

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐԲ

ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՄՕՐԻԿ, ՎԱՐԴԱՆ, ԼԵԻՈՆ Ե. ՎԱՍԻԼ Ա. ԼԵԻՈՆ Զ.
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ:

Գ Ր Ե Ց

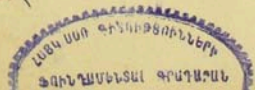
Ճ. Կ. ՏԵՐ ՍՍ. ՀԱՍԿԵԱՆ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

A 1521

~~ՅԿԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ~~
1905

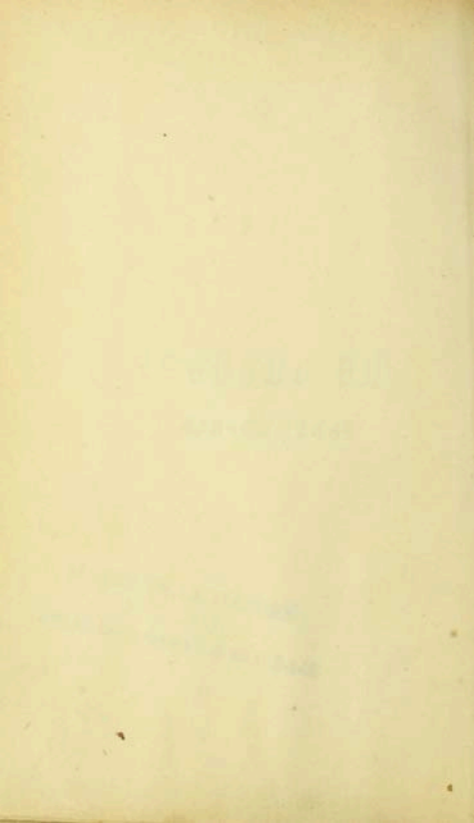

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ

ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ

© VAHAN ZARTARIAN
LIBRAIRIE
Abd-El-Aziz-El-Tawachy LE CAIRE

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայեր՝ որ աղքատ կը ծնանին ու կայսր կը մեռնին :

Կեանքի այս մեծ հակասութիւնները՝ մեծ հանձարով մը միայն կրնան հանգուցուիլ, եւ այն՝ բաղդին օգնութեամբ :

Իրենց գոյութիւնը՝ Աստուածային կատակերգութիւն պիտի կոչուէր Տանդէէն . — խաւարի մէջ կը սկսի, լոյսերու մէջ կ'աւարտի :

Վիպասանութիւն մ'է ան, որ գահակալութեան օրը՝ դիւցազներգութեան կը փոխուի :

Միջազգային ասպարէզին մէջ միանգամ կը տեսնենք Հայը . — երբ Բիւզանդիոյ մէջ կը մրցէր բոլոր ազգերու հետ, եւ կը գործէր ոչ միայն իբրեւ վաճառական ու զինուոր, այլ նաեւ իբրեւ թագաւոր :

Բայց մեր ազգային կեանքի այս երջանկագոյն վայրկեանը մոռցուած է մեզմէ :

Ազգէտ ենք դիւցազներուն՝ որ արեւուն նման գիշերուան ծոցէն ծնած, մարդկութիւնը կը շրացնէին երկնքի միջակէտէն:

Անոնց զէնքերը՝ Հայաստանի սահմաններուն վրայ ջողացին. բայց եթէ իրենց օգուտները ուրիշներ վայելեցին, փառքը կը մնայ այն երկրին՝ որ անոնց արտադրողն եղաւ:

Հռոմէական պետութեան ամէն կողմը, — Եւրոպայի, Ասիոյ եւ Ափրիկէի մէջ, — կ'երգուէին հայ ասպետներու դիւցազնական վէպերը, որոնց արձագանգը դեռ կ'որոտայ բիւզանդական պատմագրութեան մէջ:

Հայութիւնը սակայն չգիտցաւ վերականգնել զանոնք վէպով ու թատրոնով. մինչդեռ արաբացի մայրը իր տղայն սարսափեցնելու համար վրանին տակ *Շուռնշտիկի* (*Չմշկիկի*) անունը կը յիշէ, հայ ժողովուրդը անտեղեակ է անոր դիւցազնութեանց:

Այցելոյն լուագոյն ծանօթութիւն մը, զուրկ պիտի չլլայ մեզ համար բարոյական դասէ մը:

Պիտի խնամանք թէ հանճարը չէ պակասած մեզի, այլ անոր գնահատումը:

Գործնական զարմանքը պիտի զգանք՝ երբ անդունդներ կոխելէ վերջ, ոսկիի դէզեր տեսաւ, զորոնք գործածող չկար:

Կրակարանին քով թող պատմէ ուրեմն հայ մայրը՝ Բիւզանդիոյ հայկազն կայսերներու վարքը: Այն ատեն Տրագի պլպլուն լուսով, անոնք՝ լեզէոններու անցնիլը պիտի տեսնան, լեզէոններ՝ որ հայ էին: Պիտի տեսնան հռոմայեցի կամ յոյն գունդեր ալ, բայց անոնց գլուխ հայ կայսր մը, որ սուրը մերկացներով պատեանէն զանոնք կը կանչէ դէպ ի Տիգրոն, դէպ ի Բաբելոն, դէպ ի Արաբիա:

Անոնցմէ քիչ հեռու՝ պիտի տեսնան խառնիխուռն կոտորածը՝ Պարսիկներու, Բուլղարներու, եւ Ասապատի ամենի որդիքներուն:

Այն ատեն պիտի բորբոքի իրենց սիրտը, յանդուգն երազներ պիտի իջնան իրենց կուրծքին մէջ, եւ պիտի ունենան ազգային ինքնամաւանութիւնը՝ որ մայր է ասպետական առաքինութեանց:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մտազիր պատմութեան՝ յունական Հայաստանի. — Իր կարեւորութիւնը ազգին պատմութեան և աշխարհագրութեան նկատմամբ. — Գեղեցկագիտական կարեւորութիւնը. Թատրոն ու Վէպ. — Իր հնագոյն և նորագոյն աղբիւրները: — Թիւ հայկազն կայսերաց:

Պատմագիրները կ'ըսեն յաճախ, Բիւզանդիոնի վրայ խօսելով, — թէ նա յունական քաղաք մ'էր. Կոստանդիանոս՝ հռոմէականի փոխեց, և Մէնէնէտ Բ՝ տաճկականի:

Այս թուարկութիւնը՝ կատարեալ չէ:

Ժամանակ մ'եղաւ, ուր իր կայսրները յաջորդաբար հայ էին, հայ էր բանակին մէկ մասը, հայ էին զօրավարները՝ որ ամոր կ'առաջնորդէին: Ընկերութեան բոլոր դասակարգերը հայկական տարր մ'ունէին իրենց մէջ:

ազդեցիկ և ազատ տիրապետելու: Ինչո՞ւ մոռ-
նալ այս սփարաթութիւնը: Այո՛, Բիւզանդիոն
մելիման քաղաք մը պիտի դառնար. քայց
Վասիլ և Զմշկիկ արդէն կանխած կին զայն
հայկականի փոխելու:

Սխալ է կարծել՝ թէ երբ Հայաստանի թա-
գաւորութիւնը երկուրի քաժնուեցաւ, ազգին
մէկ մասը Յունաց հպատակելու զնաց. անոնց
մէջ կային ոմանք՝ որ կ'երթային... Յունաց
տիրելու:

Եւ այդ շրջանը որքան աղերսներ ունի մեր
միջնադարեան Անցեալին հետ, որքան յայտ-
նութիւններ մեր տոհմական նկարագրին:

Սակայն սխալ է կարծել թէ Հայոց՝ Բիւ-
զանդիոնի մէջ կատարած դերը քննելը՝ հայ
գաղթականութեան մը հետաքրքրական պատ-
մութիւնն ընել է, ինչպէս կը կարծուի ընդ-
հանրապէս:

Ոչ. անոր կարեւորութիւնը շատ աւելի մեծ
է, այնքան մեծ՝ որքան ազգային պատմու-
թեանը:

Ինչ կը հասկնանք այս անուան ներքեւ.
— Պարսկահայաստանի պատմութիւնը:

Քայց հայ երկրի և մասնաւորապէս հայ
ժողովրդեան մեծ մաս մը կար, որ Յունաց
իշխանութեան ենթարկեալ էր. ինչո՞ւ զայն
Պատմութենէ դուրս հանել:

Եթէ ան օտար տէրութեան հպատակեալ
էր, Պարսկահայաստանը լաւագոյն քաղց մը
չունէր. Այս վերջինն ալ, ինչպէս յունական
քաժինը, յաճախ օտար մարգպաններէ կա-

կայանալ ընթերցողին: Պատմութեան կամ
կենսագրութեան կերպարանքով:

Մէկուն մէջ ամբողջ ժողովուրդը կը մեր-
կայանայ, միւսին մէջ մեծ անհատ մը: Եթէ
ասիկա համեարն ունեցած է, առաջինին հա-
կատագիրը դեկավարելու, իրարու կը մօտե-
նան գրական այդ երկու ձեւերը, և յաճախ
իրարու հետ կը ձուլուին:

Կը կանգնիս աշտարակի մը վրայ, որուն
ստորոտ բաղաք մը կը տարածուի, ամբող-
ջութեամբը՝ իր պալատներուն և հիւղերուն: Ե-
նայուածքդ կ'ընդգրկէ մկար մը՝ որ հաւա-
քարաք շատ մեծ է, բայց ուր փոքրկացած
է իւրաքանչիւր իր՝ առանձինն առնուած: Ե-
Սոյնպիսի տեսարան մը կ'ընծայէ պատմա-
գրութիւնը:

Յետոյ, երբ վար կ'իջնես, իրերը կը բար-
ձրանան ու կը մեծնան. յաճախ միայն մէկ
պալատ մը կը մշմարես առջեւդ, որ քեզ կը
ցուցնէ իր բոլոր մանրամասնութիւնները, —
բայց վարագոյր մ'ըլլալով ուրիշներու: —
Կենսագրութիւնը, պատմութեան հետ, սոյն
համեմատութիւնն ունի:

Ո՞նք՝ պարզ եղած ըլլայ կամ մկարագրա-
կան, հիմնական զանազանութիւն մը չքերեր.
Յոյն-Հայաստանի պատմութիւնը (կամ Հայ-
կական բիւզանդագիտութիւնը) հետագայ ծը-
րագրին պէտք է հետեւի ուրեմն՝ առանձին
ուսում մը գոյացնելու համար:

1. Պէտք է ըլլայ մա ընդհանուր Պատմու-
թիւն մը Բիւզանդիոսի, ուր զանց առնուած

ըլլան օտար ազգերու վերաբերեալ դէպքերը և ուր պատմութիւն Հայերու քաղաքական և ընկերական դիրքը իւրաքանչիւր կայսեր ժամանակ, — փոյթ չէ թէ օտար ծագումն ունեցած ըլլայ ան։

Այսպիսի գործ մը պիտի համապատասխանէ օիշդ անոր՝ զոր կարելի է գրել Հայոց վիճակին վրայ՝ արդի ժամանակներու մէջ . — հպատակ ըլլալով միշտ, տոհմային զանգուածը ունի դեռ ինքնուրոյն նկարագիր, գործունէութիւն, ազդեցութիւն, արժանի ըլլալու համար պատմութեան մը, որ շահագրգռէ, — գտնէ ցեղակիցները։

2. Հայկական բիւզանդագիտութիւնը կարող է առնուլ կենսագրութեան ձև, ուր ներկայացուին առանձինն իւրաքանչիւր կայսր կամ իւրաքանչիւր զօրավար, և այլն։

Բայց այս ամէնը պէտք է հիմնուին հաստատագիրներու վրայ . հայ թիւզանդագէտը պիտի կարենայ երբորդ գործ մ'ալ ընել ուրեմն, որուն մատենագրական արժէքը անժրիտելի ըլլայ, և արդիւնքները՝ բազմատեսակ . — հաւարածոյք մը բիւզանդական մատենագիրներու մէջ գտնուած բարբ հայկական վրկայութիւններուն։

Բազմաթիւ դէպքեր Հայոց պատմութեան՝ իրենց վաւերացումը պիտի գտնեն յոյն պատմիչներէ, և նոյն իսկ, երբեմն, — ընդլայնումը։ Ուրիշ դէպքեր ալ պիտի ըլլան որոնց բացատրութիւնը, պատճառները, կամ նետեւանքները ընդ առաջ պիտի ելնեն մեզ՝

բիզանդական դիւանի գաղտնիքներուն մէջէն:

Եւ յետոյ, քանի որ պատմական ուսուցման նպատակն է տոհմային գիտակցութիւնը, աւելորդ չէ թերեւս Հայոց Պատմութեան դասագրքերու մէջ ալ մի քանի խօսք նուիրել հայ կայսրներու կեանքին, քաղաւոր եղանակն և լի խորհրդատր արկածներով, ոճիրներով, շքեղութեամբ և յաղթանակով, — հետեւաբար հւայոյդ, զուարթ, և հետաքրքրող, ուր երկիւղ չունիս միշտ տխուր տողի մը հանդիպելու:

*

Բաւական է թերթիւ մին այն անուններու ցանկերէն, որ կը գտնուին միշտ բիզանդական պատմագրքի մ'ետեւը:

Ո՛րքան հայկական անուններ պիտի սանձին առջեւդ. հաճոյքը պիտի զգաս անոր՝ որ օտար երկրի մը մէջ՝ իր հայրենի բարբառը կը լսէ:

Հայաստանի լճակները աչքիդ առջեւէն պիտի անցնին, յետոյ ծիւնապատ լեռները, ուր Շահնշահը իր վրանները գարկեր է, Եփրատ և Արածանի գետերը, յետոյ քաղաքները ուր մարդը սրով կ'ամհետանայ, տունը՝ կրակով: Այն ժամանակ պիտի համոզուիս թէ աշխարհագէտ մը շատ խոր ուսումնասիրութիւններ կարող է կատարել, — հայ սահմանագլուխի փոփոխութիւնները դիտելով անոնց մէջ, և համեմատութիւն մ'ընելով աշխարհագրական անուններու:

*

Ներկայապէս մեծ ձկտում մը կայ արտա-
սահմանի երիտասարդութեան մէջ՝ հայր եւ
բոսայցիին ծանօթացնելու:

Ի՞նչ ճանապարհով կը դիմուի այս նպա-
տակին:

Թարգմանելով ազգային պատմութիւնը,
ուր դեռ շատ մթութիւններ կան լուսարանե-
լի, ուր շատ պարծանքներ կան տարակուսի
տակ, կամ մատենագրական քանի մ' հա-
տուածներ:

Հայ ազգի ծանօթացնող մը՝ աւելի դի-
բառ պիտի մտնենայ իր գովելի նպատակին,
եթէ վերոյիշեալ գործերու հետ չմոռանայ
նաև Հայր Բիւզանդիոնի մէջ:

Ո՞ր և իցէ օտարազգի՝ աւելի սիրով պիտի
ընթեռնու վարքը Բիւզանդիոնի պատմութեան
մէջ գործող Հայկազնի մը. վասնզի վարքն է
ան՝ դիւցացնի մը, և յետոյ վարքն է անձի
մը՝ որ յարմեջութիւն ունեցաւ գրեթէ բոլոր
ազգերուն հետ, Արեւելքի և Արեւմուտքի:

*

Բայց ամենէն աւելի գեղեցկագիտութեան
համար է որ շրջան մը կրնայ քանալ հայ-
կական բիւզանդագիտութիւնը:

Մեր գրականութիւնը երբէք ուշադրութեան
պիտի չարժանանայ, ցորչափ սահմանափա-
կուած է անձկօրէն՝ ազգային նիւթերու մէջ:

Բիւզանդիոյ պատմութիւնը առիթ մը պիտի

ըլլար աւելի ընդարձակ ասպարէզի մէջ նետուելու, միանգամայն հաւատարիմ մնալով գրական ազգայնութեան:

Յետոյ մեր պատմութեան մէջ գոյները միակերպ են. ընդհակառակն հոս փառքն ու ցարք փայլակնանման կը յաջորդեն իրարու. մարդկային հոգին կը տանջուի ծայրայեղ տրամադրութեանց մէջ:

Արքունեաց խորը ամենէն վայրագ գազանութիւնը կայ, և ամենէն բարձր խորհրդապաշտութիւնը՝ վանքերու մէջ: Եւ այս երկուքը միշտ հաղորդակցութեան մէջ են, անյաջող փառասիրութեանց շնորհիւ:

Բիւզանդիոյ պատմութեան ամէն էջ վէպ մը կը համառօտէ. ամէն էջ վարագոյր մ'է, որ թատերական բեմ մը կը ծածկէ՝ լի մեծ և յուզիչ տեսարաններով:

*

Զամշեանէ զատ, — որ խօսած է, թէ և շատ համառօտիւ, սոյն կայսերներուն վրայ, — ի բաց առեալ **Զնչիկի** կենսագրութեան թարգմանութիւնը (Քարամեանցէ) և Գեւրգերի **Ուրուագիծը** (Տէր-Մովսեսեանէ), ամբողջական գործ մը լոյս չէ տեսած՝ հայ բիւզանդագիտութեան վերաբերեալ:

Այս իսկ կ'ասպացուցանէ թէ բիւզանդական հին մատենագրութիւնը, նորագոյն ուսումնասիրութիւնը անձանօթ մնացած են մեզմէ:

Բիւզանդական պատմիչներու ամբողջ շարքը հրատարակուած է ի Վենետիկ, 1729ին, մեծադիր, և հետագայ վերնագրով:

Corpus historiae byzantinae.

Վերջին հատորին մէջ կը գտնուին բիւզանդացի բոլոր կայսերաց դրամներուն պատկերները:

2. Նիպոսի գերմանացին ուրիշ հրատարակութիւն մ'ալ ըրած է, փոքրադիր, տպագրեալ 1841ին, ի Պոմմ. կը կոչուի նոյնպէս Corpus historiae byzantinae:

Երկուքն ալ ունին, յունարէնին հանդէպ, լատինական թարգմանութիւնը, և անուաներու բազմաթիւ ցանկեր՝ որ աշխատութիւնը կը դիւրացնեն:

Յիշենք հոս գլխաւորները՝ բիւզանդացի պատմիչներուն. — ամբողջական ցուցակ մը շատ երկայն պիտի ըլլար:

Մենանդր, 582-602 Մօրիկի ժամանակակից:

Պրոկոպիոս, շուրջ 560ին, Յուստինիանոսի ժամանակակից:

Բազմաթիւ հայ զօրավարներ կը յիշէ, և Արշակ Բի. դէպքերը փոխ կ'առնու Բիւզանդէն:

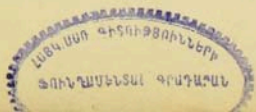
Ագաթիաս, շուրջ 566ին, գրեց Յուստինիանոս Բ. ի գործերուն վրայ:

Թեոփիլակտոս Սիմոկատա, շուրջ 612, կենսագիր Մօրկայ:

Թեոփանէս խոտոփանոզ, ժամանակագիր՝ ժամանակակից Աւոն Հայկազնի, շարայարեալ Աւոնոզ Բիւզանդացիէն:

Վեորգ Կեդրենոս տարեգրութիւն մը յօրինեց որ կը սկսի աշխարհի ստեղծմանէն և կը հասնի մինչև Իսահակ Կոմնենոս: Միքայէլ

1825/1
A

Գլխիկաս նոյն ծրագիրը գործադրեց 1140ին:

Գեորգ Կրօնաւոր (791ին) ժամանակագրութիւն մը գրեց. նոյնը Ս. Նիկեփոր պատրիարգ (828ին):

Յովնանէն Զոնարաս, որ կ'ապրէր շուրջ 1120ին, պատմութիւն մը գրեց աշխարհիս ստեղծմանէն մինչև 1118 թուականը:

Կոստանդին Մանասէ, որ ապրեցաւ 1150ին, Մանուէլ Կոմնենոսի ժամանակ, գրեց ոտամատը պատմութիւն մը, աշխարհիս ստեղծմանէն մինչև Կոմնենոս:

Որո՞նք ասոնցմէ հայ կայսերներու վրայ կը խօսին: Այս բանս պիտի տեսնանք ծանօթութեանց մէջ որ պիտի յաջորդեն կայսերաց կենսագրութեան:

Առանց նորագոյն ուսումնասիրութիւններն անտեսելու, ուղղակի բիւզանդացի աղբրաց դիմած ենք, ամէն անգամ երբ հարկ էր հայոց վերաբերեալ դէպք մը այլ և այլ հեղինակաց բաղդատութեամբք լուսաբանել, և տալ ամոնց այն համեմատութիւնը՝ զոր հայկական տեսակետէ կը ստանան. — Դէպք մը՝ որ օտար գիտնականի մը համար թիչ կարեւորութիւն ունի, նոյնը պիտի չըլլայ բնականաբար հայ բննողի մը համար:

Բիւզանդագիտական արդի մատենագրութիւնը, որ շատ քիչ է, թուարկելու միտք չունինք, այլ ամոնք՝ որ այս գործին նպաստեցին:

1. *Histoire du Bas - Empire*, par Lebeau, revue et augmentée d'après les

historiens orientaux, par M. Saint-Martin, 21 volumes, Paris, 1831.

Սոյն գործը բիզանդական պետութեան տարեգրութիւնն է, որուն ռճը՝ և դատատանները քիչ մը ձիւնցած կը համարուին, բայց յարգի է միշտ իբր խմբագրութիւն յոյն տարեգրողներուն: Ժամանակագրութեան մէջ յաճախ մէկ կամ երկու տարի ետ կը մնայ (նմմտ. Muralt) սխալմամբ:

2. Յոյն պատմիչներու աւելի հաւատարիմ հետեւողութիւն մ'է, բառացի քարգմանութիւն, *Histoire de Constantinople*, par Mr. Cousin, président en la Cour des Monnaies, à Paris, chez Damien Faucault, Imprimerie et libraire ordinaire du Roi, MDCLXXXV.

Սոյն գործը միանգամ միայն անիթ ունեցած ենք տեսնելու (ի Կ. Պօլիս):

3. *Essai de Chronographie byzantine*, par M. Edouard de Muralt, St. Petersburg 1855.

4. *L'empire grec au dixième siècle* (Constantin Porphyrogénète) par Alfred Rambaud, Paris 1870.

5. *Abriss der byzantinischen Kaiser-geschichte*, Հենրիկոս Գեյցերի. հայերէն թարգմանուած՝ Տէր — Մովսիսեանէ, էջմիածին, 1903.

6. *L'épopée byzantine*, par Schlumberger, թարգմանուած հայերէնի՝ Քարամանցէն, Լոմայի մէջ, 1899ին:

Գոյութիւն ունի բիւզանդագիտական – մասնագիտական թերթ մ'ալ, Byzantinische Zeitschrift, զոր գործածելու միջոցը չենք ունեցած: Ամբաւ են գաղղ. անգղ. գերմ. ուսումնասիրութիւնք, պատմական կամ տեղագրական՝ Կոստանդնուպօլսոյ վրայ:

Բայց անոնց կարեւորութիւնը չափազանց մասնագիտական է, որովհետև քաղաքական մեծագոյն դէպքերը կը գտնենք արդէն Բիւզանդացի պատմչաց թով:

✱

Այն հայերը՝ որ պաշտօնապէս Բիւզանդիոնի կայսր կը ճանչցուին պատմութեան մէջ, և որոնք միայն մուտ կը գործեն ցանկերու և ժամանակագրութեանց մէջ, երկոտասան են:

Ահաւասիկ այդ երկոտասան կայսերքը, իրենց անուամբը, այն տիտղոսներով՝ զոր երոպացիք կու տան և անոնցմով զորս Չամչեան յօրինած է. թէ և այս վերջնոյն յօրինածը աւելի տարածուած է մեր մէջ, մենք այս գործին մէջ՝ երոպականները պիտի ընդունինք, 1° նախ ընդհանուր գիտութեան համընթաց ըլլալու համար, 2° ընթերցողը շփոթութիւններէ ազատելու համար՝ երբ երոպական գործի մը մէջ՝ մոյն կայսերաց անուանը հանդիպի:

Ա. Մօրիկ (Հայկազն կոչուած Չամչեանէ) 583-602

Բ. Վարդան Փիլիպպիկոս (Վարդան Փիլիկ կոչուած՝ հայ պատմիչներէն) 711-713

- Գ. Լեւոն Ե. Հայկազն (Երոսպացիք Հայ մականունը կու տամ Լեւոնի, Չամչեան՝ Աթորունի կը կոչէ զայն, — թէ և իրաւամբ) 813-820
- Գ. Վասիլ Ա. Մակեդոնացի (Երոսպացիք այսպէս կը կոչեն զինք իր ծննդավայրին պատճառաւ, Չամչեան Արշակունի կը կոչէ զայն) 867-886
- Ե. Լեւոն Զ. Իմաստասէր 886-912
- Զ. Աղլքասնդըր (նայ պատմիչներէն՝ Ալեքս ալ կոչուած . նա տխողոս չունի, կրնանք Արշակունի կոչել), 912-913
- Է. Կոստանդին Է. Պերփեռուժէն 913-959
- Ը. Ռոմանոս Ա. Լեկաբէնոս (Գաբեղեանի աղաւաղութիւնը կը թուի այս մականունը) 920-944
- Թ. Ռոմանոս Բ (որդի Պերփեռուժէնի) 959-963 (Կրտսեր, Մանուկ, և Գեղեցիկ Տըղայ կոչուած) :
- Ժ. Յովնաննէս Չմշկիկ (նայ պատմիչներէն Կիւռ ժամ կոչուած) 969-976
- ԺԱ. Վասիլ Բ. Բուլղարասպան 976-1025
- ԺԲ. Կոստանդին Ը, որդի Ռոմանոսի Բ. 1025-1025
- Հայազգի թագապահանջներն են .
1. Մժեժ Վնունի որ թագաւոր հռչակուեցաւ թիչ ժամանակուան համար (1668 իմ)
 2. Արտաւազդ (743 իմ)
 3. Ալեքս Մոշեղ (790)
 4. Վարդան Թորք (803 իմ)
 5. Արշաւիր (808)

6. Թովմաս Գեղուշրացի կաղոտն, (822իմ)
(ըստ ոմանց սլա)

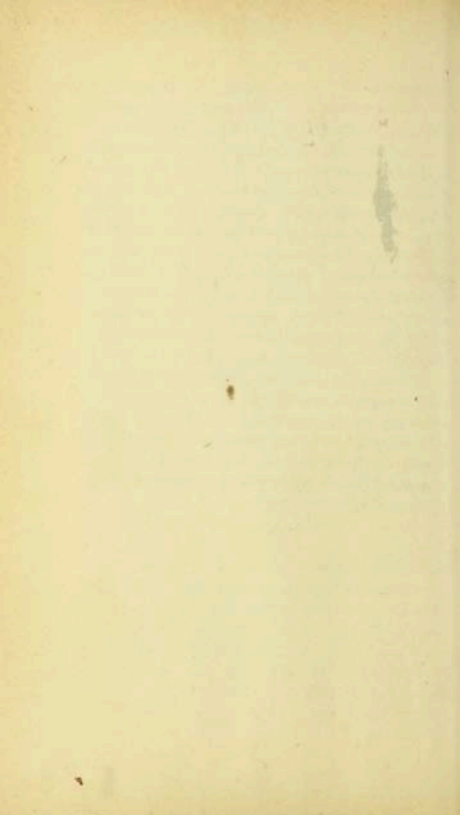
Լեւոն Խաւրացիմ ալ (717-740) հայ համարուած է ոմանցմէ, բայց սխալմամբ:

Գործոյս ներկայ առաջին հատորին մէջ պիտի խօսինք վեց առաջին հայ կայսերաց վրայ, ծանօթութեանց մէջ քննելով իրենց ազգութիւնը, իրենց կենաց տարակուսական կէտերը, դնելով ինչ որ հայ և յոյն պատմիչներ կ'ըսեն նոյն խնդրոց մասին:

Գալով պատմագրական ոճին, սոյն գործը կենսագրութիւն ըլլալով, ոչ եթէ ազգի մը պատմութիւն, կը վայելէ ազատութիւններ՝ որ վերջնոյս ներելի պիտի չըլլային, ինչպէս անհատական կեանքի մանրամասնութիւններ, մկարագրութիւններ, և այլն: Մասնական դէպքերէն առելի շանացած ենք դարու ոգին ներկայացնել, որ եզական եղած է. անոր մէջ կը կայանայ Պօլսոյ պատմութեան բոլոր յարգը, շահեկանութիւնը: Բուզանդացիներու մտածումը բոլորովին կը տարբերէր սովորականէն. նոր աշխարհի բնակիչներ միայն կրնան անոնց հետ համեմատուիլ. այս տարբերութեամբ սակայն՝ որ ասոնք մեծդին կը փնտռեն նորութեան մէջ, միմչդեռ Բուզանդացիք՝ զաւելտականը: Հոգեբանական այս երեւոյթը յատուկ կ'երևի այն միջավայրերուն ուր բազմաթիւ ցեղերու յորձանք և ծուլում կայ: Եզականութեան այս ձկտումը, միջադէպ յօրինելու այս սէրը՝ հասարակաց է ոչ միայն պատմութեան զերսասաններուն, այլ և անոնց հե-

դիմակներուն, որ հետաքրքրող դիպուած մը
կը նախադասեն յաճախ քան քաղաքական
կարեւոր յեղաշրջութիւն մը: Գիւցազնականը
կայ ամենց մէջ, ողբերգականը, կատակեր-
գականը, բուզանդացի տարեգրող մը, առանց
մեծ երևակայութեան տէր ըլլալու, Հոմերոսի,
Շէլլքսփիրի, Մովսէլի հատուածներ կ'ընծայէ
մեզ, որոնք իրականութեան առաւելութիւնն
ալ ունին: Բիւզանդական պատմութիւնը գե-
ղարուեստական գլուխ-գործոց մ'է, որուն գը-
րական փառքը նոյն իսկ իր դիւցազներուն կը
պատկանի: Ծանօթ առարկայի մ'անցեալը
տեղի կը շահագրգռէ, կը հմայէ: Բիւզանդիոն
հայութեան համար կեդրոնածիզ զօրութիւն
մ'եղած է. կը յուսանք ուրեմն թէ ընտանե-
ցած վայրերու պատմութիւնը քնարերգութեան
մը պէս անոյշ պիտի հնչէ ամենց՝ որ կ'ապ-
րին այդքան մեծ յիշատակներու մօտ: Ոսկեղ-
ջիւրն է, Գրոպոնտիան ու Վոսփօրը որ ծայն
կ'առնուն իրենց տեսածները պատմելու՝ երա-
զանքի քարեկամներուն:

Ա.

ՄՕՐԻԿ ՀԱՅԿԱԶՆ

(5 8 2 - 6 0 1)

Ա.

ԿԵՆՊԱՆԱԳԻՐ ՄՕՐԿԱՅ. — ԽՆՆՊԱՎԱՅՐ

Տաւրոսի լեռնաշղթայն դարերէ ի վեր սահմանաքարն եղած էր հռոմէական պետութեան:

Տիգրոնն ու Հոմըր կու գային իրարու հետ ոգորելու իր ստորտը, իրենց ետեւէն բերելով Արեւելըն և Արեւմուտըր:

Արշալոյսը անոր կատարին վրայ բացուած ժամանակ՝ արիւնհեղութեան նշանը կ'ըլլար միշտ, ինչպէս կարմիր դրօշ մը պատերազմի: Հոն հռոմէական արծիւները կը սաւառնէին պարսիկ առիւծներու դէմ: որ կը մօրնչէին բիւրաւոր փողերու ձայնով՝

578ին, — խրոխտ երիտասարդ մը կանգնած էր բրիտոնեայ լեգէօններուն առջեւ:

Բարձր էր իր հասակը, ուղիղ և արքայաւայել, անմօրոս մանկական դէմք ունէր, գլուխը ճաղատ էր, բայց կիսովին ծածկուած դեղձանիկ մազերով: Եւ իր անունն էր Մօրիկ:

Յոյն պատմիչները կ'ըսեն՝ թէ նա ծընած էր կապադովկիոյ Արարիսոս գիւղին մէջ (539ին):

Ազգային աւանդութիւնը այս խօսքը կը մերժէ՝ Մօրիկի աւելի գեղեցիկ հայրենիք մը տալու համար. — Այրարատի Օշական գիւղը:

Մայրը Յնաննա կը կոչուէր. բոյրն էր նա Արարիսոսի Ատեփիոս եպիսկոպոսին: Իր հայրը, Պօղոս անուամբ, ազնուական մ'էր—ըստ յոյն պատմագրաց—երկրագործ մը՝ ըստ հայ աւանդութեան:

Կեղրոնին մէջ գտնուելով անդուլ պատերազմներու, անձամբ կը սովբեցնէր իր փոքրիկ որդւոյն՝ թէ ինչպէս պէտք է գէները գործածել ի պաշտպանութիւն հայրենեաց:

Եւ իր դասերը գործնական էին միշտ:

... Կը կանչէր Մօրիկը իր փոքրիկ բան-
ջարանոցին ըով, ու կաղամբներուն զու-
խը թոցնելով, կ'ըսէր. « Այսպէս վարուէ
թըշնամիներուդ հետ » : Մօրիկ կը մեծնար՝
զինուորական փառասիրութեամբ միայն լե-
ցուած :

Կեանքի փայլուն ասպարէզ փնտռելով,
գաղթեց Հայաստանի այն մասին մէջ՝ որ
Յունաց կը հպատակէր : Հոն նախ զինուոր
եղաւ, յետոյ սպայ, յետոյ զօրավար, յե-
տոյ սպալատ կանչուելով՝ կոմս դրուեցաւ
պահապան զօրաց :

Այս բոլոր դէպքերու մասին՝ կը պակ-
սին մանրամասնութիւններ հին պատմիչ-
ներու ըով. լութեան ամպը կը նետեն
անոնք՝ Մօրիկի արշալոյսին վրայ : Բայց
այդ լութիւնն ալ ճարտասան է, ենթադր-
քել տալով անօրինակ քաջութիւններ՝ որ
իր առջեւ գահու ճանապարհը բացին :

Պատերազմը որ կը մղուէր Փոքր Ասիոյ
մէջ, — Պարսից դէմ, — սկսած էր ձախող
ընթացք մ'առնուլ : Տիրեր կայսրը, 575ին
իր առջեւ կանչեց Մօրիկ կոմսը, և զինքն
անուանեց սպարապետ արեւելեան բանա-
կին, հրամայելով զիւցազնական հոգիով
երթալ, և յաղթանակներով վերադառնալ :

571 տարեթիւն էր :

Մոզերու բազմութիւն մը, պարսիկ խառնազանճ զօրքեր Հայաստանի Դուին քաղաքը մտած էին, հոն ատրուշան մը շինելու և Հայերը կրակապաշտ ընելու համար :

Ամբողջ բրիստոնեայ ժողովուրդը ոտքի ելաւ, զէնքի դիմեց և պատրաստուեցաւ ամենէն բուն ընդդիմութեան : Կաթողիկոսն անձամբ հոգիները կը զրգուէր, իր ներկայութեամբ և իր խօսքերով. «Մեռնինք, կ'ըսէր ան, բրիստոնեայ հաւատքը շուրանանք» : (571 մարտ 30) :

Կրկնուիմ էր ճիշդ այն արհաւիրքներուն՝ որ վարդանանց պատերազմով վերջացան : Եւ յիշատի հիմակ ալ Մամիկոնեան մ'էր որ յեղափոխութեան գլուխ կ'անցնէր ու կը կոչուէր նոյնպէս... վարդան :

Օր մը, երբ կաթողիկոսը կ'անցնէր քաղաքէն, պարսիկ զեապանները դուրս ելան յանկարծակի, գաւազաններ շողա-

ցնեւոյ օղին մէջ. գետին տապալեցին զինքը
և սկսան անխնայ ծեծել: Հագիւ թէ հայ
ժողովուրդը այս բանս լսեց, աննկարագ-
րելի կատաղութեամբ ու խլացուցիչ ա-
ղազակներով պարսիկներուն վրայ յար-
ձակեցաւ. նոյն վայրկենին վարդան ու
Վարդ, ուրիշ ամբոխի մը զլուխ անցած,
կը զիմէին Սուրէն մարզպանի պալատին
վրայ, իրենց Մանուէլ եղբոր մահուան
վրէժն ատնելու համար:

Բռնեցին բոլոր Պարսիկները, գլխատե-
ցին ու կտոր կտոր ըրին իրենց մարմինը:

Արիւնային զորձողութիւնները կատա-
րելէ յետոյ, երբ կը դառնային, փողոցի
մը մէջ իրարու հանդիպեցան երկու մուկ-
զնած ամբոխները. «Սպաննեցինք» զոչեց
մին խոր զոհունակութեամբ՝ մոզերու մո-
րուաւոր զլուխները ցուցնելով, «Սպաննե-
ցինք» պատասխանեց միւս ամբոխը՝ ա-
նոնց նետելով Սուրէնի արիւնաթաթա
զլուխը:

Յեղափոխութիւնը երթալով կը հրդեհէր:
Լուրը հասաւ մինչև շահնշահի արքունի-
քը, ու միւս կողմէն՝ մինչև Բիւզանդիոն:
Վարդան հոս դեսպաններ զրկած էր՝ օգ-
նութիւն ուզելով Յուստինոս կայսերմէն,

որ ի բնէ մեծարան, մեծամեծ խոստումներ
բրաւ:

Վքացիք ալ, Հայոց օրինակէն և Յու-
նաց խօսքերէն խրախուսուած, ապստամ-
բութեան դրօշը բարձրացուցին:

Վարդան հաւարեց իր բոլոր ոյժերը,
և բոլոր հայ իշխաններուն հետ որ միա-
ցած էին իրեն, յառաջացող թշնամւոյն
դէմ քալեց: Իր դրօշին կը հետեւէին նաև
Վիրք, Սափիրք, և Սլանք՝ իրենց Շարուս
թագաւորին հետ միասին: Պարսիկներու
ընդարձակ բանակ մը, հեծեալ, հետեւակ,
ուղտեր, փիղերու մեծ երամակներ, Դերենի
հրամանատարութեամբ, ահագին սպառնա-
լիքով Հայաստանի կը մօտենային:

Խառնուրդը տեղի ունեցաւ Կաղամախի
դաշտերուն վրայ:

Յաղթանակը չէր գուշակուեր ի սկըզ-
բան: Վարդանայ և իւր գունդերու հայ-
րենասիրական մոլեգնութիւնը, թշնամեաց
թուական այնպիսի առաւելութիւն մ'ու-
նէր իրեն մրցակից, որ մինչև կէս օր
կոխը հաւասարակշիռ մնաց: Յետոյ Հայերն
յարձակողական դիրքը բռնեցին, և սկսան
Պարսիկները ետ մղել. ալ յաղթութիւնը
ապահով էր. մեծ մասը սպաննեցին, մաս

մ'անոնցմէ՛ գերի բռնեցին. — կողոպուտը՝
թիւ չունէր:

Այս յաղթութիւնը սակայն՝ վերջնական
արդիւնք մը չէր կրնար ընծայել, քանի
որ պարսիկ պետութիւնը մեծագոյն բա-
նակ մը կը զբկէր Հայաստանի վրայ,
վահրամ Չուպինի առաջնորդութեամբ:

Անմիաբանութիւնը սկսած էր հայ իշ-
խաններու մէջ. Բիւզանդիոնի օգնութիւնը՝
դեռ խոստում կը մնար:

Վարդան տեսնելով որ միայնակ պիտի
չկարենայ յաղթութիւնը շարայարելի ընել,
Բիւզանդիոն գնաց՝ հռոմէական պետու-
թիւնը յուզելու և ամբողջապէս զանիկա
Պարսկաստանի դէմ հանելու համար:

Ինչ բանով կարելի էր այս գաղափարը
իրագործել:

Գիւանագիտութեամբ ու ճարտասանու-
թեամբ: Երկուքն ալ ունէր Վարդան:

Բիւզանդիոյ կառավարութիւնը բերա-
նացի յայտարարութիւն մը հանեց, որով
ինքզինք պաշտպան կը հռչակէր բրիստո-
նեայ ժողովուրդներու. կը յորդորէր զա-
նոնք հանգչիլ, որովհետև պատերազմը ի-
րենք կը ստանձնէին, որովհետև կոուելու
կարգը Բիւզանդիոնի եկած էր:

Սկզբնական նակատամարտները համապատասխան շեղան Յոյներու յոյսին և իրոխտանքին. Մարկիանոս, Յուստինոսի ազգականը, Գարա քաղաքին մօտ 1200 թշնամի ջարդելով Մծրինը պաշարեց, Այն վայրկենին ուր խօսքով 140,000 զօրքով իր դէմ կու գար, Մարկիանոս, ամբաստանուած իրը թագապահանջ, Պօլիս կանչուեցաւ (573 յունիս) :

Իր տեղ Մօրիկ զրկուեցաւ Գուին, զինուորներուն թռչակը չէր վճարուած. ապատամբեցան իրենց զօրավարէն. գազանութեան բողէին զինք կտոր կտոր պիտի ընէին՝ եթէ չփութար փախչիլ : Իր յաջորդ Յուստինիանոս զօրավարը, ոչ միայն անկարող եղաւ դիմադրելու խօսքովի, որ անձամբ Հայաստան մտաւ և կարինը պաշարեց, այլ նաև ծանր պարտութիւն մը կրեց թամիտսրովէն : Տիրեր, աժգոհ իր զօրավարներէն, կրկին զՄօրիկ Աքեկը զրկեց, 577ին, սպարապետի տխուրսով :

Գ.

ՊԱՏԵՐԱՐՄԷ ԲԱՆԻՔ ՓՈՒՌՆԵՐ. — ԼՐՅԵՆՆԵՐ ԼԵՐԱՆ ՄԵ
ՍԱՅՐԻՆ ԴԻՏՈՒՄԷ... .

Մօրիկ, բանակեաղբ հասնելուն պէս, խմացաւ պարտութեանց պատճառք. — բարեկարգութիւն կը պակսէր զօրքերուն մէջ՝ և խրամ անոնց բանակին շուրջը, Երկու սովորութիւններն ալ հաստատելէ յետոյ, բուն թափով Արծն գաւառք արշաւեց: Փայլուն յաջողութիւններ, որոնց համբար մեծնալով կը հասնէր Բիզանդիա, ժողովուրդը համոզեցին՝ թէ Մօրիկ մեծագոյն զօրավարն է տէրութեան, և թէ ալ փոխուած է պատերազմի բաղդը:

Սահմանազլխի բերդեր, գիւղեր, կիւրճեր, քաղաքներ անձնատուր եղան Մօրկայ:

Հայկազն զօրավարը կոտի դաշտէն տասն հազար զերի զրկեց կայսեր, որպէս զի երթան Բիզանդիոն իր յաղթանակները պատմելու: Անոնք տասն հազար վկայներ եղան իր հանճարին և քաջութեան:

Միայն Բիզանդէս իշխանը, որ հակառակ իր քրիստոնեայ ըլլալուն, խլումար գիւղը կը պաշտպանէր, կրցաւ Մօրկայ

դիմանալ ընդերկար: Ապարդիւն եղան փոխադարձ խօստուժներն և սպառնալիքներ. պարսիկ իշխանը Մօրիկը ողորելու համար կողոսպեց զիւղի եկեղեցին և ոսկիներով հաշտութիւն խնդրեց հայ զօրավարէն: « Կողոսպելու եկայ եկեղեցիները՝ թէ զանոնք ազատելու » ըսաւ Մօրիկ ու հրամայեց պաշարումը սաստկացնել. մեքենայները բարձրացան, բարանները բաղխել սկսան: Բիզանէս դեռ կը կռուէր. Մօրիկ շուզելով զիւղի մը պատճառաւ՝ իր արշաւանքը դադրեցնել, առումը յետաձգեց, և դիմեց դէպ ի Մծբին, աւերելով այրելով բոլոր շէնքերը, որոց՝ ճամբուն վրայ կը հանդիպէր ինքը:

Իր յաղթական ընթացքը յանկարծ ընդհատեցաւ: Յուստինոս մեռաւ (578ին). իրեն յաջորդեց Տիրեր:

Բիւզանդիոյ քաղաքականութիւնը կ'ուզէր հիմա աւելի հաշտ վարմունք մը գործածել Պարսից նկատմամբ որովհետեւ բարբարոսները, Բիւզանդիոնը Պարսից հետ զրազած տեսնելով, սկսած էին Եւրոպայի կողմէն ահաւոր յարձակումները նորոգել: Երկու մեծ թշնամիներու հետ կռուիլ, քաղաքական մեծ վտանգ մ'էր այդ՝ հռոմէական պետութեան համար:

Տիրեր Պարսից կուտար Հայաստանն ու վրաստանը, փոխադարձ այս երկու բանը խնդրելով. — խաղաղութիւնը՝ ու Դարաբաղարը:

Արքայից արքայն, դեռ աւելի խրոխտացած, պատասխանելու տեղ՝ անձամբ բանակի մը գլուխ անցաւ ու Մօրիկի դէմ բաւեց: Յաղթական կը կարծէր ինքզինը, առանց զուշակել կարենալու՝ թէ հայ զօրավարը ինչպիսի՛ երազութեամբ յառաջ կու գար:

Շահնշահը՝ կորդուաց լեռներուն վրայ կը գտնուէր, երբ հեռո՛ւն, իրիկուն մը, հորիզոնի վրայ բոցեր տեսաւ. զիւզեր էին, բաղարներ էին որ կ'այրէին, Մօրիկն էր որ կայծակի պէս իրեն դէմ կը սլանար: Եւ հրդեհը հեռուն, մթութեան մէջ, այլ և այլ կէտերու վրայ, ահաւոր ձևեր կ'առնուր:

Արիւնք սառեցաւ շահնշահի երակներուն մէջ. — այդպիսի յանդգնութիւն դեռ չէր տեսած:

Չհամարձակեցաւ հայ զօրավարին դէմ ելլել և մղել զանիկա՝ Չիրմա գետէն անդին:

Քաշուեցաւ Պարսկաստան, և արդէն մաղձոտած, մեռաւ սրտի ցաւով:

Շահնշահը այնքան դառնացած էր իր պարտութեան վրայ, որ մահուան ժամանակ կը հառաչէր անդադար. «Փառքն ալ երազ մ'է. աշխարհները՝ որոնց տիրեցի, այսպէս կը թողուն զիս յանկարծ»:

Յանցանքը աշխարհներուն չէր, այլ իրեն. չէր կշռած ոյժը ժողովրդեան մը՝ որուն սրբազնութիւնները կ'անարգուին:

Դ.

ՈՐՄԻՉԻ ԳԱՀԱԿԱՍԻԹԻՒՆԸ. — ՆՈՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ.
— ՆԵՐՍԷՍ ՀԱՅԱԶՆ:

Երբ խոսրովի զահուն վրայ՝ Որմիզդ բարձրացաւ, (579ին) կը յուսային բուզանդացիք թէ քաղաքական յարաբերութիւնը պիտի փոխուին և պիտի կարենան ստանալ այնքան ցանկացուած խաղաղութիւնը:

Թէոդորոս ու Զաքարիա Պարսկաստան զրկուեցան՝ բանակցութիւնները սկսելու համար: Որմիզդ պատասխանեց.

«Հայրս՝ հաշտուիլ կ'ուզէր, ես՝ երբէք. ինքն իր սրով ստացաւ աշխարհները, ուստի ազատ էր զանոնք դարձնելու: Բայց ինձի համար՝ ժառանգութիւն մ'են,

մինչև վերջ պէտք է պաշտպանեմ զանոնք: Կը հաշտուիմ ձեզ հետ՝ միայն մէկ պայմանաւ. ամէն տարի վճարեցէք այն հարկերը՝ զոր Յուստիանոս խոստացաւ»:

Պատերազմի յայտարարութիւն մ'էր ասիկա: Մօրիկ, որ Պօլիս վերադարձած էր՝ զարնան բացուելուն, մեկնեցաւ դէպ ի Արևելք:

Այս անգամ իրեն օգնական ունէր Ներսէս Բ. Հայկազնը, մին՝ նոյն ժամանակի ամենէն ճարտար, ամենէն յանդուգն զօրավարներէն: Նա կը հրամայէր Տիրերևան կոչուած գունդին, որ 16 հազար Սկիւթացիներէ կը բաղկանար, և որուն կազմողը՝ ինքն եղած էր:

Երկու հայ զօրավարները փոթորկի պէս կը յառաջանային, աւերելով արտ ու գիւղ: Ոչ մէկ քաղաք կը յանդգնէր դուռը գոց պահել իրենց դէմ: Հայաստանի սահմանները անցան ու Մարաստան մտան մինչդեռ միւս կողմէն Յուստինիանոս զօրավարը ամբողջ Հայաստանի տիրելով մինչև Կասպից ծով կը հասնէր, հոն Որմիզդի յաղթելով և անոր գանձերը ու փիղերը գերի տանելով (581):

Մօրիկ արդէն մօտ էր Միջագետքի ա-

նապատներն ալ մտնելու՝ երբ Մօրկայ ա-
րար զօրավարներէն մին հոովմայեցոցմէ
զատուեցաւ, շուգելով զէնքով մտնել իր
հայրենի անապատներուն մէջ, և Պարսից
մատնեց սպառերազմի ծրագիրը:

Լսելով Մօրիկ թէ թշնամիներ Որմիզդի
հետ շտապով յառաջ կու գան՝ կամաւոր
հրդեհի զոհ ըրաւ ցորենալիբ նաւերը՝ զորս
Եփրատայ վրայէն կը բերէր:

Երկու բանակները շուտով հանդիպեցան
իրարու. բարձրէն դիտող զօրավարները կը
տազնապէին, տեսնելով յանկարծական փո-
փոխութիւնները ռազմական բաղդին, յաղ-
թութեան տարտամութիւնները ամենէն ըս-
տոյզ արհաւիրքներուն ըով: Մերթ մէկ
բանակն էր, մերթ միւսը՝ որ կ'ընկրկէր,
վիրաւորեալները դիակ դարձնելով, ու
դիակները՝ փոշի: Սակայն Պարսից այն
թեւ որ արարացի հեծեալներէ կը բաղկա-
նար, սկսած էր աննկարագրելի կոտորած
մը տալ Տիբեյեան գնդին շնորհիւ իրենց
օղապարիկ նժոյգներուն, Սկիւթացիներուն
վրայ կը նետուէին, խոովութիւն կը ձգէին,
կը սպաննէին, յետոյ կը ճողոպրէին, ա-
ռանց յաճախ փորրիկ վնաս մ'ալ կրե-
լու:

Մօրիկ նշմարեց հետուէն, որ թէոդորիկոս զօրավարը կանոնաւոր փախուստ մը սկսած էր, իր Տիրերեհաններուն հետ: Իր յաղթական ոյժերը վտանգուած կէտին վըրայ հաւարեց և շրջապատեց Արարացիները: Թշնամիները նետերու կարկուտի մը բռնուած, խոնջ, կէսէն աւելի սպանուած, փախչիլ սկսան:

Այս յաղթութեամբ՝ Մօրիկ տէր կ'ըլլար բոլոր Միջագետքի:

Որմիզդ, խոնարհած, խաղաղութեան առաջարկութիւններ սկսաւ ընել, առանց դադրելու պատերազմի պատրաստութենէ, և ջանալով կեղծ նամակներու միջոցաւ՝ սխալ ծրագիրներ շնչել Մօրիկի: Պարսիկներ միշտ արեւելեան մեծարանութեամբ կը խօսէին հռովմայեցւոց հետ.

— Ե՛րև, ըսէ՛ք ձեր կարծիքը, կ'ըսէին, մեր զօրքերը անհամբեր կոտի կը սպասեն. մէկ բանի միայն անոնք անկարող են. — իրենց եռանդը զսպելու:

— Թող չզսպեն, պատասխանեց հռովմայեցւոց ղեսպանը. — պատրաստ ենք մենք՝ լաւ ընդունելութիւն մ'ընելու ձեր զօրքերուն, և մէկ օրուան մէջ՝ իրենց չափազանց եռանդը զսպել սովրեցնելու:

Հոովմայեցիք տեղիք կու տային գրեթէ Պարսից բոլոր պահանջներուն . յանձն չէին առնուր միայն ուխտադրուծ գտնուիլ՝ վարդանը Պարսից զրկելով : Ուստի պատերազմը նորէն սկսաւ Կոստանդինայի դաշտերուն մէջ :

Խառնուրդը ամենէն կատաղիներէն եղաւ . — Հոովմայեցիք յազթեցին :

Թախոստը տեսաւ իր վրանէն՝ բանակին մէկ մասը գետնի վրայ տարածուած, միւսը՝ տազնապալից փախստեան մէջ : Իր պարտութեան վրայ ամբչցած, գէնքերը առաւ, վագեց դէպ ի թշնամեաց կեղրունը, և հոն քաջութեամբ ընկաւ : (580)

Ե .

ՓԱՌԻՒ ԱՆԱԿԸՆԱԿԱՆԵՐ . — ՄՕՐԻԿ՝ ԿԱՅՍԵՐ ՓԵՍԱՅ .
— ՄՕՐԻԿ՝ ԿԱՅՍԵՐ :

Վերջնական հարուածը տրուած էր Պարսից : Կեանքի նոր շրջան մ'էր որ կը բացուէր՝ թէ հոովմական պետութեան և թէ Մօրիկի համար : Երբ Բիւզանդիոն դարձան Մօրիկ և Ներսէս, երկու հայկազն զօրավարները, շրջապատուած 5000 գերի Պարսիկներէ, աւելի շքեղ քան կայսրը՝ որ

իր արքունիքով միասին ընդառաջ ելաւ իրենց . ամբողջ ժողովուրդը խանդավառութեան ծայրայեղ ցոյցերն ըրաւ . քանի մ'օր յետոյ շքեղօրէն իր յաղթանակը տօնեց : Կայսրը Մօրիկի քաջութիւնը արեւելեան ոճով վարձատրեց . — իր աղջիկը նշանեց Մօրիկի հետ (582 օգ. 5) :

Աղբատ մը՝ որ օտար երկիր կը գաղթէ, հանճարով կը հռչակուի, յաղթութիւններով կը բարձրանայ և հուսկ ուրեմն ձեռք կը կարկառէ թագաւորի աղջկան . — վէպ մը չէ՞ այս, կամ թատրերգութեան մը վերջին տեսարանը . դէպքը ինքնին կը նշանակէր՝ թէ Մօրիկ պիտի ըլլայ յաջորդ Տիրերի որ զուրկ էր թագաժառանգէ :

Յիրաւի, քանի մ'օրէն կայսրը ժողովքի հրաւիրեց բոլոր ծերակուտի անդամները, խորհրդականները, եկեղեցականները, իմացնելով անոնց՝ որ իր իշխաններուն մէջէն ապագայ կայսրը պիտի ընտրէր :

Մեծամեծները հաւարուեցան արքունեաց մէջ . սրտաթունդ ընտրութեան կը սպասէին : Ամէնքը ոտքի ելան, երբ Տիրերը, պատգարակի մէջ, ներս բերուեցաւ : Հրաժարական ճառ մը պատրաստած էր ան .

անկարող ըլլալով խօսելու, պալատականներէն մին ելաւ մարմարեայ սանդուղի մը վրայ և զայն արտասանեց.

«Ինձի յաջորդ մը պիտի գտնեմ — կ'ըսէր Տիրեր — եթէ ամենէն արժանաւորը չըլլայ ան՝ իր ոճիրները՝ իմ ոճիրներս պիտի ըլլան, ես պիտի ամչնամ իր սխալներուն վրայ...»

Սիրեցեալ ամուսինիս համար իր նոր տէրը բարեկամ մը, եղբայր մը պիտի ըլլայ: Գեոատի աղջիկներուս պաշտպանը, հայրը պիտի ըլլայ:

Բայց չեմ վախնար ըսելու՝ (ոչ կինս և ոչ ալ աղջիկներս պիտի բարկանան, վասն զի վարժուած են այս լեզուին), տէրութիւնը՝ ընտանիքէն աւելի սիրելի է ինձ: Ինքն է հիմա իմ մտատանջութեանս առարկայն:

Իշխանի մը համար բաւական չէ պահած ըլլալ տէրութիւնը, պէտք է մտածէ յանձնել զայն ժառանգի՝ որ արդեամբք բան զինքը գերազանցէ, ասպա թէ ոչ մեծ շէնքը, նորոգութենէ զուրկ, պիտի աւերուի և քիչ ատենէն պիտի կործանի բոլորովին:

Այս մտածութիւնը միտքս կը տանջէր

ու կը նեղէր՝ երբ աստուածային իմաստութիւնը օգնութեան հասաւ և ցցուց ինձի զանիկա՝ զոր կը փնտռէի: Անիկա է ձեր թշնամեաց յաղթողը, անիկա է որ հոսմէական փառքը բարձրացուց ու Պարսից ամբարտաւանութիւնը խոնարհեցուց:

Մօրիկն է այս մարդը, կայսրութեան սուրն ու վահանը...

Թագաւորէ՛ Մօրիկ. յոյսս պարապ մի՛ հաներ. ականջդ բաց ըլլայ ճշմարտութեան ու զոց շողոքորթութեան:

Արդարութիւնը բեզի աթոռակից ըրէ. գիտցիր որ ծիրանին իր պայծառութիւնը կը կորսնցնէ՝ եթէ ախտերու միայն ծածկոյթ ըլլայ: Գաւազանդ ժողովրդեան նեցուկ ըլլալու համար է. նայէ՛ որ ժողովուրդը երջանկացնես: Լաւ թագաւորը՝ իր գերագոյն իշխանութիւնը ծառայութիւն մը պիտի սեպէ... Միանգամայն վստահ եղիր ու արթուն, տուած պատիժներու պատճառն ու չափը՝ հասարակաց օգուտը միայն ըլլայ:

Ասոնք հօր պէս ես բեզի կ'ըսեմ. բայց օր մը այնպիսի անաչառ դատաւորի մը պատասխան պիտի տաս՝ որուն առջև ամէն մեծութիւն աներևոյթ կ'ըլլայ:

Թագաւորէ՛ Մօրիկ. ըստ յաղթութեանդ նշանները՝ իմ գերեզմանիս զարդերն ըլլան, և առաքինութիւններդ ինձի դամբանական ներքողներ » :

Բոլոր Հանդիսականները լացին. ըսնի մ'օրէն մեռաւ Տիրերիոս : (589 օգ. 14) :

Զ.

ՀԱՐՄԱՆՈՒԹ ԵՒ ԴԱՀԱՊԱՆՅԹԻՔՆԸ. — ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԶԵՐՈՅՑ ԻՐ :

Կայսերական հարսանիքը արեւելեան շրեղութեամբ մը կը տօնուէր Բիւզանդիոնի մէջ, նոյնպէս զահակալութիւնը. — Ինչ պիտի ըլլային այս երկուքը՝ միացուած :

Երկրորդ առաւօտն էր՝ յետ Տիրերի մահուան. Մօրիկ Ս. Սոսիա կ'երթար՝ պսակուելու համար Տիրերի Կոստանդինա դասեր հետ : Բոլոր իշխանները հերմակ հագուած էին, հրեշտակներու բանակ մը պիտի թուէին, եթէ կարելի ըլլար իրենց մեղքերը մոռնալ : Ամէնքն ալ ջահ մը կը կրէին իրենց ձեռքին մէջ : Մեծ տաճարին մէջ եկեղեցւոյ արարողութիւնները կատարուեցան, և հայրապետը, իրենց

ձեռքերը միացնելով, պսակ մը ու թագ
մը զետեղեց միանգամայն իրենց զլխուն
վրայ:

Յետոյ օգոստոսիստ ամուսինները սկսան
դէպ ի պալատ դիմել: Գաւթին մէջ թա-
փորը կանգ առաւ. իշխանները կրկին ճեր-
մակ կարգեր ձեացուցին, մինչ անդին զօ-
րավարներ կը շողշողային ոսկեղէն զէն-
քերով ու զբաճներով:

Ներքիննապետը, աջը թագուհւոյն տուած,
որ բողբու թրթուուն սպիտակութեանց
մէջ՝ հոգիի մը նրբացումն առած էր, յա-
ռաջեց քանի մը քայլ՝ ու վարագոյրի մ'ե-
տե անհետացաւ:

Վայրկեան մը վերջ, կայսրը, ծիրանի-
ներու մէջ, փայլփլուն ակունքներով ծած-
կուած, թագը զլխուն վրայ, սկսաւ դէպ ի
նոյն կէտը երթալ:

Բոլոր ժողովուրդը միաբերան՝ սկսաւ
առագաստի երգը հնչեցնել. վարագոյրը
բացուեցաւ, և երևցան երկու շքեղ գահեր,
որոնց ոսկեղէն շրջագիծերը կը նկարուէին
մետաքսապատ, նոյնպէս փայլփլուն յա-
տակի մը վրայ: Աստղազարդ երկինք մ'էր
կարծես՝ որ ամպի մը տակէն կ'երևար:
Գշիտոյն շնորհալի կերպով ընդ առաջ ելաւ

կայսեր, մօտակայ զահը իրեն հրամցուց, մինչ վարէն առազաստի երգերը կը շարունակէին թնդալ՝ դեռ աւելի ոգևորեալ կերպով։

Այս վայրկենին՝ ներքինապետը վեր կ'ելլէր գինիի բաժակ մը ձեռքին մէջ. զայն ներկացացուց թագակապ ամուսին-ներուն՝ իբրև խորհրդանշան մը սիրոյ։

Հարսանիքը տեւց եօթն օր, եօթն գիշեր։

Մեր կիրակոս պատմիչը կ'աւանդէ թէ յետ հարսանեաց Մօրիկ պատգամաւոր զրկեց իր հօր՝ թագաւորութիւնը խմաց-նելու համար, կառավարութեան մասին ալ խորհուրդ հարցնելով։

Պատգամաւորները կայսեր հօր՝ բան-ջարանոցի մը մէջ հանդիպեցան՝ ուր նա զբաղած էր բոյսերը խնամելու։ « Ինչպէս կ'ուզես որ որդիդ տէրութիւնը կառավարէ » հարցուցին իրեն։ Նա լուռ կեցաւ. յետոյ շրջան մ'ըրաւ, և ամենէն բարձրահասակ կաղամբները գլխատեց։ « Գացէ՛ք, ըսաւ նա, ըրաժս որդւոյս պատմեցէք »։

Մօրիկ իսկոյն հասկցաւ թէ հայրը խըրատ կու տար ազգեցիկ իշխանները մէջտեղէն վերցնել և հետեւեցաւ հօրը խոր-

հուրդին: Այս զրոյցը շիկրնար ճշմարիտ
 ըլլալ, որովհետև՝ ըստ ժամանակակից պատ-
 մըչաց, Մօրիկի հայրն իր հարսանեաց ներ-
 կայ էր և հանդէսին ամենէն հետաքրքրա-
 կան մասը կը կազմէր: (Տես ծանօթ):
 Կարելի չէ որոշել՝ թէ Մօրիկ աւելի փա-
 ռաւորուեցաւ զահակալութեամբ, թէ զա-
 հը՝ Մօրիկով: Իր անձին մէջ քաջութիւնն
 և առաքինութիւնն էին որ կ'արժանա-
 նային թագի:

Է.

ՄՕՐԿԱՅ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ. — ՄՕՐԿԱՅ ՔԱՂԱՅՈՒՏԱՆ-
 ԹԻՒՆԸ. ԱՅՈՐ ԹԵՐԻ ԿՈՂՄԵՐԸ:

Քառասուն և երեք տարեկան էր երբ
 զահու վրայ բարձրացաւ:

Երիտասարդական թափը հանդարտած
 էր իրեն մէջ, տեղի տալով տակաւ ծե-
 բունիի ծանրախոհութեան: Լուրջ էր,
 բայց դժուարամերձեանալի. խոհեմութիւնը
 դանդաղութեան կը յանգէր, կը սիրէր
 կրօնքը, երբ տէրութեան շահերուն չէր
 վնասեր. տնտեսագէտ էր, ազահ, զէնքերու
 սիրահար, գրքերու բարեկամ. ցորեկը պա-
 տերագմեներով կը զբաղէր՝ զիշերը ընթեր-
 ցումով:

Հնութեան մէջ, ուր ինքնակալը բացարձակ վարիչն էր տէրութեան գործերուն, դիւանագիտութիւնն ալ կայսեր նրկարագրին զրոշմը կը կրէր: Եւ Մօրիկ այն երկցաւ ազգերուն, ինչ որ հանչցուած էր սպաւառին մէջ:

Իր առաջին նպատակն եղաւ զինուորական արհեստը ծաղկեցնել: Անձամբ զիրը մը զրեց սոյն նիւթին վրայ, իր բազմամեայ փորձառութիւնը հոն ամփոփելով: Խրամի սովորութիւնը, որ վերցուած էր, ինք վերահաստատեց: Բիւզանդիոյ կայսր մը պէտք է մտածէր միանգամայն՝ Ասիոյ, Եւրոպայի ու Ափրիկէի վրայ: Իրեն ժամանակ՝ այս երեք կողմէն ալ սպառնալիքներ կու գային հռոմէական պետութեան:

Մօրիկ Բարբարոսաց առջին առնելու համար բղեաշխներ հաստատեց Էքզորք տիտղոսով, Հոաւեննայի ու Կարբեղոնի մէջ: Այդ բղեաշխները ոչ միայն քաղաքին ներքին կառավարութեան հոգն ունէին, այլ և էին միանգամայն մէկ մէկ զօրավարներ. հռոմէական դիւանագիտութեան մէջ ամենէն նշանաւոր գործերէն է սա: Ասոր հետևողութեամբ է որ, ութերորդ

դարու մէջ, կ'ըսէ Գեղցեր, այլ և այլ բանակաթեմեր սկսան հաստատել:

Զէնքէն յետոյ գանձն է որ տէրութիւնը իր մեծութեան մէջ կանգուն կը պահէ, Զայն աճեցնելու ամէն միջոց կը մտածէր: Մօրիկ, ոչ միայն անձնական հաճոյքներու, իր ընտանեաց համար ևս զայն չէր գործածեր: Իր չափազանց խնայողութիւնը իր մահուան պատճառ պիտի ըլլար: Դա երբեմն այնպիսի կերպարանք կ'առնէր՝ որ մարդկային զգացման դէմ ալ կը դատուէր. յանձն չէր առնէր, օրինակ իմն, գերիները ստակով փրկանաւորել. աւելի կ'ընտրէր նուազ հպատակ ունենալ՝ քան նուազ դրամ:

Մօրիկ ջերմեռանդն հաւատացեալ մ'էր. Քառասուն վկայից հոյակապ տաճարը՝ յուշարձանն եղաւ իր բարեպաշտութեան: Բայց միշտ հայրենիքը եկեղեցիէն աւելի կը սիրէր. օրէնքով արգիլեց կրօնաւոր ըլլալ՝ զինուոր չեղած (592): Ինքը քաղկեդոնական, միշտ ներողամտութեամբ վարուեցաւ միարնեայց հետ, և այս բանս արդիւնքն եղաւ Յովհաննէս ծոմապահ պատրիարքին. այս սուրբ ճգնաւորը, ինքնիրեն միայն խիստ, մուրրութեան դէմ

կ'ուղղէր ատելութիւնը, զոր իր նախորդները մոլորեալներուն կ'ուղղէին : Մօրիկ մոլեռանդ գանուեցաւ միայն՝ Ասորւոց մէջ գտնուող կարծեցեալ հեթանոսներուն դէմ. Անտիոքայ եպիսկոպոսը, իբր կռապաշտ ամբաստանուած, ստիպուեցաւ շրջաբերականով մ'ինըզինը արդարացնել :

Աւրիշ եկեղեցական խնդիր մը ծագեցաւ տիտղոսի մը համար. Պօլսոյ պատրիարզը սկսած էր ինըզինը տիեզերական անուանել : Գրիգոր Ա. պապը (590—604) բողոքեց այդ նորութեան դէմ. արևելքի պատրիարզները Հռովմայ կողմը բռնեցին, և թէպէտ տիտղոսը դարէ մ'ի վեր արդէն սկսեր էր գործածուիլ, — քահանայապետը խափանել տուաւ զայն :

Օժտուած լուսաւոր մտքով մը՝ որ չէր կարող զրական մեծ արտադրութիւններ ընել, բայց զիտէր զանոնք գնահատել, Մօրիկ ջանաց Բիւզանդիոնը Աթէնք մը դարձնելու :

Փոխանակ երաժիշտներու՝ պատմաբաններու և բանաստեղծներու հետ կ'անցնէր զիշերները : Հետաքրքրական է այս մասին՝ Մենանդրի յառաջարանը, զոր Սուիզաս ի մէջ կը բերէ :

«Իմ հայրս Եւփրատաս կը կոչուէր, ծագմամբ բիւզանդացի: Հերոդոտոս էր իմ հարազատ եղբայրս՝ որ իրաւագիտութենէ ձանձրացած, ետ կեցաւ շուտով այս տեսակ ուսումներէն: Ես սակայն համոզուած էի, թէ պէտք է օրէնսգիտութիւնը արհամարհել, և պէտք է աշխատութեանց ծայրը հասնիլ: Ուստի ըրի, ինչպէս որ պէտք էր: Բայց երբէք այս արուեստը չգործածեցի: Երբէք փափագ չզգացի տենարանել դատարանի մէջ, արբունիքը յաճախել, ... այլ ինձի հաճոյ էին երաժշտական աղմուկները, ձիարշաւները, և միմոսներուն ոստոստումները: — Սակայն երբ Մօրիկ կայսերութեան հասաւ, իշխան մը՝ որ թէ՛ ժողովրդեան փրկութիւնը կը նախահոգար, և թէ՛ մուսայները կը սիրէր, և շատ համ կ'առնէր բանաստեղծութիւն և պատմութիւն լսելէ, այնպէս որ՝ զիշերուան մեծ մասը՝ այսպիսի բաներ ուսումնասիրելով կ'անցնէր, և բթամիտներն անգամ իր ընծայներով կը խրախուսէր, և մտքերնին կը սրէր: այն ատեն սկսայ իրաւամբ ցաւիլ և դառնանալ, թէ ինչո՞ւ պէտք եղած բաները չունիմ, ինքնիրենս սկսայ ըսել՝ թէ պէտք

չեմ կեանքս այսպէս անգործ և դատարկ
անցընել » :

Այսպիսի էր Մօրիկ՝ իր ներքին վար-
չութեան մէջ, իսկ իր արտաքին քաղա-
քականութիւնը կարելի է ամփոփել մէկ
բառի մէջ. — Պատերազմ : — Եւ տարբեր
կերպով ալ կարելի չէր վարուիլ, քանի
որ իր դրացիները բարբարոսներ էին :

Զէնք առաւ եօթն ազգերու դէմ . —
Պարսից, Սկլաւոններու, Ալարներու, Լոմ-
պարտացւոց, Գաղղիացւոց, Մաւրիտանաց-
ւոց, և ուրիշ փոքր ազգութեանց դէմ :

Հակառակ իր յաջողութեանց, ստգտա-
նելի կէտեր ունի Մօրիկի քաղաքականու-
թիւնը :

Ամէն բանէ առաջ դիւցազ մ'էր նա,
զօրավար մնաց ծիրանիններ հազուեւէն
վերջն ալ : — Կայսր մը սակայն խորա-
գէտ ալ պէտք էր ըլլալ :

Պարսից թագաւորութիւնը որ մշտական
սպառնալիք մ'էր՝ կ'երկպառակի : Եթէ
Մօրիկ օգտուէր առիթէն, և ջախջախիչ
հարուած մը տար անոր, դարազլուխ մը
կը բանար, և թերեւ կ'ըլլար մեծ՝ ինչ-
պէս Աղեքսանդրը : Մօրիկ, ընդհակառակն,
հաշտարարի դեր կը կատարէ : Բայց այս՝

հիներու մեծ հողիէն յառաջ կու գայ, որ յանձն պիտի շահնէին հանճարեղ վատութիւնները՝ արդի դիւանագիտութեան: Պիտի ոչընչացնէր Պարսից թագաւորը՝ եթէ զէնքով զար իր առջև. բայց նա հիւր մ'է, գահը կը խոստանայ անոր: Առաջիկայի դիւցազներուն կը նմանի Մօրիկ. իրեն նախատինք կը համարի քնացող թըշնամի մը սպաննել:

Ը.

ՄԻՋԱՊԷՊԵՐ ՄՕՐԻԿԻ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԵԱՆ. ՃԱՄԱԿԱՆ. —
 ՀՐԵՆԷ Ի ՊՅԵՍ, ԶՐԷՆՊԵՂ Ի ՀՅՈՒՄ, ԵՆԿԵՄԵՐՃ
 ԱՆՏԻՈՒՄ. — ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՄԸ ԿԱՍԱԳՅԱՆ ՀԱՆՈՒԱՅ.
 — ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԸ ՈՐ ԱՄՐՈՒԹԻՒՆ Կ'ԱՌՆՈՒՆ.
 ԱՆՅՈՒՆ ԵՆԲԵՐ...

Մօրիկի թագաւորութիւնը չտեսաւ երէք արքունական ցաւեր, քնտանեկան դառնութիւններ. անոնց տեղ բնութեան աւերիչ ոյժն էր որ կարծես կը թափառէր իր երկրին ամէն կողմ՝ մերթ մերթ երկրաշարժի, մերթ ջրհեղեղի կերպարանքով յայտնուելով:

Հրդեհը (583ին) մոխրակոյտ միայն կը թողուր հոն՝ ուր սպարանքներու գեղեցիկ շարք մը Պօլսոյ մեծ հրապարակը կը շքեշապատէր:

Քիչ ժամանակ անցած էր այս դժբաղ-
 դութեան վրայէն, երբ մայիսի իրիկուն
 մը, (մայիս 10, 583) վերջալոյսի պա-
 հուն, գետնի տակ խուլ զղրղիւն մը լսուե-
 ցաւ: Սպաննալիքն էր, որուն երկրաշար-
 փը յաջորդեց. բազմաթիւ պալատներ գե-
 բեզմանն եղան իրենց տէրերուն: Նոյն օրն
 ալ Կոստանդնուպօլսոյ հիմնարկութեան
 տօնն ըլլալով՝ ժողովուրդը լեցուած էր
 հրապարակին վրայ: Ամէնքը կարծեցին
 թէ Բիւզանդիոն կործանմամբ իր շինու-
 թեան հանդէսը պիտի կատարէր. թափօրը
 ընդհատուեցաւ, երգերը ողբի փոխուեցան.
 բայց բուզանդացիք երկրորդ օր ալ մեծ
 զարմացմամբ դեռ ողջ գտան իրենք զի-
 րենք:

Այս ժամանակ էր՝ որ Պաւղինոս ա-
 նուամբ մէկը, զիտուն ըլլալուն պատճա-
 րաւ, կախաղան հանուեցաւ, աչքին առջև
 որդւոյն գլխատումը տեսնելէ վերջ:

Իր միակ յանցանքն էր առ բնութիւնն
 ունեցած սէրը և անոր գաղտնեաց հետա-
 մուտ ըլլալը: Այս մարդը, — որ ներկայ
 դարուս մէջ՝ մեծ բիմիագէտներէն մին
 պիտի ըլլար, — իր դարուն՝ մոգ և կախարդ
 համարուեցաւ և պատճառ երկրաշարփի:

Այդ պատուհասը իր յանցանքին պատ-
ճառաւ եկած էր: Յովհաննէս պատրիարզը
գինք ողջ ողջ այրելու դատապարտեց.
կայսրը զայն խրատելով գոհ պիտի ըլլար.
բայց պատրիարգէն և ժովովուրդէն ստի-
պուած՝ ի վերջոյ գիտնականը կախազան
հանեց: (583)

Յաջորդ տարին այնպիսի ողողումներ
եղան յԻտալիա, որ կարծես մասնական
ջրհեղեղ մը տեղի կ'ունենար, Նոյ ըլլա-
լու բազըր շատ բիչերուն թողլով: Բոլոր
գետերը՝ համաձայնած կը թուէին զարթնուլ
իրենց անկողիններէն, դուրս վազել, ծո-
վեր կազմել այն դաշտերուն վրայ՝ զորս
ոռոգելու միայն սահմանուած էին: Մինչ-
գեռ Ատիճէ գետը զբաղած էր վերոնայի
ասպարանքները բանդելու, Տիրերիս միւս
կողմանէ ամբողջ Հոռմ ծածկելով՝ պա-
րիսպներէն դուրս կը թափէր, անոնց շուրջ
ջրվէժներ կազմելով: Հոռմ մեծ լճի մը
երևոյթն առած էր, և կ'արժէր բարձրա-
նալ օդին մէջ՝ անկից տեսարանին տրխուր
նորութիւնը բմբոնելու համար:

Միայն բլուրներուն կատարները կը
տեսնուէին ալիքներուն մէջ. պալատներ
կը լողային ջուրին վրայ, իրենց բեկոր-

ներուն մէջտեղ մարդիկներու դիակներ ցուց-
 նելով. ցորենի դէզեր կը թափառէին հոն,
 իբր թէ արմատախիւ արտ մ'եղած ըլլա-
 յին. աղքատաց շտեմարաններն էին, ո-
 րոնց ալ չէր խնայած ջուրը: Բնակչաց
 սարսափը և երկնքի արհաւիրքները աննը-
 կարագրելի էին. որոտում որոտման ետե-
 ւէն, կայծակ կայծակի ետեւէն. ժողովուրդը
 չէր տեսներ թէ ո՞ր ճամբով կու գար մա-
 հը: Սուր մը գլխուն վերև, անդունդ մ'ոտ-
 քին տակ, մօտ կարծեց Հոռմայ կործա-
 նումը: Այսպիսի տեսարան մը՝ Եգիպտոսի
 մէջ միայն կարող էր սարսափ չազդել:
 Գետին հետ եկած էր իժերու բազմութիւն
 մը՝ որ խղղուեցան ծովու աղի ջուրերուն
 մէջ, յետոյ ծովափը ծածկեցին իրենց
 դիակներով: Իբրև այս աղէտներուն վեր-
 ջարան, հրդեհ պատահեցաւ Վերոնայի
 մէջ, և ժանտախտ՝ Հոռմայ:

Հինգ տարի վերջ, (589ին, հոկտ. 31)
 Անտիոքայ մէջ երկրաշարժ մը վաթսուն
 հազար հոգի սպաննեց: Քաղաքին եպիս-
 կոպոսը, նոյն վայրկենին, խօսակցութեան
 զբաղած էր իր քահանայներուն հետ:
 Յանկարծ պալատը սկսաւ երերալ, բիշ
 վերջ առաստաղը փլաւ՝ իրեն տակ ծած-

կելով խօսակիցները՝ որ ակամայ ստի-
պուեցան դադրեցնել վէճերնին: Հողակոյ-
տին տակ ճնշուած, հոգեվարքի տազնապի
մէջ, ի զուր օդ շնչել փորձելով, եպիս-
կոպոսը իր գերեզմանին մէջ կարծեց զին-
քը . երկրաշարժը, բարերադղարար շէր
դադրած. գետինը նորէն ցնցուեցաւ և հողը
որ իր տապանաքարն ըլլալու սահմանուած
կ'երևէր, ճեղքուեցաւ. եպիսկոպոսը, կի-
սամեռ, աչքերը բացաւ. օդոյ զովութիւնը
զգաց, հառաչանք մ'արձակեց, նշմարեց
հեռո՞ւն, հեռո՞ւն, ժպտուն երկինքը՝ որ
այնքան եզականօրէն իրեն կը վերադարձ-
նէր լոյսը:

Այսպէս երկրաշարժը, որ այնքան ան-
ձանց մահուան պատճառ եղաւ, եպիսկո-
պոսի մը յարութիւն շնորհեց:

Մօրիկի կայսրութեան հետարբրբրական
միջադէպերէն մին եղաւ Անյուշ բերդի մէջ
պատահածը:

Մոյն դղեակը, յոյներէն՝ Լեթէ կամ
Գիլիգերդոն կոչուած՝ Մօրիկի ժամանակ
լի էր դատապարտեալներով, ամէն ազգէ:
Ասոնք միաբանած (ՃՏՏին) ջարդեցին բո-
լոր պահապանները, իրենց Մեհրուժան
զօրավարին քոյրը առևանգեցին, և թշնա-

մեաց երկիրը կտրելով անվտանգ հասան
կոստանդնուպոլիս ուր Մօրիկ մեծ հան-
դէսներով իրենց գալուստը ողջունեց:

Գրիգորի, Անտիոքայ եպիսկոպոսի դա-
տը, Մօրիկի դարուն բնադրոշմը ամենէն
աւելի ցայտեցնողներէն է: Թշնամացած ը-
լալով Ասդերիոն քաղաքապետին հետ,
ասոր զրգոմամբ ժողովուրդը իր Հայրապե-
տին դէմ ելաւ, երգիծարանական երգեր,
պարսաւատետրեր, թատերգութիւններան-
գամ ձեացուեցան իրեն դէմ: Կայսրը բար-
կանալով, Աստերիոսը պաշտօնանկ ըրաւ
և իրեն տեղ զրաւ Յովհաննէս անուամբ
մէկը, որ ժողովուրդը լռեցնելու տեղ, պաշ-
տօնական թղթով մը ծանոյց՝ թէ ով որ
ինչ զրպարտութիւն ուզէ՝ կարող է ընել
հայրապետին վրայ: Այս հրամանը ամենէն
փայլուն կերպով գործածողն եղաւ՝ սեղա-
նաւոր մը. զԳրիգոր զրպարտեց՝ իբր գաղտ-
նապէս իր հարազատ ըրոջ հետ ամուս-
նացած և կոսապաշտ: (585, յունիս): Պօլ-
սոյ մէջ քաղաքական և եկեղեցական մեծ
ժողով մ'ըրին, բազմաթիւ եպիսկոպոս-
ներէ բաղկացած, Գրիգոր անմեղ դատուե-
լով՝ սեղանաւորը հրապարակաւ գանակո-
ծեցին: Յետ անարգարար բոլոր Պօլսոյ

մէջ թափառելու, արտորուեցաւ նա: Այսպէս տէրութիւնը դաղրեցաւ մէկ անձի պատճառաւ ալեկոծուելէ, ինչ որ սովորական էր կրօնական ոգւով տոգորուած Բիւզանդացւոց մէջ: — Բոլոր դժբաղդութեանց ժամանակ՝ Մօրիկ չզլացաւ թշուառներուն՝ իր արցունքն և իր գանձը:

Թ.

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶԻԷ: — ՄԻՏՈՍԱՅԻՈՆ ՍՊԱՐՍՊԵՏ:
ՊԵՏ: — ԶԱԼԵՐՈՒ ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆԷ:

Տարի մը հազիւ անցած էր Մօրիկի գահակալութենէն, երբ կրկին բորբոքեցաւ պարսկական պատերազմը, յարձակողականը Հռովմայեցւոց կողմէն սկսուելով (583):

Կայսրը՝ Պարսիկները ջախջախուած կը համարէր արդէն և ալ ուրիշ բան չէր տեսներ ընելիք, բայց եթէ յաղթանակը վերջացնել: Տէրութեան բոլոր ազգերէն գունդեր հաւաքեց, սպարապետ անուանելով անոնց՝ Յովհաննէս անուամբ թրակացի մը. յառաջ զօրապետ էր հայկական բանակաթեմին և իր մեծ ընչացքներուն պատճառաւ Միյսրաքիոն կը կոչուէր: Այս

ընտրութիւնը խորապէս վիրաւորեց իր նախանձորդ Քուրս զօրավարը, որ դառնացած սրտին մէջ՝ որոշեց պարտութեամբ մը վատահամբաւ ընել զՄիլյսթարիոն:

Յառաջ խաղացին երկու բանակները. Տիգրիս և Նիմփիս գետերուն մէջտեղ իրարու հանդիպեցան: Աջ թիւին Քուրս կը հրամայէր, ձախին Արիուփոս լոմբարդը, կեղրոնին Միլյսթարիոն: Այս վերջինները այնպիսի թափով յարձակեցան թշնամույն վրայ, որ, արիւնով նոր Տիգրիսներ յօրինելէ յետոյ, անոնք ստիպուեցան քաշուիլ: Այս վճռական վայրկեանին, Քուրս նահանջի փողը հնչեցուց. իր բոլոր գունդովը փախչիլ սկսաւ. թշնամիք ետ դարձան, պաշարեցին մասամբ Հոովմայեցիները, որ շափազանց յառաջացեր էին, և սկսան կոտորել զանոնք: Այլ թէ դիմադրութիւնը, փախուստն անգամ անօգուտ էր այնուհետև. անոնք որ դաշտի վրայ չընկան, մահը գտան լեռնային կիրճերուն մէջ. շատ քիչեր կարողացան բանակեսողը դառնալ՝ կամ Աթումոն զղեակը ապաւինիլ, ուր պարսիկ գունդերու շղթայ մը բանտարգեց զիրենք: Մի և նոյն ժամանակ սակայն՝ Միլյսթարիոն, առանձին գունդով մը, Ար-

բաս կոչուած պարսկական զղեակին վրայ
 կը յարձակէր: Թէ Աֆումոն թէ Աքրաս
 լերան մը կատարը կը պսակէին. հետուէն
 խրոխտարար նայելով իրարու, ինչպէս
 զոյգ արծիւներ՝ ժայռի մը ծայր բոյն դը-
 րած: Պարսիկները առաջուց որոշած էին
 թէ բաժնուած բանակներ ինչ նշաններով
 գիրար օգնութեան պիտի կանչէին: Մութ
 իրիկուն էր, խորհրդաւոր լռութիւն մը,
 որ օրուան արհաւիրքները պատմելով՝
 սպաննալից վաղ մը կը մարգարէանար,
 յաջորդած էր նետերու խլացուցիչ աղ-
 մուկին: Յոյն բանակը կը բնանար. Պար-
 սիկներ, դեռ արթուն, կը թափառէին
 պարիսպներուն վրայ, անոնց երկայնքէն
 կարմիր ջահեր պտտցնելով: Պարսից սպա-
 րապետը Աֆումոնի ստորտաէն կը տեսնէր
 շրջուն բոցերը. արթնցուց բանակը և ըստ
 անոնց. «Վտանգի մէջ են մեր եղբայր-
 ները, երթանք ազատելու»: Լռութեամբ
 յառաջ եկան և Հոովմայեցիները պաշա-
 րեցին. թշնամեաց մէջտեղ մնացին ասոնք.
 վերի Պարսիկները զղեակին ղոնները բացին
 և Յունաց վրայ գահավիժեցան, մինչդեռ
 վարի բանակը ժայռերը մագլցելով օգնու-
 թեան կը հասնէին սպաննազներուն: Պատ-

մութեան ամենէն արհաւիրաց միջադէ-
պերէն մին էր՝ որ տեղի կ'ունենար: Բըռ-
նուած Հոովմայեցին անդունդի մէջ կը
նետուէր, կամ օդին մէջ կամ ժայռի մը
վրայ կտոր կտոր ըլլալու համար. Պարսիկ-
ներ իրենց անգութ հաճոյքները փորձեցին
պարտեալներուն վրայ. կը գլորէին զանոնք
բարձրութենէ մը՝ այնպէս որ կարենային
մինչև Նիմփիս գետը հասնիլ՝ և խողովու-
ղով ընթացքնին աւարտել: Ականջներ,
քիթ, բազուկ կտրել, և պարսկական ու-
րիշ սովորական տանջանքներ, իրենց
փայլը կորսնցուցած էին այն օր: Սակա-
ւաթիւ եղան աւելի քան երբէք, անոնք
որ այնքան վտանգ ու տագնապ անցընելէ
վերջ, յաջողեցան պարտութեան լուրը
հոսմէական ուրիշ բանակի մը հասցնել:
Այս պարտութիւնը, և յաջորդ երկամեայ
անգործութիւնը՝ պատճառ եղան Միյսթա-
քիոնի խաւարելուն. Մօրիկ պաշտօնանկ
ըբաւ զինք՝ անոր տեղ Փիլիպպիկոսը՝ ըս-
պարապետ և իր փեսայն ընելով միանգա-
մայն: (584)

Ժ.

ԼԱՍԿԱՆ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՄԸ. — ԵՐԿՆՔԻ ՉԱՅՆԸ ՊԱՏԵ-
ՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ. — ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՓԱՅՈՒՍՏ:

Պատմութեան մէջ, նոյն իսկ Բիւզան-
դիոյ, կարելի չէ աւելի կատակերգական
անձնաւորութեան մը հանդիպիլ, քան ինչ
որ եղաւ Փիլիպիկ: Բիւզանդացւոց այս
ընդհանուր սպարապետը՝ մանկական բնա-
րնաւորութիւն ունէր. երբեմն այնքան քա-
ջութեամբ կը լեցուէր, որ սուրը ձեռք,
բանակներուն առջևէն, դէպի թշնամին կը
դիմէր. ուրիշ անգամ այնքան կը սարսա-
փէր՝ պարզ Պարսիկ տեսնալով, որ բա-
նակը առանց սպարապետի կը թողուր գի-
շերանց կը փախչէր միայնակ, երբեմն,
չպատերազմելու համար, հիւանդ ձեա-
նալով, անկողին կը մտնէր. խառնուրդէն
առաջ զօրքերուն կը ներկայանար՝ և լա-
լով քաջալերական մը կը խօսէր. երբ
պատճառը կը հարցնէին, «ինչպէս չլամ,
կը պատասխանէր, քիչ վերջ մեռած պի-
տի տեսնեմ ձեզի պէս կտրիճ երիտասարդ-
ներ»: Բարեպաշտ հաւատացեալ մ'ըլլա-
լով, պատերազմէն առաջ Քրիստոսի պատ-

կերը գաւազանի մը ծայր կ'անցընէր, և քահանայի մը պէս, իր ֆեռը բռնած զանիկա՝ բանակի մէջ կը պտտէր, զամէնը օրհնելու և քաջալերելու համար: Այս փափկասիրտ զօրավարը՝ իր առանձին սազմագիտութիւնն ալ ունէր. երբ ուզէր երազընթաց տեղ մը հասնիլ, գունդերը կը բաժնէր և այլ և այլ ճամբայներով նոյն տեղ դիմել կը հրամայէր. ասոր հետեանը այն կ'ըլլար, որ կը մոլորէին, զիրար կը կորսնցնէին և յաճախ հոն կը գտնուէին՝ ուսկից մեկնած էին. և Փիլիպիկ կը ստիպուէր անձամբ կորսուած գունդերը փնտռելու ելլել: Գաշտի մէջ այնքան աղետալի չէր այս բանս, որքան անապատի մէջ: Իր գունդերէն մին գերի բռնուած, — կիներու և տղաքներու հետ, — ճամբայն սխալեցաւ՝ երբ Միջագետքէ կ'անցնէին. յուսահատութիւն տիրեց ամենուն վրայ. որչափ կը քալէին, աւազուտ հորիզոններ միայն կը բացուէին իրենց աչքին առջև. ոչ աղբիւր կար, ոչ ջրհոր. կանայք և ծերեր սպանուեցան, որովհետև աւազանիկները՝ որոնց կը հանդիպէին, զօրաց ալ չէին բաւեր, իսկ տղաքներուն նկատմամբ՝ ծարաւը արդէն սուրի պաշտօն կա-

տարեց: Յետ այսչափ նեղութեանց մոլորած գունդը՝ թէոդուպոլիս հասաւ, ուր դիտում ունեցած չէր երբէք երթալու. Փիլիպպիկ, Եփրատի ափանց վրայ կեցած էր. կարծէր թէ քիչ օրէն կը հասնի գունդը, և սիտի կարենայ յարձակողականը սկսիլ. եղելութեան տեղեկանալով, ինքն ալ նոյն քաղաքը ձմերելու գնաց:

Չարմանալին այն է որ Փիլիպպիկ պատերազմի դաշտին վրայ ալ՝ հին մեծամեծ զօրավարաց վարքը կը կարդար, և բուզանդացի պատմիչներ կը յիշեն մասնաւորապէս, թէ Սկիպիոնի կ'ուզէր նմանիլ: ... Գերբնական իրերէ շատ կ'ախորժէր, և երբեմն իր տուած հրամանները կ'ուրանար՝ զանոնք երկնքէն իջած կարծեցնելու համար: Խառնուրդի մը ժամանակ՝ յանկարծ բանակին մէջ ձայն մը լսուեցաւ որ կ'ըսէր. « Գետին իջէք՝ և ձիերը խոցեցէք »: Խակոյն յունական հեծելագունդը՝ հետևակի փոխուեցաւ և տէգերու անտառ մը ձեռքերնուն մէջ՝ դիմեցին Պարսից վըրայ՝ անոնց նժոյգները խոցելու համար: Հեծեալները կը տապալէին. կռուի այս եղանակը՝ յաղթութեան պատճառ եղաւ: Բայց պատերազմէն վերջ Փիլիպպիկ ուրա-

ցաւ՝ թէ ինքը չէր հրաման տուողը. ահա հեղափոխ զինուոր մը կար Ստեփան առնուամբ, կասկածեցան թէ նա եղած ըլլայ. բայց հրաշքի սէրը այնքան մեծ էր բիւզանդացւոց մէջ՝ որ երգմամբ ոչ որ յանձն առաւ հեղինակ ըլլալ հանճարեղ հրամանին: Զինուորները հետեցուցին թէ հրամանը երկնքէն իջած էր:

Փիլիպպիկ սակայն՝ իր ճարտարութիւնները ունէր. խառնուրդի մը ժամանակ յոյն զօրաց մէկ մասը փախչիլ սկսաւ. անկարելի ըլլալով իր նեղուած գունդը առանց զօրավարի թողուլ, շողշողուն սուրն ու ծփուն գարգմանակը թէտոր իլիպին առնուամբ զօրավարին տուաւ, որպէսզի փախըստականները ձեռով ետ զարձնէ: Աստիճ, սուրէն ու գարգմանակէն խաբուած, սպարապետը բովերնին կարծեցին և ամօթահար՝ կրկին խառնուրդին մէջ մտան:

Փիլիպպիկի նկարագիրն ունեցող զօրավար մը ինչ կարող էր ընել. — ոչինչ կամ բիշ բան: Փիլիպպիկ գոնէ այս վերջինն ըրաւ:

584ին Միջագետք եկաւ: Մծրնայ, Ամգայ, Արծնի և Մոնոկարտի մէջ երկու բանակները փոփոխակի աւերած կը գոր-

ծէին՝ փոքր բաղխումներով, որով աւելի
 բնակչաց կը վնասէին քան իրարու։ Փի-
 լիսպպիկ, որուն առողջութիւնը տկարացած
 էր կլիմային պատճառաւ, յետ ձմերելու
 ի կոստանդնուպոլիս, գարնան ճամբայ ե-
 լաւ դէպ ի Ամիդ, սպարապետի դերը վեր-
 սկսելու համար։ Լսելով որ Մեպոտէս,
 և Պարսիկ ուրիշ մեծ նախարարներ դես-
 պան պիտի գան իրեն, պատրաստուեցաւ
 զանոնք արևելեան անակընկալ շքեղու-
 թեամբ մը շլացնելու. արևելցին, հոով-
 մայեցւոց համար, մանկամիտ բարբարոս
 մ'էր՝ որուն վրայ ոսկիներն և սպանա-
 լիքը բաւական էին խոնարհեցնող տպա-
 ւորութիւն մը թողլու։ Ուստի Փիլիսպպիկ
 բազմեցաւ շքեղ վրանի մը մէջ ուր գոյն-
 քգոյն գորգեր իր պատուանդանը կ'ըլլա-
 յին, ուր թիկնապահներու մերկ սուրերն
 ու շողշողուն նիզակները՝ կը շրջապա-
 տէին զինք մացառի մը պէս. զարգմանակ-
 ներով, ոսկեզօծ տարազներով զարդարուած
 զօրավարներու շարք մը՝ տեսարանին վե-
 հութիւնը կ'ամբողջացնէր։

Ամփիթատրոնաձև ժողովին մէջտեղ
 կանգնած՝ Մեքոտէս խաղաղութեան հրա-
 ւէր մ'արտասանեց։

« Թշնամիներ. — Մի՛ գարմանաք որ այսպէս կը սկսիմ ճառս. փոխեցէք ձեր վարմունքը, ես ալ իմ խօսքս պիտի փոխեմ. — խաղաղութիւն ըրէք, պատեւազմը վերուցէք... »

Պարսից թագաւորը խաղաղութիւն կը սիրէ, և ինքը կ'ուզէ վաստկիլ խաղաղաւրարի փառքը :

Մի՛ կարծէք որ ձեր փոքրիկ յաջողութիւնները, ձեր ըրած աւերածները՝ զինքը կ'ահարեկեն. կարող է ինքը՝ իր վրէժը առնուլ :

Աղաչանք մը չընեք ձեզի, խորհուրդ մը կու տայ : Յարձակողները դուք եղաք, ուրեմն պէտք է դուք եղած նախատանաց ու վնասուն դարման տանիք :

Ընծայներով միայն կարող էք պարսկական բարկութիւնը իջեցնել որ կարող է հոռմէական անյազութիւնն և հպարտութիւնը մի օրուան մէջ խոնարհեցնել կռուի դաշտին վրայ » :

Փիլիպպիկ Մօրիկի հարցուց՝ թէ ինչ պէտք էր պատասխանել. « միակ պատասխանդ՝ պատերազմն ըլլայ » ըսաւ Մօրիկ, և յոյն բանակները ճամբայ ելան դէպ ի Պարսկաստան : Փիլիպպիկ յետ երդմունք

առնելու իր զինուորներէն՝ թէ յիրաւի պատերազմելու միտք ունին, պաշարեց Բիրաս դղեակը՝ (586ին) որուն շուրջ Արգամուն գետը՝ բնական խրամ մը փորած էր: Պարսից զօրավարն էր Խարղարիբան. մոզեր այնքան վստահարար յաղթութեան պատգամ տուին, որ ամէն Պարսիկ իր գէնքերուն հետ առաջուց չուան մը և շրջթայ մ'ալ առաւ... յոյն գերիները կապելու համար: Խառնուրդի տեղ՝ Սուլակոնի դաշտը ընտրեցին, պատերազմի օր՝ կիւրակէն, յուսալով թէ Փիլիպպիկի պէս բարեպաշտ անձ մը՝ պատերազմելու գայթակղութիւնը պիտի չտար իրենց:

Հոս էր որ Փիլիպպիկ, Քրիստոսի պատկերը առած՝ բանակի մէջ պատեցաւ զինուորները օրհնելու համար, լալով քաջաւերական մը խօսեցաւ, կողոպուտի գրադածները՝ գարգմանակովը հտ դարձուց, և վերջապէս յաղթեց՝ Պարսից ձիերը խոցել հրամայելով:

Հինգ հազար Պարսիկ սակայն, Խարղարիբանի հետ միասին՝ լերան մը կատարին վրայ բազմեր էին. արդէն հացէ զուրկ՝ ուղտերով բերած ջուրի տիկերն ալ պարպեցին՝ կոխը յուսահատ ընելու

համար: Ստեփան սպայն, որ հռոմէական գունդով պաշարած էր զիրենք, երեքօրեայ յուսախար յարձակումներէ յետոյ, մեկնեցաւ: Յաջողութեամբ զեղծած, այս անգամ Պարսիկները ուզեցին յարձակողական զիրքը բռնել: յանդգնութիւնը ծանրագնի եղաւ իրենց. հազար զիակ և հազար գերի թողուցին: Յետոյ երբ Աբգամոնի գետափը հասան, ամէնքը մուկեցնութեամբ խմելովազեցին. այսպէս անոնք ալ՝ որ ծարակ չէին մեռած՝ շատ ջուր խմելով մեռան:

Գիշերը վրայ կը հասնէր. ամէն կողմէն կը լսուէին հառաչներ, կամ փախչողներու տազնապալից ոտնաձայնը:

Խարդարիքան, միայնակ, դէպ ի Գարա կ'երթար:.. Գիշերային երկինքը, որ այնքան աստղերով կը շողշողար իր զԵԼխուն վերև, կարող չէր իր վերաւորումս սիրտը սփոփելու:

Անցեալը՝ ամօթ կ'ազդէր իրեն. ներկայն՝ սարսափ. վայրկենէ վայրկեան կարող էր Հոովմայեցիներէ բռնուիլ, և գերութեան ամօթն ալ կրել: Մթութեան մէջ կը քալէր նա, աճապարանօք, հատկըլեալ շունչով, երբ հեռուն նշմարեց ճրագներու բազմութիւն մը՝ բլրածև շարուած:

Գարա ըստարը հասած էր վերջապէս :
 Պահապանները, ջահեր ձեռքերնուն մէջ,
 կը պատէին պարխապէ պարխապ, աշտա-
 րակէ աշտարակ, սպարապետը դրան առջև
 կեցաւ, և դեռ սարսափի տպաւորութեան
 տակ, երկայն շունչ մը առաւ :

— Դուօր բացէք. Խարդարիբանն հմ.
 գոչեց նա :

Ոչ որ պատասխանեց :

Քիչ վերջ պահապան մը երեցաւ պա-
 րըսպին վրայ, ջահ մը ձեռքին, և սկսաւ
 Խարդարիբանը նախատել : Այնքան ամչցաւ
 նա, որ ըստարի դրան տեղ, կ'ուզէր գե-
 տինը բացուէր ոտքին տակ :

Պահապանը այն եզրակացութեան եկաւ,
 թէ ինքը կարող չէր ըստարին մէջ հիւ-
 րընկալել զինք, եթէ կ'ուզէր իր պաշտօ-
 նին հաւատարիմ մնալ. « որովհետեւ, կ'ը-
 սէր նա, Պարսից օրէնքը կ'արգիլէ պա-
 րխապներէն ներս ընդունիլ ծոյլերը, վա-
 տերը, փախստականները » :

Պարսից սպարապետը, նորէն տազնա-
 պած, շարունակեց մթութեան մէջ իր ու-
 ղին՝ մինչև որ հիւղ մը հիւրընկալ եղաւ
 իրեն :

ԺԱ.

ՊԵՏՆԷՆ ՄԱՐԻԻԿ ԿԸ ՐԴԺԻՆ. — ՈՒՆՏԵՐԷ ԿԱԶՄՈՒՄԻ
 ԲԱՆԱԿԸ. — ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՄԸ՛ ՊԱՏԵՆ
 ԲԱԶՄԷՆ ԱՌԱՋ ՓԱԽԱՄ:

Հոսմէական բանակը՝ Արծն գաւառի մէջ դրաւ իր բանակետղը (586), միակ զբաղում՝ շրջակայից աւերածն ունենալով:

Պիշեր մը երբ զինուորները կը բնային վրաններուն մէջ, անոնցմէ ոմանք կարծեցին ձայներ լսել գետնի տակ:

Ինչ կար արդեօք. երկրաշարժի սպառնալիք մը. հեռաւոր բանակի մը ոտնաձայնը արդեօք...: Ական մը կը փորէին թշմամիբ:

Ականջնին հողին կպուցած, շունչերնին բռնած, մտիկ կ'ընէին. երբեմն մարդկային ձայներ, խօսակցութիւն մը, բազմութեան մը տագնապալից վազքը, ահա ինչ որ կը լսուէր: Խորհրդաւոր զղեակ մը կար իրենց ոտքին տակ, զժոխքի դեերը չէին որ կը խօսակցէին. և աւելորդապաշտ երեակայութիւնը՝ հազար ենթադրութիւններ կ'ընէին:

Երկրորդ օր զինուորներէն մին պատմեց զիշեր տան զգացած սարսափները՝ գետնին տակ ապրող ոգիներէն, աւելցնելով. կոխած դաշտերնին գերեզման մ'եղած էր արդեօք հնութեան մէջ, և մեռելոց ուրուականներ էին՝ որ կը գանգատէին հողին տակ: Շատեր հաստատեցին՝ թէ իրենք ալ նոյն ձայները լսած են, և որոշեցին որ յաջորդ զիշերն ալ ուշադրութիւն ընեն:

Նոյն խորհրդաւոր խօսակցութիւնները կրկին լսուեցան՝ ամենուն վրայ սարսափալից տպաւորութիւն մը թողլով:

Երկրորդ օր վճռեցին գետինը փորել և նայիլ թէ ինչ կար մէջը:

Եւ գործը սկսաւ՝ վախով խառնուած հետաքրքրութեամբ մը:

Հազիւ մարդաչափ խոր գացած էին, երբ գլուխի մը հանդիպեցան. դեղնած դէմք մը, չորցած տերևի մը պէս, երևան եկաւ. ողջ մարդ մըն էր. գլուխը բռնեցին. ճիշտ արձակելով՝ նա փախչիլ կ'ուզէր, բայց մազերը ուրիշի ձեռքի մէջն էին. գետնին երեսը հանեցին. ստորերկրեայ ճանապարհ մ'յայտնուած էր, գաղտնի բնակիչներով. սկսան մի առ մի մարդիկ-

ներ և կիներ դուրս հանել. միթին և խո-
նաւ բնակարանը մեղամաղձիկ և սրտա-
յոյզ երևոյթ մը տուած էր իրենց: Գետ-
նադամբան մը, ամբողջ ստորերկրեայ բա-
ղար մը գտնուեցաւ դաշտին տակ. ժա-
մերով գետնէն մարդիկ կը բղխէին: Հոով-
մայեցիք հաւարեցին զանոնք՝ և հարցու-
ցին թէ ինչ մարդիկ էին:

Անոնք Արծնի բնակիչներն էին, մեծաւ
մասամբ հայ. լսելով որ կրկին պատե-
րազմ պիտի ըլլայ Յունաց և Հոովմայեց-
ւոց մէջ, և իրենց տան՝ ստացուածքին
հետ կեանքն ալ վտանգի պիտի ենթար-
կուի, և բարձրագոյն լեռներն անգամ ի-
րենց վստահ ապաստանարան մը պիտի
չտան, որոշած էին գետնի տակ փոխադը-
րուիլ, և ողջ թաղուիլ՝ հին քրիստոնեայ-
ներուն պէս: Այսպէս ամբողջ ընտանիք-
ներ, ծեր, կին, տղայ, նոր ամուսնացած
ամուլներ՝ կ'ապրէին ամիսներով զուրկ լոյ-
սէ և օդէ: Եւ ո՛ր գիտէ ինչ արտասուելից,
ինչ տազնապալից խօսակցութիւններ էին
անոնք՝ որ իրենց թշուառ գոյութեան մատ-
նիչն եղան: Կը կարծենք ընդհանրապէս՝
թէ յարձակմանց ժամանակ Հայը՝ իր զան-
ձերը միայն հողին կը յանձնէր. Բիւզան-

դիոյ պատմութիւնը կը ցուցնէ մեզի՝ թէ յաճախ ինքն ալ թաղուած պէտք է ըլլայ անոնց հետ:

Հոովմայեցիք զամէնքն ալ զերի ըրին, և զԱրծն՝ մինչև իր խորերը, անապատ դարձուցին:

Պարսիկներ, իրենց բանակին ահաւոր կերպարանը մը տալու համար, ուղտերու այնչափ բազմութիւն բերած էին հետերնին, որ հռուէն տեսնողը պիտի կարծէր թէ պատերազմը ուղտերը պիտի մղեն, ոչ զինուորներ, որ անոնց մէջ կը թուէին տնակներ՝ մեծ անտառի մը մէջ: Բանակի տեղ, մեծատարած կարաւան մը յառաջ կու գար: Հանդիպելով Հերակլիոսի, որ երկու արաբացի մատնիչներով և քսան զինուորով՝ եկած էր բերդի մը կառուցման տեղը փնտռելու, հալածեցին զանիկա և մօտեցան հոռմէական բանակին: Փիլիպպիկ՝ Խլոմար (586ին) բերդը պաշարելու զբաղած էր. երկու կողմէն ալ թշնամեաց յարձակումը վանելու համար, վար իջաւ լեռներէն, այս նահանջի շփոթութիւններէն օգտուելով՝ Չարերդաս զղեկատէրը, բերդէն դուրս ելաւ, զիշերային մթութեան մէջ, հոովմայեցւոց հակէն, առանց ոտ-

նաձայնի, սկսաւ դէպ ի Պարսից բանակը
 երթալ. երբ անոնք կանգ առին, ինքը
 փոխեց ճամբան, և կողմնակի ճանապարհով
 մը, առանց փոքրիկ վնաս մ'ալ կրե-
 լու, կրցաւ մինչ Պարսից սպարապետին
 վրանը հասնիլ: « Իմ ետեէս բեր բանա-
 կը, ըսաւ, խորխորատ մը կայ դաշտին
 մէջ, հոովմայեցւոց անձանօթ. եթէ անոր
 մօտ տաս պատերազմը, ապահովապէս ֆի-
 լիպպիկի բանակը որոգայթի մէջ պիտի ձը-
 գես »:

Պարսիկ սպարապետը հաւնեցաւ տրուած
 խորհուրդին, և խրամատին սկսաւ մօտե-
 նալ, մինչդեռ ճարտար Չաբերդասը, լե-
 բանց ետեէն, իր գունդովը միասին, ճամ-
 բորդելով գիշերանց՝ կը յաջողէր կրկին
 ֆիլիպպիկի ետեւն անցնիլ: Այսպէս նա
 կրկին սուրերու մէջտեղը կը մնար, երկու
 կողմէն ալ պաշարուած: Յետ երկայն ժա-
 մանակ, անգործ, թշնամեաց բանակը դի-
 տելու հեռուէն, որոշեց վերջապէս պատե-
 րազմը սկսիլ:

Խառնուրդի նախորդ գիշերն էր. պայ-
 ծառ լուսին մը սփռուած էր երեք բանակ-
 ներուն վրայ, որոնց ճերմակ վրանները
 յստակօրէն կը գծուէին դաշտերու կանա-

շութեանց մէջ՝ իրենց ամենէն նուրբ ծալ-
 քերն ալ յայտնելով : Հակառակ ամէն
 կողմ տիրող լոութեան, գինուորներէն
 շատերը տազնապալից անքնութեան մը
 մէջ էին՝ անվերջանալի բունը մտածելով,
 և ասոնց մէջ գլխաւորապէս Փիլիսպպիկ,
 ընդհանուր սպարապետը : Կը պտտէր վը-
 րանին շուրջ. երկիւղէն արիւնը սառած.
 ո՞ր կողմն ալ աչքը դարձնէր, թշնամեաց
 գունդ մը կ'երևար : Ինչ պիտի ընէր երկ-
 րորդ օր, պիտի չվիրաւորուէր, պիտի չը-
 մեռնէր. ինքը, որ հակառակ յիանամեայ
 տարիքին, դեռ կը կարծէր ըլլալ ծաղիկ
 հասակի մէջ : Եւ գոնէ կոուին պահուն
 պիտի կարենար փախստեամբ կեանքը ա-
 զատել. բայց այս սպարազայի մէջ կարելի
 էր թիկունքը դարձնել, բանի որ Զարեր-
 դասի գունդը ընդառաջ պիտի ելնէր : Այս-
 պէս ընդերկար կը մենախօսէր ինքնիրեն.
 և, խոր լոութեան մէջ, երևակայութիւնը
 կը հրդեհէր հետզհետէ... Յուրտ քրտինք
 մը կը դողդղար ճակտին վրայ. վերջապէս
 ընդհանուր սպարապետը որոշեց, պատե-
 րազմէն առաջ, գիշերանց թողուլ փախ-
 չիլ. « Բաւական է որ ես իմ կեանքս
 ազատեմ, կ'ըսէր նա, բանակը, երթալէս

վերջ, ինչ որ կ'ուզէ թո՛ղ ընէ . ամէն մարդ գիտնայ ինձի պէս՝ ինքզինք մտածել » :

Եւ սկսաւ քանի մը քայլ առնել . բայց շուտով կեցաւ : Ինչպէս պիտի փախչէր իր թիկնապահներուն ձեռքէն, որ արթուն կը հսկէին : Եթէ գիշերապահները զինքը բռնէին յանկարծ, ու շղթայակապ իր վրանը դարձնէին : . . .

Բայց, այս բոլոր արհաւիրքները չէին կրնար մահուան հաւասարիլ . բոլոր քաջասրտութիւնը ժողովեց վրան, և փախչիլ սկսաւ : Ամբողջ գիշեր հե ի հե վազեց, մինչև Աֆումոն դղեակը հասնելով՝ ազատեցաւ օրհասական տազնապններէն : Փախուստը գաղտնի չմնաց, բայց կարելի չեղաւ սպարապետը բռնել . պատերազմի ամենէն սարսափեցուցիչ գիշերներէն մին էր . ամէն մարդ մթութեան մէջ « Սպարապետը փախած է » կը գոչէր, և այս փորձիկ բօթը բերնէ բերան շրջելով ահաւոր լուրերու կը փոխուէր . թշնամեաց գիշերային յարձակում մ'ենթադրելով, ամէն մարդ զէնքը կ'ուղղէր առջևը եկողին . յետոյ խառն ի խուռն դէպ ի խրամատը դիմելով փախչիլ սկսան . ձիերու ամբողջ

ջութիւնը, և զինուորաց մի մասը՝ գահա-
վէժ կտոր կտոր եղան. ուրիշներ կոխո-
տուեցան իրենց ընկերներէն. բարերազղա-
բար Պարսիկներն ալ, աղմուկը՝ յարձակ-
ման նշան կարծելով, յուսահատ դիմադ-
րութեան մը վրայ միայն կը մտածէին,
կորսնցնելով ջարդի լաւագոյն առիթը:

Արշալոյսը սկսած էր ծագիլ. Պարսիկ-
ներ, դեռ կոուի սպասման մէջ, լերանց
կողքերուն վրայ փախստականներու վեր-
ջին գունդերը տեսան. չկարենալով դէպ-
քին մեկնութիւն մը տալ հեռու կը կենա-
յին միշտ, Հոովմայեցւոց լարած դարանին
մէջ չընկնալու համար, և գոհ կ'ըլլային
նետաձգութեամբ: Այսպէս Հոովմայեցւոց
մաս մը յաջողեցաւ Աֆումոն դղեակը
հասնելով՝ իր զօրավարը գտնել: Բոլոր
զինուորները իրենց սպարապետին վրայ
յարձակեցան, ծաղրածելով ու նախատե-
լով, և քիչ մնաց սպաննէին իր թէո-
դոր անձնապահապետը որ փլիպպիկէն
նուազ ճարտար գտնուեր էր, անոր փա-
խուսան արգիլել չկարենալով:

Ուրիշ զօրավար մը, ամօթը քաւելու
համար, զէնքի պիտի դիմէր և պատե-
րազմի դաշտին վրայ պիտի ընկնար քա-

ջութեամբ: Բայց Փիլիպպիկ, որ աւելի
կ'ընտրէր խօսքերէ վիրաւորութիւն՝ քան զէն-
քերէ, պատերազմի մէջ շմտնելու համար՝
ամբողջ տարի մը անկողին մտաւ, հրամա-
նատարութիւնը՝ Հերակլիոսի յանձնելով:

Յետ տիրելու բերդի մը, որ շատ յոգ-
նեցուց Հոովմայեցիները, դիրքով բարձր՝
և չորս կողմէն ալ ուղտի մորթէ շինուած
պարկերով պատեալ ըլլալուն համար, Բէ-
յուադէս զգեակը պաշարեցին: Հոս դիւ-
ցազն հանդիսացաւ հսկայ մը, Սամֆիրիս
անուամբ, անատիկ աշտարակաց մէջ խրո-
նուած էր Պարսիկ բազմութիւն մը՝ որ
քար ու նետ տեղացող թաթառ մը կը նը-
մանէր՝ փոթորկի ժամանակ. Սամֆիրիս ե-
րեք անգամ սանդուղի վրայէն նախայարձակ
եղաւ, երեք անգամ վար զլորեցաւ, չոր-
րորդին պարսպին վրայ ելաւ, թշնամոյն
զլուխը կտրեց, իր ընկերաց նետեց, և զը-
ղեակը բացաւ անոնց: Բէյուատէս մեռեալ-
ներու քաղաք մ'էր քիչ յետոյ, արեան
գետերով առողուած: — Փիլիպպիկ Հերակ-
լիոսի յաջողութիւնները լսելով, — վախէն
ու ամօթէն յետոյ — նախանձով ալ սկսաւ
տանջուիլ: Գարնան կոստանդնուպօլիս վե-
րադարձաւ: Հերակլիոս, իր բացակայու-

Թենէն օգտուելով՝ բարեկարգութիւն մտոյց
բանակին մէջ. դասալիքները պատժի կ'են-
թարկուէին. այս սովորութիւնը վերցու-
ցած էր Փիլիպպիկ, վասնզի այլապէս՝
պատիժը ինքնիրմէն պիտի սկսէր: . . . Սա-
կայն բիշ վերջ Հերակլիոս ալ ստիպուեցաւ
բանակը թողուլ Ներսէս Հայկազնի՝ և ինքը
Հայաստան քաշուիլ. վասնզի Փիլիպպիկ,
լսելով իր պաշտօնանկ ըլլալը անգործու-
թեանը պատճառաւ, և Պրիսկոսի սպարա-
պետ ընտրուիլը, ամէն միջոց ի գործ կը
դնէր՝ յաջորդին փառքը խափանելու հա-
մար: (586)

Ազահ Մօրիկը ի վաղուց հրովարտակ
մը ղրկած էր իրեն՝ որով զինուորաց ու-
ճիկը կը նուազեցնէր. Փիլիպպիկ զայն չէր
հրատարակած՝ ապահով ըլլալով թէ ապրս-
տամբութիւն մը պիտի ծագի. հիմա որ
ինքը կատարելապէս կը խաւարէր՝ աճա-
պարեց գրգռող հրովարտակը Հերակլիոսի
ղրկելու Տարսոնէն՝ հրամայելով զայն փու-
թով կարգաւ բանակին և յետոյ իր գուն-
դով մեկնիլ Հայաստան, ինչ որ հաւա-
տարմարար կատարեց Հերակլիոս:

Փիլիպպիկ իր մեքենայութեան արդեանց
կը սպասէր անհամբեր:

Ճառագայթը, որ զՊրիսկոս կը փայլեցնէր, այրելու, ոյժ ունէր իրեն համար:

ժՅ.

ՊԻՒՔԷՆԸ ԲԱՆԱԿ ՄԸ. — ԶՕՐԱՎԱՐ ՄԸ ԵՆՆՈՎ, ԸՆՏՐՈՒԱՅԻ — ՓԻՎՊՊԻԿԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁՆ ԵՒ ԿՐԿԻՆ ՊԱՇՏՅՈՆԱՆԿՈՒԹԻՒՆ:

Նոր սպարապետին գալուստը լսելով, բոլոր բանակը ընդ առաջ գնաց իրեն. սակայն Պրիսկոս, զոռոզ ի բնէ, ձիէն վար չիջաւ բնա՝ իր զինուած հպատակներուն հետ քալելու համար, ինչպէս սովորութիւն էր: (587, ապրիլ 1):

Իսկ Զատիկի տօնը կատարելէ յետոյ, երբ թոշակներն ալ նուազեցուց, բանակին զայրոյթը ապստամբութեան փոխուեցաւ: Որչափ կայսեր արձան կամ պատկեր կար՝ փշրելէն վերջ, սուրերով ու քարերով Պրիսկոսի վրանք վազեցին: Սպարապետը՝ զիւահարած կարծեց բանակը, բժըշկելու համար զայն՝ հրամայեց Յիսուսի պատկերը պատցնել զինուորաց մէջ, յուսալով որ թերևս անով զղջումի գան, և սատանայներու լեզէոնները՝ զատուին իրեններէն: Բայց Քրիստոս ալ թագաւոր

մը չէ՞ր. — Ի՞նչ փոյթ թէ երկնքի: Զինուորները, սրբազան պատկերն ալ քարերով կը պատտաէին: Պրիսկոս աճապարեց ձիու վրայ հեծած փախչելու, բայց ձիարած զինուորաց վիրգերը այնքան վէրք բացին թիկունքին վրայ, որ կոստանդինա հասնելուն պէս՝ բժիշկ կանչել տուաւ:

Կոստանդինայի եպիսկոպոսի միջամտութիւնը և ուրիշ ամէն փորձ անկարող եղաւ բանակը իր սպարապետին հետ հաշտեցնելու, զինուորներու խուճը մը զինքը կոստանդինայէ վերջ՝ Եդեսիայէն ալ հաւածելու կ'երթար, երբ Պրիսկոս, յուսահատած դիւահար բանակի զգօնանալէն, աճապարեց Բիւզանդիոն դառնալու:

Եւ որովհետեւ սպարապետ մը հարկաւոր էր, զինուորները, յետ բոլոր սպայները ըստ իրենց քմահաճոյից փոխելու, Քերմանոսի վրանը գացին: Առաջին անգամ երկիւղ զգաց նա իր կենաց մէջ. յանձնառութիւնը մեղսակցութիւն մը պիտի ըլլար: Իր դանդաղելուն վրայ զայրացած, զինուորները սկսան ծեծի ենթարկել զինք՝ մինչև որ յանձն առնէ: Քերմանոս, սպարապետի զգեստով թիկունքի ցաւերը ծածկելով, ողորմուկ ձայնով մը յայտարարեց՝ թէ իրենց սպարապետն էր հիմա:

Մարտիրոսապոլսի քով տարուած շքեղ յաղթանակ մը, ուր Պարսից Մեհհրուժան սպարապետն ալ զլիսատուեցաւ՝ վերջ դրաւ իրենց ապստամբութեան : (587) Կայսրը այս պահուն գրադած էր ի Պօլիս՝ Պլաքեոնեան դրան քովերը Կարեան կոչուած կամարակապը և հասարակաց բաղնիք մը շինեւլու. նա նորակերտ կամարներուն վըրայ իր թագաւորութեան դէպքերը նկարեւ տուաւ :

Գրիգոր, Անտիոքայ հայրապետը, սըրտաշարժ ճառով մ'ապստամբ բանակը համոզեց ընդ առաջ երթալու Փիլիպպիկի, գոր կայսրը դարձեալ սպարապետ անուանած էր : Զօրքերը, երդում տուած ըլլալով բնաւ զայն շընդունեւլու, խիղճ կ'ընէին, եպիսկոպոսը սակայն յիշեցնելով աւետարանի սոյն խօսքը, « Զոր ինչ արձակիցէք յերկրի, եղիցի արձակեալ յերկինս » զամէնքն ալ երդմունքէ ազատ ըրաւ. բանակը Փիլիպպիկի ընդառաջ գնաց՝ զղջացեալ սրտով ծունր դրաւ իր առջև. սպարապետը ժպտելով ձեռքը կարկառեց ամենուն վրայ՝ արձակում տալու ձեով մը : Զինուորաց առջևէն կ'երթային նոր մկրտեալները՝ որ բոլորովին ճերմակ հագուած էին : (589ին)

Փիլիպպիկ հազիւ վերադարձած էր, երբ Նսիրկերտ Պարսից ձեռքն անցաւ: Սիթթառ անուամբ քաղաքացին, անձնական դառնութեանց վրէժն առնելու համար, 400 Պարսիկներով որ բռնաւոր Մերոզէսի ձեռքէն փախած կը ներկայացնէին զիրենք, ներս մտաւ, քաղաքը բացաւ Պարսից առջև: Ի զուր Փիլիպպիկ ամբողջ տարի մ'աշխատեցաւ զայն վերստին առնլու. մի յաղթանակ միայն տարաւ զՄերոզէս ըսպաննելով (591), բայց հետեանքն եղաւ թշնամեաց աճումբը նոր գունդերով, զորս թողուց քաղաքը մտնալ:

Մօրիկ վերջնականապէս պաշտօնանկ ըրաւ զՓիլիպպիկ, իրեն յաջորդ անուանելով զԿոմենզիոլ: (591)

Մծրնի Սիսարբան զղեկին մօտ՝ քիչ վերջ կատաղի խառնուրդ մը տեղի կ'ունենար. մարդկային այս հունձքին ժամանակ, նետ մը գետին գլորեց Կոմենզիոլի նժոյգը և սպարապետին մահը անխուսափելի էր, եթէ իր թիկնապահներէն մին ինքզինք վտանգի ենթարկելով իւր ձին անոր չընծայէր՝ փախուստը զիւրացնելու համար: Այս դէպքը այնքան սարսափ ազդեց հոովմայեցոց վրայ որ խառն ի խուռն

նահանջել սկսան: Սակայն թէոզոլոգոլսոյ
բով Քաջն Հերակլիոս ճեղքելով այս վայր-
կենին փախստականները՝ թշնամեաց մէջ
նեառեցաւ, հոն իրեն արժանաւոր մահ մի
փնտռելով. խրոխտ ձիաւոր մը կանգնած
էր ճանապարհին վրայ. սարսից Հրահատ
զօրավարն էր ան. Հերակլիոս վրան խոյա-
ցաւ, տապալեց, սպաննեց: Հրահատի դիա-
կը և Պարսից սարսափը տեսնելով, Հոով-
մայեցիք ետ դարձան, կռուեցան, յաղթե-
ցին:

Հերակլիոսի տեղ սակայն՝ կոմենզիոլ
վայելեց յաղթութեան փառքը, որ աւելի
պիտի փայլէր Նիրկերտի առմամբ:

Մօրիկ կողոպտուած սուրեր, ականա-
կուռ պատեաններ, ոսկեզօծ սաղաւարտներ
ցուցահանդէսի դրաւ հրապարակին մէջ:
Թափօր մ'ընել տուաւ՝ գերի դրօշակները
ձեռքերնին բռնած: Քիշերները ցորեկի փո-
խուեցան. ամէն բան կայսերական հարսա-
նիք մը կը յիշեցնէր... Յետոյ շնորհակա-
լութեան համար Պլաքեոնեան Ս. Աս-
տուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ հսկումը
բաւ:

ԺԳ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՍԻՒՆԵԱՅ ԳԱՆԱԹԻ ՄԷՋ. — ՍԻՐԱՏ ԲԱՋ-
ՄԱՌԱՂԹ. ԻՐ ՁԵՐԲԱՅԱԿԱՅԻՄՆ, ԻՐ ՔԱՋՈՒԹԻՒՆՔԸ:

Հոովմէական յաղթանակը այնքան վը-
հատեցուցիչ չեղաւ Պարսից համար՝ որ-
քան կը կարծէին Հոովմայեցիք:

Վահրամ, Պարսից սպարապետը, 591ին
Հայաստան կը մտնէր և ամբողջ Սիւնեաց
գաւառը մերկացնելով՝ Բարեւլոն կը զրկէր
աւարներու հազուագիւտ ճոխութիւն մը:
Լսելով թէ Հոովմէական բանակը կը մեր-
ձենայ, Ռոմանոս անուամբ զօրավարի մը
ատաջնորդութեամբ, Գանձակ քաղաքի մօ-
տեր, Երասխայ ափանց վրայ բանակեցաւ:
Թշնամին խարբելու համար այսպիսի հնարք
մը մտածեց. երկու Պարսիկներու հոով-
մայեցւոյ տարազ հագցնելով՝ զրկեց զա-
նոնք սխալ լուրեր տալու իրենց բանակին
վրայ: Ծպտեալները համբան հանդիպեցան
յիսուն հոովմայեցի լրտեսներու. անոնց
ըսին՝ թէ Թշնամի բանակը մօտ է իրենց,
անհոգարար դաշտին մէջ պառկած են, և
թէ շատ շահաւոր պիտի ելնեն՝ եթէ իրենց
հետ գիշերանց Պարսից բանակը դիտելու

զան: Հոովմայեցիք հաւանութիւն տուին, խարէութիւնը այն ժամանակ իմացան՝ երբ արդէն պաշարուած էին Պարսիկներէ, շրջ-
թայակապ վահրամի տարուեցան, որ տան-
ջանքի ենթարկելով զիրենք, կրցաւ քանի
մը կարևոր տեղեկութիւններ առնել իրենց-
մէ:

Երկու բանակները հանդիպեցան իրարու
Երասխայ մօտ, ժայռոտ ափունքներ էին՝
ուր Երասխը նեղնալով կը խորունկնար: Ոչ
մէկ կողմ չէր յանդգնեւ զետր անց-
նիլ, հոովմայեցիք կռուելու անհամբերու-
թեան մէջ էին, բայց Ռոմանոսի խոհե-
մութիւնը՝ սանձ կ'ըլլար անոր: Բանակ-
ները այնքան մօտ էին իրարու որ զինուոր-
ները երկու ափունքէն կը խօսակցէին ի-
րարու հետ, չորս օր այսպէս անցաւ.
վահրամ պատգամաւոր զրկեց ըսելու հա-
մար, «Պատերազմը կարելի չէ սկսիլ այս
ոճով, կամ դուք թոյլ տուէք որ մենք Ե-
րասխը անցնինք կամ դուք անցէք»:

Ռոմանոս խոստացաւ առանց կռուի
թոյլ տալ որ Պարսիկներն անցնին:

Հինգերորդ օրը կը ծագէր արդէն, երբ
երկու բանակները փոթորկի մոլեգնու-
թեամբ իրարու կը խառնուէին. վահրամ

կը տեսնէր մարդկային յորձանքներու եւ
 ոացումն և գոռումը. իր կեղբոնը ջախջա-
 խուելու մօտ էր. ձախ թևին մէկ գունդը
 օգնութեան զրկեց: Ռոմանոս թըշնամեաց
 ձախ թևը տկարացած տեսնելով՝ հոն խո-
 յացաւ, փշրեց և սկսաւ կեղբոնի վրայ
 դիմել: Պարսիկները չկրցան հեղեղին դէմ
 նոր թումր բարձրացնել. յուսահատ փա-
 խուստի դիմեցին. դաշտը ծածկուեցաւ
 դիակներով. Երասխը, կարմրած, իր ժայռէ
 ափունքները կը ծեծէր արեան կոհակնե-
 րով...:

Միևնոյն տարուան մէջ էր (591), որ
 Սմբատ Բազմայաղթի զլխաւորութեամբ,
 վճռեցին հայ նախարարներ ինքնիշխանու-
 թիւն ձեռք բերելու փորձ ընել: Ինչո՞ւ
 երթային օտար ազգերու դրօշակին տակ
 կոուելու և մեռնելու. նոյնը չէին կարող
 իրենց հայրենեաց համար ընել: Ահաւասիկ
 գաղափարականը որով ոգևորուած, ազգը
 յուզել կը ջանար Սմբատ. նա հրահանգ
 ստացեր էր հայկական գունդերով թրա-
 կիա գալու՝ Սկլաւոնաց դէմ զրկուելու հա-
 մար: Սակայն նախարարներու անմխարա-
 նութիւնը պատճառ եղաւ որ դեռ մարմին
 մը չկազմակերպած, լուրը Բիւզանդիոն

Հասաւ և Կոմենզիոլ զօրավարը Հայաստանն եկաւ ապստամբութիւնը նուաճելու։ Բանուեցաւ Սմբատ. կապուած ոտքերով և ձեռքերով Բիւզանդիոն տարին. Մօրիկ յանձն չառաւ դատաւոր ըլլալ. խնդիրը յանձնուեցաւ ծերակոյտին. Սմբատ յանցաւոր դատուեցաւ, ըստ վկայութեան բազմաց, որոց մէջ էր նաև ինքը կապեալը, և որոշուեցաւ ամփիթէատրոնի մէջ զինքը զազանաց առջև ձգել։

Բազմութիւնը որոշեալ օրը խոնուած էր հանդիսատեղին. կայսրը կը նախագահէր. կրկէսին ճիշտ մէջտեղ կեցած էր Սմբատ, իր ըմբշամարտի ահեղ մարմնով, բարձրահասակ, լայն թիկունքով, նիհար ու ջղուտ։ Իր ոյժը այնչափ էր որ ձիով անտանէ անցած ժամանակ՝ ձեռքերով ծառոց ճիւղերէն կը կախուէր, և ոտքերով ձիուն կողքը սեղմելով՝ զայն վեր կը բարձրացնէր։

Ժողովուրդը շունչի տուրեւանէն դադրած՝ կը սպասէր արիւնոտ տեսարանին. յանկարծ գառագիղը բացուեցաւ, և արջ մը մրմուռալով ներս վազեց. ընդ առաջ զիմեց Սմբատ, բուռովը այնպիսի հարուած մ'իջեցուց ճակտին, որ նա խելացնոր գետին փոռուեցաւ։

Գառազիղը կրկին բացուեցաւ, և ցու-
մը գետինը փորելով՝ ներս դիմեց կատա-
ղարար. հայ թորեատորը անոր եղջիւրները
բռնեց և սկսաւ պարանոցը դարձնել. ցուլը
յաջողեցաւ փախչիլ՝ բայց զոյգ եղջիւրներն
ալ Սմբատի ձեռքին մէջ մնացին, Գազանը
տազնապալից շրջան կ'ընէր կրկէսին մէջ,
Սմբատ ալ ետեէն. հասաւ վերջապէս և
բռնեց ազիէն. ցուլը մէկ ոտըը վերուց
աքացի տալու համար. Սմբատ խսկոյն ա-
նոր կճղակէն բռնեց. երկրորդ անգամ ալ
յաջողեցաւ ցուլը փախչիլ, բայց կճղակը
Սմբատայ ձեռքին մէջ թողլով: Երբ ցուլը
բոպիկ ոտքով կը կաղար կրկէսին մէջ,
ժողովուրդը իր յաղթականը սկսաւ ծա-
փահարել:

Գառազիղը երրորդ անգամ մ'ալ բա-
ցուեցաւ, և այս անգամ առիւծ մըն էր.
ամէնըը սոսկացին. «Խեղճ Սմբատ» գո-
չեցին շատեր: Երբ առիւծը ուղղակի իր
վրայ կը վազէր, Սմբատ փոքրիկ շեղում
մ'ըրաւ և անոր պարանոցին վրայ ցատքեց.
ըսնի մը վայրկեան կեցաւ առիւծին վրայ
հեծած, ուժով մ'ականջներէն բռնած. ի
զուր զազաններու արքայն ոստումներ կ'ը-
նէր, իր հեծեալը թոթվելու համար. Սըմ-

բատ իրենն հետ օդոյ մէջ կը բարձրանար
առանց փոքրիկ դեղևում մ'ալ ունենալու.
յետոյ բազուկները վար իջեցուց, բոլոր
ուժովը խոչափողը սեղմեց և առիւծը շըն-
չասպառ գետինն ընկաւ:

Յոգնած էր Սմբատ. բրտնած, հեալով,
նստաւ առիւծի դիակինն վրայ, աչքերը
հանդիսատեսներուն սեեռած, որ բունն
կերպով ծափահարելով զինք, կայսեր զը-
թութիւնը կը խնդրէին:

Մօրիկ ներումն շնորհեց իրենն. խկոյն
բազնիք տարին, լուացին, և շքեղ հացկե-
րոյթ մը տուին արքունեաց մէջ՝ իրենն ի
սպատիւ:

Առիւծի և ցուլի յաղթականը պիտի
կարողանար Յունաց և Պարսից ալ իր
ոյժը ցուցնել, եթէ նախարարները ըմբռ-
նելով իր յանդուգն ու գեղեցիկ գաղա-
փարականը օգնէին իրենն:

Կա յետոյ Պարսից կողմ անցնելով Վըր-
կան աշխարհի մարզպան կարգուեցաւ Խոս-
րովէն, որ ընծայեց անոր՝ իր Որմիզդ հօր
կամարն և սուրը (Սերէոս, էջ 97):

ԺԴ.

ՊԱՐԹԿԱԿԱՆ ԵՆՂԱՓՈՒՌՈՒԹԻՒՆԸ. — ԳԻՒՆԱՆԱՅԻՏԱԿԱՆ
ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ. — ԱՐՔԱՅԻՅ ԱՐՔԱՅՆ ՄՈՐԻՆԻՆ
ՈՏԲԸ. — ՎՆԲՁ ՊԱՐԹԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ :

Մինչդեռ պարսկական պատերազմը իր բազմամեայ տևողութեամբ, իր յաջող կողմերովն իսկ՝ մտահոգութեան մէջ կը ձգէր հոմէական պետութիւնը, փոքրիկ միջադէպ մը կու գար վերջ դնելու անոր, Արքայից արքայն մինչև Մօրիկի ոտքը բերելով :

Վահրամի Սեանայ մէջ կրած պարտութեան լուրը Արմիզդի հասնելով, այնչափ բարկացաւ սա՛ որ կանացի զգեստ մ'ընծայ դրկեց իր ընդհանուր սպարապետին : Վահրամ, իրրև պատասխան, նամակ մը դրկեց՝ որուն վերնագիրն էր. «Արմզդայ, դատեր խոսրովու, խնդալ» :

Զօրավարին ուղղուած նախատինքը ամբողջ բանակին կ'երթար, որ արդէն իր պարտութեամբը դառնացած, ապստամբութեան գրօշը պարզեց : Արքայից արքայն ուրիշ բանակ մը դրկեց անոր դէմ. ասոնք ալ, Արմիզդէն տժգոհ, իրենց զօրավարը

սպաննեցին, և Վահրամի դրօշին տակ ան-
ցան: ժողովուրդն ալ նոյն զգացումն ու-
նէր. քաղաքական պատերազմը մարելու
համար գահընկէց ըրաւ զՈրմիզդ, իր խոս-
րով որդին տեղը բարձրացուց: (591):

Որմիզդ, թշուառութեան մէջ ալ չէր
կորուսած խրոխտանքը. աւագանիէն դատի
կանչուեցաւ. իր խօսքերով այնչափ զբրգ-
ոնց իշխանները որ զինքը կուրացուցին,
իւր որդիքն ու կինը սպաննեցին: Բանտին
մէջ էր, կոյր ու տանջուած, երբ շքեղ
ընծայներ բերին իրեն, իմացնելու համար
թէ չէ մոոցուած խոսքովէն և թէ նա ղեռ
զինքը կը սիրէ. ընծայները մերժեց, նա-
խատինքներ աւելցնելով. զայս իմանալով
խոսքով հրամայեց իր հայրը զխատել:

Յետոյ սիրալիբ զրութեամբ մը հնա-
զանդութեան հրաւէր զրկեց Վահրամի.
նախատալից պատասխան մը ստացաւ:
Հօր բանակով մ'ապստամբին վրայ դի-
մեց և Մծրնայ քով, Միզդոնիոս գետի
եզերք, երկայն ժամանակ հանդիսատես
եղաւ թշնամեաց շարժումներուն, առանց
յարձակման համարձակութիւնն ունենա-
լու. այս տարտամութիւնը ջլատիչ տպա-
ւորութիւն ըրաւ իր զինուորներուն վրայ:

Խոսարով իր թիկնապահներուն և կանանց
 հետ, որոնցմէ երկուքը կաթընկեր տղաք-
 ներ կը կրէին իրենց ծոցին վրայ, փախ-
 չելու որոշում տուաւ: Վահրամ օգտուե-
 ցաւ առիթէն, դարանեցաւ Մծրնայ մօտ,
 անտառի մը մէջ, և յանկարծ յարձակե-
 ցաւ Խոսարովայ բանակին վրայ. պարտու-
 թիւնը ապահով էր. Խոսարով միայն փախ-
 չիլ կարողացաւ, երեսուն թիկնապահաց և
 իր կանանց հետ:

Գիշեր ժամանակ Յունաց սահմանա-
 գլուխն հասան. կիրկեսիոն քաղաքի դրան
 առջև կեցած, Պրորոս զօրավարին իր գա-
 լուսան խմացուց. երկրորդ օր միայն դուր
 բացին. հոն այնպիսի արքայավայել ըն-
 դունելութիւն մը գտաւ, որ մոոցաւ պահ
 մը իր բոլոր վշտերը: (592 ի յունուա-
 րին):

Յետոյ նամակ մը գրեց Մօրկի՝ ծա-
 նուցանելով թէ ինչպէս դեերը իր տէրու-
 թիւնը խառնակած էին, թէ հիմա ստի-
 պուած էր իրեն ապաւինիլ, իբրև իւր հօր,
 թէ ինքը մինակ կրնար բժիշկ ըլլալ Պարս-
 կաստանի՝ և հուսկ ապա մաղթելով որ
 հրեշտակները պահպանեն նոյնպիսի ան-
 կարգութեանց դէմ հոռմէական տէրութիւ-

ներ: Հայաստան, Գարա և Նփրկերտ իր օգնութեան վարձը պիտի ըլլային:

Մօրիկ իր օգնութիւնը խոստացաւ. թոյլ չտուաւ սակայն Պօլիա գալու. Խոսրովի բացակայութիւնը կրնար վաճառմը դեռ աւելի զօրացնել: Յերապօլսի մէջ պահեց զինքը ամբողջ ձմեռը, յետոյ Կոմենզիոլի հետ, ստուար բանակով մը՝ հրամայեց Պարսկաստան անցնիլ: Արքայից արքայն տժգոհ ըլլալով Կոմենզիոլի վարմունքէն, կայսրը ետ կանչեց զանիկա՝ իր տեղ Ներսէս հայկազն զօրավարը զրկելու համար՝ Մելիտինէի Գոմեաթիանոս եպիսկոպոսին հետ՝ որ կայսեր ազգական էր, և որուն պաշտօնն էր բրիստոնեայ դարձնել զշահնշահն:

Այս մեծ ռազմագէտը զոր իր փառահեղ կերպարանքին համար՝ Կրիպպոս ժամանակակից բանաստեղծը «Չոյլ ոսկի» կը կոչէ, իսկ Գելցեր «Արևելքի ամենէն մեծ զօրավար, Պարսիկներու սարսափը» նոյնպէս շատ յարգանք չունէր դէպ ի Խոսրով զոր կը ծաղրէր իբրև պատերազմէրնաւ չհասկցող. շահնշահը դառնացած՝ մարգարէացաւ թէ Բաբելոնէն ժողովուրդ մը պիտի ելնէ՝ Հոռմը կործանելու համար,

ինչպէս որ մոզ մ'իրեն յայտնած էր: Աերսէս Հայկազն վաթսուն հազար զօրքով Պարսկաստան մտաւ. իրեն հետ էր Յովհաննէս թրակացին՝ զօրավարը հայկական զունդերու, որ իր մեծ ընչացքներուն պատճառաւ Միսրաքսն կը կոչուէր: Պարսկաստանի քաղաքները լսելով խոսքովի գալուստը Հոովմայեցւոց հետ, իրենց դրոները կը բանային օրինաւոր իշխանին առջև:

Վահրամ ԱՕ հազար զօրքով իր յափշտակած գահուն համար կոռուելու եկաւ: Իր ծրագիրն էր առանձինն յարձակիլ նախ հայկական զունդերու վրայ, յետոյ հոովմայեցւոց. բայց ասոնք յաջողեցան իրարու հետ միանալ, ոյժերնին կեղրոնացնել. Զապ գետին եզերք երկու բանակները կանգ առին իրարու առջև: Վահրամ յանկարծ նահանջեց. յետ Հոովմայեցիները իր հետէն լիոնէ լիո շրջեցնելու, Գանձակի մէջ, Պալարաթ գետին եզերք սկսաւ պատերազմը՝ որ վճռական պիտի ըլլար:

Ի սկզբան յաղթական էր Վահրամ, իր փղերու զունդը քաջաբար ոտնակոխ կ'ընէր Պարսից թեր որ արդէն փախուստի սկսած էին: Հետուէն տեսաւ Աերսէս Հայ-

կազն, արծուի պէս վտանգուած կէտը սլացաւ. իրեն կը հետևէր հոովմէական բանակը՝ որուն պատերազմի աղաղակն էր «Ողջոյն քեզ Մարիամ»։ Վահրամի գինուորները տերևի պէս կը թօթափէին։ Արիւնհեղութեան ամենէն հանդիսական վայրկենին, հայ զօրավարներէն մէկը, Մուշեղ Մամիկոնեան, թշնամեաց խորը նշմարեց Նիխորճէս զօրավարը՝ փայլուն զրահներով. ճեղքեց իր գունդերը, մօտեցաւ անոր, և իր նիզակը անոր կոկորդը ուղղեց։

Երկու զօրավարները մենամարտիլ սկըսան. քաջ քաջի դէմ կը խիզախէր, հարուածները փոխանակեցին. դեռ ոչ մէկն էր յաղթական։ Բայց ձերունին Մուշեղ, հին առիւծ, յոգնած էր. այնպէս որ երբ Վահրամ իր սրով անոր սուրը հարուածեց, Մուշեղայ թուլցած ձեռքէն զէնքը վար ընկաւ. ուրախութեան վայրագ աղաղակով մը՝ Նիխորճէս բազուկը բարձրացուց վճռական հարուածը տալու. Մուշեղ սակայն, օրհասականի կատաղութեամբ, մուրճով այնպիսի հարուած մ'իջեցուց Վահրամայ գլխուն՝ որ ըղեղը ցընդեցաւ և ինքը վար ընկաւ։ Վեր առաւ

սուրը՝ գլուխը կտրեց և զայն իր մա-
խաղին մէջ նետեց (սոյն միջադէպին պատ-
մողն է Յովհան Մամիկոնեան, էջ 16):

Վահրամայ մնացած զօրքերը փախան.
Հայերը հալածեցին ու ջարդեցին, զանոնք
գերի բռնեցին. Վահրամ սակայն յաջողե-
ցաւ Պարսկաստանի խորերը փախչիլ:

Խոսրով հեռուէն զօրաց վերադարձը կը
դիտէր. մէկը զէնքեր կը բերէր, մէկը
հարստութիւններ, մէկը փղեր, ուրիշ մ'ալ
թշնամի զօրավարաց զլուխներ: Հրճուե-
ցաւ Խոսրով. և եթէ նախանձոտ Յոյներ
չչարախօսէին Մուշեղայ վրայ, զայն մարգ-
պան կը դնէր Հայոց: Մօրիկի Դարա և
Մծբին քաղաքները տուաւ և ճշմարիտ Խա-
չափայտը՝ զոր կաւատի որդին Խոսրով
յափշտակած էր, հռովմայեցի գինուորաց՝
շնորհակալութիւն:

Ներսէսէն ալ հազար հռովմայեցի թիկ-
նապահներ և օգտակար խրատներ ընդու-
նելով՝ գնաց Տիգրոն բազմելու համար իր
նախնեաց գահուն վրայ: Նա միշտ երախ-
տագէտ մնաց: Արքայից արքայն՝ Մօրկայ
որդին կ'անուանէր ինք զինք. միշտ խա-
ղաղութիւն պահեց Հռովմայեցւոց հետ,
յարգեց անոնց Աստուածը՝ որ պարսկա-

կաններէն աւելի արդար գտնուեցաւ իր իրաւանց նկատմամբ: (592)

Այսպէս երջանկութեան թուական մը բացուեցաւ Ասիոյ ժողովրդոց համար, պարսկական դարաւոր պատերազմը հուսկ ասպա կը վերջանար: Այլ ևս կարող էին Արևելքի խաղաղասէր բրիտոնեայնները՝ իրենց ծառերու հովանիին տակ՝ ընտանեկան բարիքները վայելել: Այլ ևս հարկ չկար ստորերկրեայ քաղաքներու մէջ բռնակելու: Յորչափ Մօրիկ ասպրեցաւ, Հայաստան այնպիսի հանգստութեան մէջ էր, որ ժողովրդեան մէջ առած դարձաւ ըսել. «Անհոգ նստեր ես, ինչպէս թէ Մօրիկի ժամանակ ըլլայիր»:

Այսպէս Վահրամի յեղափոխութիւնը մեծ բարիք մ'եղաւ ամբողջ Արևելքի ազգի մը ներքին երկպառակութիւնը պատճառ կ'ըլլար մարդկութեան միանալուն, հաշտեցնելով Տիգրոնը՝ Բիզանդիոնի, Եւրոպան՝ Ասիոյ հետ:

Այս մեծ դէպքը պատահեցաւ 591 թուականին. դարազուոյս մը պիտի ըլլար ան՝ եթէ խաղաղութիւնը Մօրկայ կեանքովը չափուած չըլլար:

ԺԵ.

ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՎԵՐԱԳՆՆՆԵՐ՝ ՄՈՐԻԿԻ ԺԱՄԱՆԱԿ: — ԼՈՍՄ-
ՊԱՐՏԱՍԻՔ ԻՏԱԼՅԱ ԼԱՍՏԱՏՈՒՄ: — ԳԱՂՂԱԿԱՆ
ԱՐՇԱՆԱՆՔՆԵՐ:

Հոռմէական պետութեան փառքը նուազող արև մ'էր արևմուտքի մէջ: Երկու հզօր ազգեր գերակշռութիւն կ'ուզէին ձեռք բերել. Գաղղխացիք՝ Եւրոպայի համար, Լոմպարտք՝ Խաալիոյ:

Այս վերջիններուն Աւդարիս թագաւորը Խաալիոյ մեծագոյն մասը, մինչև Սիօլէտօ աշխարհակալեց, և գաւառները իր իշխանաց բաժնեկտով՝ եղաւ առաջին հիմնադիր աւատական կազմակերպութեան: (584)

Քիլլերերդ, Գաղղիոյ թագաւորը, երեք անգամ Ալպեաններէն անցաւ Լոմպարտաց դէմ կոտելու համար. այս պատերազմները, որոց շարժառիթը միշտ աննշան դէպք մը եղաւ, — օր. իմն աղջիկ մը՝ որ ամուսնութեան համար կը խնդրուի և կը զլացուի (584ին), — կամ պարզապէս Մօրիկի բարեկամութիւնը շահելու համար, սպարդիւն կը մնային կամ նոյն իսկ աննըպաստ ելք կ'ունենային Գաղղխացոց հա-

մար, ինչպէս եղաւ երրորդ արշաւանքի ժամանակ: Մօրիկ ստակ կու տար Գաղղիացւոց. իսկոյն, Ալպեաններէն անցնելով, Լոմպարտաց զէմ կու գային. ասոնց թագաւորը մեծագոյն գումար մը կը ներկայացնէր. իսկոյն, Ալպեաններէն անցնելով, Գաղղիա կը դառնային, ասոնց սակայն Մօրիկի դարձնելու դրամը՝ զոր պատերազմի պայմանաւ առած էին:

Ամենէն նշանաւորը Գաղղիացւոց չորրորդ արշաւանքն եղաւ. հռոմէական բանակ մը կ'ընկերէր անոնց. Լոմպարտք բազմաթիւ ճակատամարտներու մէջ յաղթուեցան. յանկարծ սակայն Գաղղիացիք հայրենիքնին վերադարձան. ոչ ոք տարակուսեցաւ թէ Լոմպարտացիներէն դրամ առած էին: Քիչ յետոյ, իբրև ցեղակից, դաշնակցեցան իրարու հետ, կաուելու համար ընդդէմ Հռովմայեցւոց՝ զոր աշխարհի հին բռնաւորները կ'անուանէին: (584)

Հաւեննայի փոխարքայն էր այս ժամանակ Ռոմանոս, որ շահախնդրութենէ մզեալ՝ պատերազմի կը զբոսէր զԼոմպարտացիս. ասոնք պաշարեցին զՀռոմ, շրջակայները աւերեցին, զՔատուա, որ փայտէ շինուած էր, կրակի տուին. Գրիգոր

քահանայապետն եղաւ որ պատերազմը կը դադրեցնէր կամ գերիները կ'ազատէր՝ իր անձնական դրամը ծախսելով. սովոր էր ինքզինք Լոմպատացւոց գանձապետն առնուանել:

Սըլաւոնը ալ 586ին կ'արշաւէին Հոովմայեցւոց վրայ, հասնելով մինչև Պօլսոյ պարիսպներուն տակ. կոմենզիօլ զօրավարը յանկարծական յարձակումով զիրենք մինչև Ադրիանուպօլիս վանեց, հոն յաղթանակը կրկնելով՝ օգնութեան հասնող ուրիշ Սըլաւոն գունդերու վրայ:

Այս պատերազմին կը մասնակցէին նաև հայկական գունդեր (Սերէոս Գ. էջ 86) որ կը կոուէին Յունաց հետ «յեզր մեծի գետոյն Դանուբայ»։ Քասթոս զօրավարը (587ին) սակայն գետէն անդին անցնելով՝ վերադարձին կամուրջը թշնամիներէն զբաւուած տեսաւ. իր բոլոր գունդերը ջարդուեցան, ինքը գերի բռնուեցաւ։ Այս պատերազմին մէջ «ձերբակալ արարին զՄուշեղն Մամիկոնեան, կապեցին զբարձրաբերձ տնկոյ անտառին և սպանին։ Եւ բազմութիւն նախարարացն և զաւրացն Հայաստանեայց յաւուր յայնմիկ կործանեալ սատակեցան» (Սերէոս, էջ 87):

Մեծագոյն յաջողութիւն մ'ունեցաւ նոյն բարբարոսներուն դէմ Պրիսկոս զօրավարը զոր տեսանք Փիլիպիկի պատերազմներուն առթիւ: Սոյն Պրիսկոսը, 593ին, նաւակներու կամուրջէ մը Գանուրն անցնելով, հռչակաւոր կտորած մը տուաւ Աբլափոններուն: Իրենց Աբրապաստ իշխանը սակայն մեծ քաջութիւն ցոյց տուաւ. Հոսովմայեցիք զիշեր առնն յարձակած էին. Աբրապաստ, ազմուկը լսելով, իսկոյն վար ցատրեց անկողնէն, և փոխանակ զգետի վրայ խորհելու, սուր մ'տուաւ, աշտանակեց անթամբ ձիու վրայ. Հոսովմայեցիք պաշարեցին զինք. կատաղութեամբ զխնդրեց, նետուեցաւ Գանուրի մէջ և յաջողեցաւ լողալով ազատիլ:

Երբ երեք հարիւր Հոսովմայեցիք դաշտի մէջ ցրուած ուրախութեամբ կը հաշէին, Աբլափոնը յարձակեցան իրենց վրայ. Թաթիմեր, Հոսովմայեցւոց զօրավար, բազմաթիւ վէրքեր ստանալով հանդերձ, ետ մըդեց զիրենք և իր զօրաց հետ համբայն շարունակելով՝ տարաւ Բիւզանդիոնն պատերազմի աւարները՝ զոր Պրիսկոս կը զրկէր Մօրիկի: Հոսովմայեցի զինուորներ զրգուսեցան Պրիսկոսի դէմ որ աւարը կը

զլանար իրենց՝ կայսեր հանձնյանալու համար. « Զօրականը իմ, ըսաւ Պրիսկոս, ձեր քաջութիւնքը ի տես կը դնեմ աշխարհի. ամօթ չէ՞ ձեզ պատիւը կեանքէն ալ վեր դասելէ յետոյ, արծաթը սպառուէն վեր համարիլ » :

Այս խօսակցութիւնը հանդարտեցուց զօրքերը, որոնց գանգառները՝ խանդավառ կեցցէներու փոխուեցան :

Մօրիկ, Ս. Սոփիայի մէջ շնորհակալ ըլլալէ յետոյ, հասարակաց հանդէսներ կատարեց :

Պրիսկոս՝ բարբարոսի մ'առաջնորդութեամբ յարձակեցաւ Սըլաւոններու վրայ, երբ իրենք զիրենք հախճախուտ անտառի մը մէջ ապահով կը կարծէին : Գերիներէն շատերը տանջանքի ենթարկելով՝ խնայութէ իրենց թագաւորը շատ հետու չէր գրտնուեր, և թէ անոր անունն էր Մուսոր :

Յայտնի կը տեսնուի թէ Սըլավոն աւուներ Սլուս բառի ծագումն է, ինչպէս Մուսորը Մուսըովի :

Սըլավոն թագաւորին եղբայրը մեռած ըլլալով՝ զինովցած էր նա. վասնզի այս բարբարոսաց մէջ՝ սուզի արարողութիւններէն մին ալ՝ արբենալն էր :

Պրիսկոս զիշեր ժամանակ իր վրանը խուժելով՝ գերի բռնեց թագաւորը, իր հր-պատակները ջարդեց:

Կայսրը հրամայած էր Պրիսկոսի՝ Գանու-րէն անցնիլ. արժաթասէր Մօրիկի դիտումն այն էր որ զօրքերը թշնամեաց երկրի մէջ գանուելով աւարով ապրին, ոչ իր գան-ձով: Զօրաց դիմադրութենէն, Սըլաւոնաց նոր յարձակումներէն ստիպեալ, Պրիսկոս չկրցաւ Գանուրէն անցնիլ. ուստի երբ դարձաւ Պօլիս՝ ձմերելու, Մօրիկ զինքը կշտամբեց և իր տեղ՝ իր Պետրոս անուամբ եղբայրը դրաւ զօրավար:

Ագահ կայսրը կ'ուզէր զինուորաց թո-շակը նորէն նուազեցնել. Պետրոսի ձեռք երկու հրամանագիր տուաւ, մէկուն մէջ թոշակի նուազում կը յայտարարէր, մի-սին մէջ՝ թոշակի յաւելուած: Պետրոս առաջինը ուզեց կարդալ. տեսնելով զօրաց գրգռումն որ և ոչ իսկ ընթերցումը շա-րունակել թոյլ տուին, նպաստաւոր հրո-վարտակը հանեց իսկոյն. այսու ապստամ-բութիւնը նուաճուեցաւ:

Պետրոս յաջողութիւն մը չունեցաւ. իր անընդհատ պարտութիւններէն ձանձրացած՝ Մօրիկ կրկին զՊրիսկոս ղրկեց:

ԺԶ.

ԱՍԻՐՆԵ ՊԱՏԵՐԱՅԻՐ

Բայց Սըլաւոնաց բոլոր յարձակումները տեղի կ'ունենային՝ զրդմամբ հզօրագոյն ազգի մը, որուն հարկ կը վճարէին: Աւար կը կոչուէին անոնք, և Արեւմուտքի համար նոյնքան ծանրակշիռ վտանգ էին, որքան Պարսիկը Արեւելից: Չկարենալով միանգամայն այս երկու ազգաց հետ պատերազմիլ, Յոյնք խաղաղութիւն կ'ընէին միոյն հետ: Այսպէս պարսկական պատերազմի ժամանակ՝ հարկ վճարելով Աւարներուն՝ կ'ազատէին անոնց յարձակումներէն:

Ասոնց իշխանը, որ խաբան կը կոչուէր, իր բմահաճոյքները հոովմայեցւոց օրէնք կ'ուզէր ընել: Անգամ մը հրամայեց Մօրիկի՝ իր տէրութեան մեծագոյն կենդանին իրեն զրկել. Մօրիկ հնազանդեցաւ, և ուղարկեց իրեն մեծ փիղ մը. խաբան զայն տեսնալուն պէս, արհամարհանօք Մօրիկի դարձուց:

Ուրիշ անգամ մը ոսկեհուռ անկողին մը պահանջեց. Մօրիկ դարձեալ կամբք

կատարեց. խաբանը, անկողինը տեսնելուն պէս, արհամարհանօք ետ դարձուց:

Քարբարոսը այսու կ'ուզէր ցուցնել անշուշտ՝ թէ իր պահանջած իրերուն կարօտ ըլլալուն համար չէր որ զանոնք կ'ուզէր, այլ Մօրիկի հնազանդութիւնը փորձելու համար:

Խաբանը՝ հարկին յաւելումը պահանջեց. պարսկական կոխը դեռ տազնապէցուցիչ ըլլալով, այս անգամ ալ զիջաւ Մօրիկ:

Բայց հագիւ թէ Արևելքի մէջ յաջողիլ սկսած էր, Մօրիկ թրակիոյ և Իլլիւրիոյ բանակները Աւարներուն դէմ դրկեց: Քարբարոսները տիրեցին Սինգիտոն, Քասթոս և Անսիմութ բաղաբներուն. վերջնական կոխը սակայն՝ Պալքանեան լեռանց մէջ պիտի ըլլար: Այս հանդիպումը, որուն համար երկու հօր տէրութիւնները տարիներով պատրաստուած էին, ամենէն ծաղրական վերջն ունեցաւ: Հոովմայեցի զօրքերը կիրճէ մը կ'անցնէին, այնչափ նեղ, որ մի առ մի կը բալէին: Զորի մը սահեցաւ և համբան զոցեց: Ետևէն եկող զինուորները սկսան ջորեպանին «Գարձիր, վերցո՛ւր» զոչել. *Retorna pa-*

որ բանակի մէջ լսուելով, ամէնքը սարսափեցան, մեծ վտանգ մ'ենթադրեցին, սկսան փախչիլ: Աւարները՝ հոովմայեցոց յանկարծական անհետացումը տեսնելով՝ մեծ մեքենայութիւն մը գուշակեցին, և իրենք ալ սկսան փախչիլ: Այսպէս երկու բանակները, հակառակ ուղղութեամբ, տազնապալից կերպով կը վազէին, և չնչին դիպուած մը բխրաւոր երիտասարդներ կ'ազատէր մահուանէ:

Յովհաննէս Միլլիթարոն, հայկական զօրաց սպարապետը, Պարսկաստանէն կանչուեցաւ: Գրորթուլի Սուէվին օգնութեամբ, Ազրիանուպօլսի բով այնպիսի ջախջախիչ յաղթանակ մը տարաւ Աւարներու վրայ, որ Սինգիտոնը հոովմայեցոց թողլով, իբրև անդամալուծուած, տարիներով անշարժ մնացին (587):

Հակառակ այսպիսի անյաջողութեանց, Աւարք միշտ այնքան զօրաւոր վիճակի մէջ էին որ ամբողջ Պալքանեան թերակղզւոյն ազգաբնակչութեանց վրայ ցեղաբանական յեղաշրջութիւն մ'յառաջ բերին:

Եւլարայի զանազան կողմեր հաստատուն բնակչութիւն ունէին. այս ժամանակէն սկսան Յոյները սլաւանալ, այնպէս

որ այժմեան Յոյներու մեծագոյն մասը՝ սլաւական ծագում ունի:

Այս խառնուրդն այն օգուտն ունեցած կը համարուի, որ Յոյները այլասերումէ ազատեցան. հին ազգերը, երբ իրենք իրենց մէջ կղզիացած կը մնան, — կը դիտէ Գեղցեր, — միշտ կը վատթարանան, իսլանտացիներէն դատելով:

Պալքանեան թերակղզին ալ նոյնպէս սլաւացման ենթարկուեցաւ (583ին, Մօրկայ թագաւորութեան երրորդ տարին): Յետոյ յարձակեցան Սինգիտունումի, Վլամնակեամի, և ուրիշ Գանուրի եզերաց վրայ կառուցեալ ամրոցներուն վրայ՝ և տիրեցին անոնց: Քիչ յետոյ մինչև Մարկինուպոլիս եղած քաղաքները Աւարներուն կը պատկանէին: Թողուց Մօրիկ՝ որ հասնին մինչև Ադրիանուպոլիս: Այստեղ էր որ Յովհաննէս Միյսթաքիոնէն ծանր պարտութիւն մը կրեցին: — Տարի մը յետոյ (598ին) Ոսկեղէն լերան վրայ բնակող Թուրքաց խաքանը դեսպաններ ղրկեց Մօրկայ: Քիչ մ'առաջ հաշտուած էր նա շրջակայ երկիրներուն հետ. հոս կը յիշատակուին երկու ցեղեր մին «Դեղին ըզգեստներ» կոչուած, միւսը՝ «Սեաւ զգեստ-

ներ» . Թոսուկաս գետը երկուքը կը բաժնէր իրարմէ . անոնց թագաւորը Թայգան կը կոչուէր , այսինքն «որդի Աստուծոյ» :

598ին Գանուրի եզերաց վրայ դարձեալ կը բորբոքէր պատերազմը . Հոովմայեցւոց կը զօրավարէր Պրիսկոս . իր գերիներէն իմանալով թէ Աւարներ պիտի անցնէին մօտակայ տեղէ մը՝ իրենց Գաղմատիոյ մէջ ժողված աւարները տանելով , դարանեցաւ անտառի մը մէջ . ճիշդ այն պահուն ուր աւարով լի կառքերը կ'անցնէին , յանկարծակի դուրս ելաւ , ջարդեց թշնամիները , և այնքան աշխատութեանց պտուղը մի քանի վայրկենի մէջ յափշտակեց : Աւարները կայսեր զրկուեցան , որպէսզի իրենց նախկին տէրերուն բաժնուին :

Խաբանը , ձմեռ ժամանակ , կոուիլ վճռեց Հոովմայեցւոց դէմ : Չատկի օրերն էին . սովը տիրած էր Հոովմայեցւոց մէջ . շատերը կը մեռնէին . ցուրտը բարբարոսներուն համար իսկ՝ անտանելի էր :

Խաբանը գթաց՝ և Պրիսկոսի բազմաթիւ կառքեր զրկեց՝ պաշարով լի , ըսելով թէ իր սիրտը շատ կը յուզուէր տեսնելով որ Հոովմայեցիք անօթութենէ կը մեռնին՝ ի-

րենց ամենէն մեծ տօնը կատարած ժա-
մանակ: Հինգ օր երկու բանակները իրա-
րու խառնուած՝ ընտաներար կ'ապրէին.
մի և նոյն վրանի մէջ կ'ուտէին, կը պառ-
կէին, միասին կը շրջագայէին: Այսպէս
գեղեցիկ միջադէպ մը հազուագիւտ է ամ-
բողջ պատմութեան մէջ. հեթանոս բար-
բարոս մը՝ մարդասիրութեան ամենէն զո-
րովալիք օրինակը կու տար:

Թշնամութիւնը սակայն շուտով վերբա-
կրսան. կայսրը նոր բանակ մ'ալ ուղար-
կած էր Կոմենզիոլի առաջնորդութեամբ,
որուն ընդառաջ գնաց Աւարաց խաբանը:
Կոմենզիոլ այնքան անփոյթ եղաւ որ պատ-
րաստութեանց մէջ, որ իր զինուորներն
անգամ անտեղեակ էին թէ ըիջ յետոյ պա-
տերազմ տեղի պիտի ունենան. յանկարծ
փոզերու ձայն մը լսեցին և տեսան Աւա-
րաց բանակը՝ որ շրջուն անտառի մը պէս
յառաջ կու գար:

Տագնապեցան զինուորները, իրենցմէ
աւելի Կոմենզիոլ. յիմարած կը թուէր.
ամէն վայրկեան հրամանը կը փոխէր.
նոյն իսկ իր լաւագոյն զունդերուն խոր-
հուրդ տուաւ որ պատրուակով մը հեռա-
նան, յետոյ փախչին: Փիլիպպիկեան վա-

խով բռնուած, բիշ յետոյ ինքն ալ անոնց
 հետեւեցաւ: Մնացող գունդերը յանկարծ
 անդրադարձան թէ զլուխ մը կը պակսէր
 իրենց. սակայն բոլոր ոյժերնին հաւաքե-
 լով, որ մ'ամբողջ զիւցազնաբար պա-
 տերագմեցան, և թէպէտ շատ զոհերով՝
 յաջողեցան ազատութեան համբայ մը բա-
 նալ:

Կամենզիով, ատուած գինուորներէն, ժո-
 դովուրդէն, իշխաններէն, միայն կայսեր
 սիրելի էր, որ զինք պաշտօնանկ ընելու
 տեղ, կրկին զօրավար անուանեց. այս
 բանս Պրիսկոսի բանակին այնքան տժգո-
 հութիւն պատճառեց, որ բողոքներ զրկե-
 ցին Պօլխա: Փոկաս, զանոնք տանողներէն
 մին, այնքան նախատեց կայսրը ձերա-
 կուտին առջև, որ տիրասէր պատրիկ մը
 բռնցիով՝ Փոկասի վրայ յարձակեցաւ, մօ-
 րուքը փետտեց, երեսն արիւնտտեց:

Աւարներ յաղթական կերպով յառաջ
 կու գային. թրակիան աւերեցին. սարսա-
 փը տիրեց Պօլսոյ վրայ. շատեր՝ ազա-
 տութեան մէկ հնարք միայն կը գտնէին.
 Թողուլ Բիւզանդիոնն և Քաղկեդոն ամ-
 փոփուիլ. այսու ծովը՝ մեծ խրամի մը
 պաշտօնը պիտի կատարէր: Մօրիկ միայն

անայլայլակ էր. կը մտածէր իր կամը
 իրագործել տալ, հակառակ ամէն դէպքի
 և ժողովքդեան դժգոհութեան:

Խաբանը երկոտասան հազար հոովմա-
 յեցի զինուոր գերի բռնած էր. անոնք փի-
 լիպպիկի զօրքերէն էին, նշանաւոր իրենց
 ապստամբութեամբը. բարբարոսը դրամի
 կարօտ ըլլալով իմացուց Մօրիկի թէ գե-
 րիները կը դարձնէր՝ եթէ մարդզուխ ոսկի
 մը վճարէր. Մօրիկ՝ իր ապստամբ զի-
 նուորաց դէմ ատելութիւն ունենալուն
 համար թէ ազահութեամբ, — ինչ որ ա-
 ւելի հաւանական է, — մերժեց. Խաբան
 կէսը ուզեց, դարձեալ մերժուեցաւ. երրորդ
 մասը ուզեց, դարձեալ մերժուեցաւ, չոր-
 րորդ մասը ուզեց՝ դարձեալ մերժուեցաւ:
 Այս վերջին զինն էր, — տասուերկու հա-
 զար կեանքի համար, — քսան և եօթն հազար
 ֆրանք: Ազահութիւնը սակայն Մօրիկի մէջ
 այնպիսի աստիճանի հասած էր, որ այս
 գումարն ալ զլացաւ, և Խաբանը, կա-
 տաղութենէն, բոլոր հոովմայեցի գերինե-
 րը՝ ջարդեց մէկ օրուան մէջ: (600, յու-
 լիս):

Յուզումը տիրեց Պօլսոյ մէջ. բոլոր ժո-
 ղովուրդը գրգռուած էր. մայրեր, հայրեր,

եղբայրներ բորբոքած էին Մօրիկի դէմ
ահաւոր զայրութով մը՝ որ պիտի չուշա-
նար պայթելու :

Ահապարեց Մօրիկ Աւարներու դէմ զըր-
կելու Պրիսկոսը, երկու օրուան մէջ գե-
րիններու վրէժը առաւ՝ նոյնչափ Աւար
դիակնացնելով Դանուրի ափանց վրայ :
Յաջորդաբար, երկու ամսուան մէջ, հինգ
յաղթանակ տարաւ ետեւէ ետեւ. կոմենզիոլ
ալ միւս կողմէն Դաղմատիոյ մէջ կը պա-
տերազմէր, բայց յաղթուելով :

Չմեռը կը մօտենար : Մօրիկ, որուն
ազահութիւնը անբուժելի էր, մտածեց թո-
շակ տալու տեղ՝ թշնամեաց աւարով զօր-
քերը անուցանել. հրամայեց անոնց Դա-
նուրէն անդին անցնել : Իր կամքը ապա-
հով կերպով կատարել տալու համար Պը-
րիսկոսը ետ կանչելով իր Պետրոս եղբայ-
րը ուղարկեց :

Չինուորները կայսեր դիտումը լաւ գի-
տէին. այս անգամ կարելի չէր հանդուր-
ժել. իրենց եղբայրները թշնամեաց սրոյն
յանձնելէ յետոյ, զիրենք ալ սառերու մէջ
մեռցնել կ'ուզէր նա : Իսկոյն ապստամ-
բութեան դրօշը պարզեցին, բոլոր բանա-
կին սպայները, ու Պետրոսն ինքնին վորն-

տեցին բանակէն, յետոյ փոկասի վրանք մտնալով, զինքը սպարապետ անուանեցին:

Բիւզանդիոնի ժողովուրդը շանթաւարուած լըսեց՝ թէ փոկասի բանակը՝ կայսրուհի երագութեամբ յառաջ կու գար:

ԺԷ.

ՀԱՆՏԱՐԵՂ ՆԱԲԱՏԻՆՔ ԻՐ. — ՍԱՐԾԱՓԵՅՆԱՂ ԳՈՒՇԱԳՈՒԹԻՆՔ. — ԱՊՍԱԽՄՈՒԹԻՆՔ. — ՏԱՆՆԱՊԱՂԻՅ ԳԻՇԵՐ. — ՄՕՐԻԿԻ ԻՄԱՐ:

Ժողովրդական կեանքի մթնոլորտը՝ արդէն սկսած էր փոթորկի նշանները տալ: Սովը աւելի զրգոած էր բիւզանդացւոց դատնութիւնը:

Իննդեան օր (601ին) կայսրը բոկոտն թափօր կ'ընէր Պօլսոյ մէջ երբ ապստամբներու խումբ մը ընդ առաջ ելաւ իրեն՝ «հաց տո՛ւր մեզ» պոռալով և քարեր նետելով ինքնակալին վրայ. նա Պլաքեանեան եկեղեցին ապաւինեցաւ. ապստամբները, որքը ձեռքէ փախցնելնուն համար տրրտմած, կայսրը նախատեսելու այս գիտքը զրտան. բանեցին Մօրիկի նմանող մէկը, իշու վրայ հեծցուցին, սխտորով պսակեցին

և սև լաթ մը նետելով ուսին՝ իբրև ծիրանի, բոլոր քաղաքին մէջ շրջեցուցին։
 Նեղոսին մէջ երեցան երկու հսկայներ, այր և կին, քանի մը վայրկեան մինչև կուրծք ջուրին վրայ կենալով, յանկարծ աներևութացան։ Ժողովրդեան մէջ մարգարէութիւն մը կը շրջէր, որուն համեմատ Փ զիրը Մ զրին պիտի յաղթէր, այսինքն փոկաս՝ Մօրկայ, կայսրը Փիլիպպիկոսի վրայ կասկածեցաւ, բայց տեսիլքով անմեղութիւնն իմանալով բանտէն ազատեց։ Գերիներու մահուան համար խղճմտանքէն տանջուած, Մօրիկ կախկոպոսներուն և անապատականներուն յանձնեց ազօթել՝ որ ինքը այս աշխարհին մէջ քուէ մեղքը, ոչ հանդերձելոյն մէջ, անոնք պատասխանեցին՝ թէ Աստուած քիչ ատենէն իր փառագը պիտի կատարէր։ Յորեկուան մրտահոգութիւնները՝ զիշեր ժամանակ մրդձաւանջի կը փոխուէին. երազի մէջ կայսրը, կանգնած էր պալատին Պղնձեայ դրանքով. Յիսուսի արձանը որ զետեղուած էր անոր վերև, կենդանացաւ, խօսք ատաւ, և գոչեց սարսափելի ծայնով. Մօրիկը փոկասի մատնեցէր։

Թէոդոս թագաժառանգը, և Գերմանոս

Մօրիկի աները, որսի ելած էին . ոչինչ գիտէին եղած մեծ յուզումներուն վրայ . Փոկասի բանակը իրենց մօտենալով, նախ թէոդոսի՝ յետոյ Գերմանոսի առաջարկեց Մօրիկի գահուն վրայ բարձրանալ . վախ-
ցան անոնք, մերժեցին և Պօլիս փախան .
Բայց Մօրիկ կասկածեցաւ Գերմանոսի
վրայ, որ Ս. Սոփիա ապաւինեցաւ, կեան-
քը ազատելու համար :

Կայսրը դիմադրութեան պատրաստուե-
ցաւ . կոմենզիոլի՝ պարիսպները պաշտ-
պանելու հրաման տուաւ, և կապոյտ կա-
ռավարներուն՝ (որ 900 հոգի էին) գէնը-
յետոյ թէոդոսը զրկեց խոսրովէն ընդու-
նելու այն օգնութիւնը զոր ինքը երբեմն
տուած էր անոր, հրամայեց շղանալ՝
մինչև որ իր մատանին մէկը չցուցնէ ի-
րենց :

Մթութիւնը կ'իջնար անձայր Բիւզան-
դիոնի վրայ . Ամրոխը, ջահեր ձեռքերնին,
ոռնալով, հայհոյելով, նախատական եր-
գերով խուճր խուճր կը յարձակէր պա-
լատին վրայ այն իշխաններուն՝ որ Մօ-
րիկի բարեկամ կը համարուէին . անոնց
պալատները կրակի տուաւ . Պարսպաց պա-
հապանները՝ ժողովուրդը Փոկասի հետ

միացած տեսնելով, կայսեր դէմ դարձան։
 Ոչ մէկ յոյս չէր մնար Մօրիկի։ Իսկոյն
 զգեստը փոխեց, իր որդւոց և կնոջ հետ
 նաւակի մը մէջ նետուեցաւ՝ և սկսաւ
 փախչիլ։ Գիշերային մթութեան մէջ ոռ-
 նացող Բիւզանդիոնը դժոխքի տեսարան
 մը, Բաբելոնի մը կործանումը կը թուէր.
 հեռուէն կը տեսնուէր հրդեհուող պալատ-
 ներուն բոցը, զիզադէզ ծուխը, որ երկնքի
 ամպերը կ'աճեցնէր. աշտարակներէն, պա-
 րիսպներէն անդադար կը հասնէր «Մեռնի
 Մօրիկ, կեցցէ՛ փոկաս» աղաղակը. ար-
 հաւիրքը աճեցնելու համար երկինք մը,
 Բիւզանդիոնի պէս փոթորկալից, անթա-
 փանց ամպերով կը կայծակէր ու կ'որոտար,
 և տխրաճիչ հողմը որ ծովը կը յեղաշրջէր՝
 կը յօրինէր ալիքներէն անվերջանալի շարք
 մը լեռնաշղթայներու՝ որ կարգ կարգ կու-
 գային Մօրկայ նաւակին բաղխուելու։ Նա-
 ւավարները իրենց բազկին բոլոր կորո-
 վովը կը մարտէին ալեաց դէմ, և մինչ-
 դեռ կարծէին բաւական յառաջ գացած
 ըլլաւ, փայլակ մը յանկարծ՝ հրաշէկ ու
 վաղանցուկ արևի մը պէս՝ հորիզոնը կը
 լուսաւորէր. և փախստականները սարսա-
 փով կը տեսնէին ուրուագծուած, դեռ ի-

րենց մօտ, պարիսպներն և աշտարակները,
 Ս. Սոփիայի գմբէթը, ամբողջ Բիւզան-
 դիօնը, որ զարհուրելի տեսիլքի մը պէս
 կը յայտնուէր նոյն պահուն : Հեռաւոր
 փոքրիկ ձայն մ'ալ գիրենը կը սարսոեցը-
 նէր. ո՛ր գիտէ թէ թշնամի նաւակ մը մութի
 մէջ չէ՞ր սողոսկեր իրենց հտեէն : Կը թուէին
 այն մղձաւանջին մէջ ըլլալ, ուր մարդս
 աղաղակել կ'ուզէ՝ ձայնը կը խղղուի .
 յառաջ երթալ, ոտքերը կանգ կ'առնուն :
 Մօրիկի հոգւոյն մէջ կը կեդրոնանար ցար
 իր բոլոր ընտանեաց . իր զինուորական
 կըթութիւնը, իր մշակուած միտքը կարող
 էին անվեհեր ընել զինքը պատրաստուած
 մարտիրոսութեան հանդէպ : Բայց իր կինը,
 իր փոքրիկ տղաքները և մանաւանդ փոք-
 րիկ աղջիկները, որոնք օգնութիւն կ'աղա-
 դակէին դողալով ամէն ձայնէ՝ որ հովին
 հետ կը ներդաշնակուէր : Անվախ էր Մօ-
 րիկ իր կեանքին համար. բայց ինչպէս կը
 գալարէր աղիքը այդ անմեղ էակներուն
 ողբը լսելով : Եւ այդ տագնապը, աշխար-
 հիս մեծագոյններէն, վերջինը պիտի չըլ-
 լար . կայսրը բղանցբով աչքերը կը գոցէր,
 ոչ եթէ դահիճներու նաւակ մը չտեսնելու
 համար, այլ ողորմուկ նայուածքը իւր որ-

դիներուն՝ որ յանկարծ իրենին կը հան-
դիպէին : Ինչպէս կ'անիծէր բազոր որ
զինքը կայսր ըրաւ, և ոչ գիւղացի : Բայց
տարրերը անզգայ էին, կոյր էին սրտա-
շարժ տեսարանին, խուլ էին ողբերու. և
հողմը կը շարունակէր մոնչել, երկինքը
գոռալ, ծովն ալեկոծիլ : . . .

Նաւակը, յաճախ շրջելու վտանգի մէջ,
— ինչ մեծ բազդ պիտի ըլլար ասիկա
Մօրիկի ընտանեաց, — ամբողջ զիշերը
յուսահատօրէն կոուեցաւ և յառաջ գնաց.
անցան Քաղկեդոնի եզերքէն, Հիէրիօնի
հրուանգանէն (Ֆէնէրպահէն) և սկսան Բիւ-
թանական եզերքէն յառաջել. արշալոյսը
կը բացուէր. Իշխանաց կղզիները սկսած
էին մութէն մերկանալ, և արևուն ժպի-
տովը ծիծաղիլ : Մօրիկ Սուրբ Աւթոնոմ
եկեղեցին հասած էր. յանկարծական կա-
թուած մը զինք անկարող կ'ընէր յառա-
ջելու. խորունկ տխրութեամբ վերջին ան-
գամ մը դիտեց բնութիւնն և որդիքը, մա-
տանին ուղարկեց իր Թէոդոս որդին ետ
կանչելու համար, յետոյ պատրաստուեցաւ
մահուան, համակամած իր ճակատագրին :

Փոկաս նոյն զիշեր թագաւոր անուա-
նուած էր և իսկոյն զինուորներու գունդ
մը զրկած՝ Մօրիկը ձերբակալելու :

Գահիճները առաւօտեան դէմ Ս. Աւթոնոմ հասան. նաւակի մը մէջ դնելով, Եւտրոպեայ ծոցէն, (որ կը սկսի այժմեան Ֆէնէրպահչէն և կ'աւարտի մեծ Մօտայի դաշտավայրին հետ) համանուն նաւահանգիստը բերին: Բազմութիւն մը Բիւզանդիոնէն փութացած էր գալու տրխուր հանդէսին. դահիճներուն Լիլիոս կը նախագահէր: Մօրիկը աւելի տանջելու համար՝ սպանումը իր որդիներէն սկսան. նախ Տիրերիոսը յառաջ քաշեցին և առանց անոր օրհասական տազնապին առջև բացառիկ սարսուռ մը զգալու, թագի համար պատրաստուած գլուխը՝ վար ձգեցին. ինչ անցաւ այն վայրկենին միւս եղբայրներուն սիրտը, որոնց եկած էր մեռնելու կարգը. չորսն ալ մի առ մի գլխատուեցան: Մօրիկ որ աննկարագրելի կըսկիծով հանդիսատեսն եղաւ որդւոց մահուան, կը կրկնէր սուրի ամէն բարձրանալուն. «Արդար ես դու, Տէր, և ամենայն զործք քո ճշմարիտ են»: Յետոյ, անվախ, պարանոցն երկնցուց. գերագոյն վայրկեան մ'էր, ուր աւելի մեծ եղաւ քան երբէք իր կեանքին մէջ. վիրաւոր սրտով մը, բայց մըմնջելով միշտ համակամութեան

աղօթքը, Մօրիկը պարանոցն երկնցուց և ընկաւ: Արևելքի ինքնակալը կը քնանար նաւահանգստին քարերուն վրայ, իր ժառանգներէն շրջապատուած:...

Մօրիկի կոստանդինա կինն և երեք դստերը մահուանէ ազատեցան, բայց ցրկեանս տան մը մէջ բանտարկուելու պայմանաւ: Կայսեր եղբայրը և կոմենզիոլ՝ սպանուեցան: Թէոդոս ալ որ Ս. Սոփիա ապաւինած էր, բռնի կանչուեցաւ և Եւտրրոսպեայ նաւահանգիստը բերուելով՝ գլխատուեցաւ. միայն Սերէոս հայ պատմիչը (էջ 120) անոր կեանքին խնայելով՝ զայն Պարսկաստան կը տանի և դեռ գործել կուտայ իրը թագապահանջ: Մօրիկի և իր որդւոց դիակները Պրոսպոնտիսի մէջ նետուեցան. ալեաց վրայ երկար ատեն կը ծփային անոնք՝ բազմութեան արցունքը շարժելով. ծովը զայրոյթով ամէն անգամ ափունքին վրայ կը նետէր զանոնք:

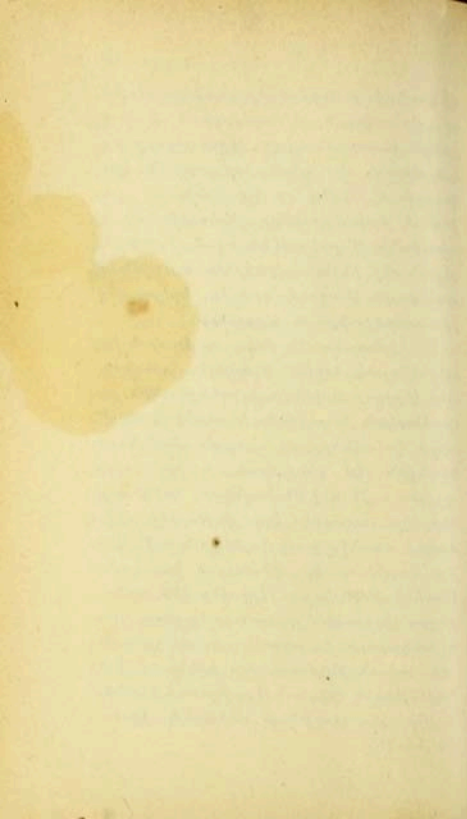
Գլուխները Պօլիս տարուելով ցիցերու վրայ տնկուեցան Հեպտոմոն դաշտին մէջ: Անոնք անգամ, որոնց զաւակները զոհ գացած էին Մօրիկի խնայողութեանց, վրէժխնդրութեան հաճոյքն զգալու տեղ՝ արտասուեցին:

Գարեր յետոյ (920ին) Լեկարեն հայազգի կայսեր ժամանակ՝ գտնուեցաւ պղնձէ սափոր մը. անոր վրայ եղած խորարան գակները՝ Մօրիկի վարքը կը յիշեցնէին. ուրիշ սափոր մ'ալ որ երկու մասի բաժնուած էր կը պարունակէր աճիւն մը՝ զոր Մօրիկի որդւոց մնացորդը կարծեցին: Կը թուի ուրեմն թէ անձանօթ և բարի մարդ մը գիշերանց ծովուն վրայէն կայսերական մարմինները վերցուց. թաղել չհամարձակելով, այրեց զանոնք, սափորներ տալով անոնց՝ իբրև գերեզման: Ռոմանոս Լեկարեն՝ Մօրիկի եղբերգական յիշատակը յարգելով Պետրոնակիոս պատրկին ձեռամբ սափորները Պօլիս բերել տուաւ և զետեղեց Միւրեւեան վանքին մէջ: Մօրիկի մահուանէն երեք դար յետոյ՝ իր յուղարկաւորութեան հանդէսը կատարուեցաւ:

Այսպիսի եղերական վերջ կ'ունենար քսանամեայ թագաւորութիւն մը, որուն ժամանակ հոռմէական տէրութիւնը առանց նախանձորդի կը մնար, Արևելքի մէջ, ինչպէս Արևմուտքի: Պատմութիւնը Մօրիկի մահուան վրէժը կ'առնու իր ձիրքերն անմահացնելով: Տիպարն է ան իշխանի մը՝ որ տէրութեան բարիքը կը փնտռէ կորո-

վի կամքով մը, հպարտ իր զիտակցութեամբը, արհամարհելով ժողովրդեան համակրանքն և սպառնալիքը: Գիւցազները երկու տեսակ են. անոնք որ ուրիշին կրել կուտան և անոնք որ կը կրեն. — քաջերն և մարտիրոսները. երկուքին ալ կը պատկանի Մօրիկ: Մեծ եղաւ իր փառքերուն մէջ՝ ինչպէս վշտերուն. առաջինովն սպազային հիացումը գրաւեց, երկրորդով իր համակրանքն և արցունքը:

Եւ հիմակ, ամէն մարդ որ Եւտրոպեայ տխրահոչակ ծոցին կ'այցելէ, հանդիսատես կ'ըլլայ արիւնոուշտ տեսարանին յաւիտենական նորոգման: Կ'անիծէ Պրոպոնտիսի կոհակները որ այնքան անմեղներու կեանքին դէմ գինուեցան, և իր հողմը՝ որ դեռ օդին մէջ մեռնողներու հեծեծանքները կը պտըտցնէ: Երբ փոթորիկի մէջ է ծովը, ականջը խուլ ձայներուն մէջ՝ թիերու ճողփիւնը կը փնտռէ, և նայուածքը Մօրիկի նաւակը:... Լուսինը հոն արհաւրալից գիշերուան յիշատակը կը բերէ միշտ, և անկարելի է արտասուք մը չթողուլ այն ափունքին վրայ՝ ուր իրենց արիւնը կաթկթեցին հինգ անմեղ, թշուա՛ռ էակներ, և մին՝ մարդկութեան մեծագոյն ինքնակալներէն:

Բ.

ՎԱՐԴԱՆ ՓԻԼԻԿ

UNIVERSITY OF CHICAGO

Բ.

ՎԱՐԴԱՆ ՓԻԼԻԿ

(7 1 1 - 7 1 3)

Ա.

ԻՐ ՆՎԱՐԱԳԻՐԸ. — ՀԻՄՅՅՈՂ ԵՐԱԶ ԾԸ. — ԱԼԵԶԱՐՈՒ
ԾԱՐԿԱՐԷՆ. — ՅՈՒՍԱԽԱՐՈՒԹԻՒՆ. ԱՔՍՈՐ:

Ճարտասան, աստուածարանութեան
մասնագէտ, Վարդան ամէն ձիրք ունէր՝
Պօլսոյ պատրիարգ ըլլալու համար. — անոր
կայսրն եղաւ:

Դէմքով փառահեղ, խօսքերովը մոգիչ,
չքեղութեամբ՝ ոամիկը շլացնող, ունէր
նաև մեծ ճարտարութիւն ասպետական
խաղերու մէջ: Հմուտ էր, գիտուն, միւս
կողմէն այնքան զակատեալ հաճոյքի սի-
րով, որ զայն գոհացնելու համար՝ տէ-
րութենէն գանձ կը յափշտակէր, Աստուծ-
մէն՝ ուխտեալ կուսանընէր:

Մամիկոնեան մ'էր նա, եթէ անուանը
նայինը միայն: — Ենաւ Զմիւռնիոյ մօտ,
Պերգամոն քաղաքը, որ Վարդանէն առաջ
աւելի օգտակար բան մ'արտադրած էր.
մագաղաթը (pergamena):

Որդի էր Նիկեիոյ պատրիկին. ուսմանց,
հաճոյքի, գինուորական հրահանգներու մէջ
մեծցաւ: Իր ազնուականութեանը գիտա-
կից՝ պատանի եղած ժամանակ իսկ կ'այ-
րէր յանդուզն փառասիրութիւններով:

Օր մը, երազներու աշխարհքէն՝ արծիւ
մը ճամբայ կ'ելլար դէպի Վարդան. կանգ-
նեցաւ անոր գլխոյն վերեւ, անոր հովանի
բրաւ, երկար ժամանակ թռչտեցաւ անոր
շուրջ: Երբ Վարդան աչքերը բացաւ, ե-
րագի անոյշ տպաւորութիւնը դեռ կը տի-
րէր վրան. վագեց պատուհանը, իր աստղը
փնտռեց գիշերային երկնքին մէջ, և բի-
րերն անոր ուղղելով, ուրախութենէն գի-
նովցած, բացազանչեց. «կայսր պիտի
ըլլամ»:

Երազահանութիւնը, այս դարուն՝ ծագ-
կած վիճակի մէջ էր, կրօնաւորները կէս
տատուածարան էին, կէս քուրմ: — Եւ,
աւելորդապաշտութեան բառագրոց մէջ,
արծիւր միշտ կայսերական գահ կը նշանա-
կէր:

Վարդան, զողողալով իր երազին վրայ, —
ինչպէս մէկը որ ձեռքին մէջ թռչուն մը
կը դիտէ զուրգուրանօք, վախնալով միան-
գամայն՝ որ մի՛ գուցէ փախչի, — որոշեց
սիրտը բանալ այն ճգնաւորներէն մէկուն՝
որ Պօլսոյ մերձակայ լերանց և Ալիմպոսի
մէջ առանձնացած՝ սուրբ և մարգարէ կը
կոչուէին իրենց արհամարհած աշխարհ-
քէն:

Վարդան ճամբայ ելաւ դէպ ի հոչա-
կուած քարայր մը: Հոն հասնելով՝ դուրս
հրաւիրեց սուրբ հայրը պատկառօտ ձայնով:
Ճգնաւորը որ աղօթք մը կը մըմնջէր կամ
տեսիլքի մը հետ զբաղած էր, ետ դարձաւ
նայելու՝ կասկածելով որ մի՛ գուցէ սա-
տանայն ըլլայ կամ աշխարհքը: Պատրիկ
մը, երիտասարդական բոլոր առուգութեա-
նը մէջ, ճգնաւորի նայուածքին հանդիպե-
ցաւ. իր գոյնզգոյն զգեստներովը՝ կենդանի
նկար մը կը կը թուէր:

Վարդան իմացուց իրեն՝ թէ գաղանիք
մ'ունէր յայտնելիք: Ճգնաւորը նստաւ ժայ-
ռին վրայ, Վարդանայ մօտ, իր հրարոր-
բօք աչքերը ուղղելով արհամարհանօք մայ-
րաքաղաքին, որուն աշտարակներն ու զրմ-
բէթները կը տարածուէին վարը մարդկա-

յին հանճարին վրայ խօսելով, ինչպէս
 ծովը՝ Աստուծոյ:

Ապիտակ մօրուքը կը ծածանէր Ասիայէն
 եկող հովերով: Ուշադիր մտիկ կ'ընէր վար-
 դանայ երազին: Երբ ան լռեց, ծերունին
 խօսեցաւ:

«Վարդան, դուն կայսր պիտի ըլլաս:
 Բայց Աստուած՝ որ զքեզ զահ կը հանէ,
 պայման մը կը դնէ քու վրադ »:

Յետոյ ձեռքը մայրաքաղաքին վրայ տա-
 րածելով, աւելցուց.

«Պղծուած է, նզովուած է, ըսաւ, այս
 քաղաքը: Մոլորութիւնը կը թագաւորէ
 հոն: Կը հայհոյեն զՔրիստոս՝ երկու կամք
 ընծայելով անոր: Վեցերորդ կոչուած դի-
 ւական ժողովը՝ դեռ յարգ ունի այնտեղ:
 Աստուած զքեզ գործիք կ'ընտրէ՝ ճշմար-
 տութիւնը վերականգնելու համար: Եր-
 դուրնցի՛ր, Վարդան, որ երբ զահ ելնաս՝
 հրովարտակով մը հրամայես ժողովրդեան
 մի կամք դաւանիլ ի Քրիստոս »:

Վարդան երդուրնցաւ:

Յետոյ ծերունին՝ անոր փառասիրու-
 թիւնները օրհնեց, և վեղարը գլուխը անց-
 նելով՝ անհետացաւ քարայրին մէջ:

Վարդան ուրախութեամբ սկսաւ իջնել

դէպ ի մայրաքաղաքը, նախ ուղղելով անոր հպարտ նայուածք մը՝ որ կ'ըսէր. Յը մ'ինձի պիտի հպատակիս:

Հոգին անձուկ կու գայ բունն զգացումներու. հրդեհին կը նմանին անոնք՝ որ ինքզինք կը մատնէ: Վարդան, ուրախութեան գաղտնիքէն տանջուած, կանչեց իր մտերիմ բարեկամներէն մին, և անոր ըսաւ՝ ինչ որ ինքն երազած էր՝ և ճգնաւորը մեկնած:

Կարծեցեալ բարեկամը, մեծ վարձքեր յուսալով, իսկոյն կայսեր գնաց՝ Վարդանին պատմածները կրկնելու համար:

Յը մը, երբ հայ պատրիկը զբաղած էր իր սովորական զուարճութեանց, — մտքէն իր ապագայ թագաւորութիւնը կարգադրելով, նոր իշխաններ անուանելով, թերևս ամենամեծ տխրոս մ'ալ վերապահելով իր մատնչին, — զինուորներու խումբ մը ներկայացաւ յանկարծ, շղթայի զարկազինք՝ և պալատ տարաւ: (702ին):

Հիասթափման դառն վայրկեանն էր. տեսաւ որ արծիւը՝ թևերը բացած կը սլանար, կը կորսուէր. մարած յոյս մը, մատնող բարեկամ մը, մեռնելու ցաւը, այս ամէնը, հոգւոյ հզօրագոյն տխրու-

թիւններ, միանգամայն իր սիրտը կը խոցէին:

Թագաւորողը, 702ին, էր Կոռիկոսցի Ապսիմարը, որ Տիբեր ալ կը կոչուէր:

Նա Վարդանին պատմել հրամայեց իր երազը: Մաղրածելով, յիմար կոչելով զինք, գանակոծել պատուիրեց, յետոյ, փոխանակ սովորական ոճով գլխատելու, ածիլել տուաւ և Յունաստանի Կեֆալոնիա կղզին արսորեց:

Հոն ծովէն շրջապատուած, շղթայակապ, տասն տարի միայնութեան մէջ ապրեցաւ Վարդան, կորսուած յոյսերն ողբալով, կամ նոր յոյսեր կերտելով մտքին մէջ:...

Բ.

ՔԵՐՍՈՒՆԻ ԿՈՏՈՐԱՅԸ. — ՆԱԿԱՐԵԿ ՏՈՐՄԻՂԸ. —
ՎԱՐՏԱՆ ԿԱՅՈՐ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ. — ԴԵՊ Ե ՊՈԼՍԻ:

Մինչդեռ Վարդան արսորանքի մէջ կը հեծեծէր, լսեց թէ իր երազած զահուն վրայ՝ կրկին կը բարձրանար Յուստինիանոս Բ: (705)

Խօսուն վազր մ'էր ասիկա, պսակուած զազան մը. մին այն բռնաւորներէն, ո-

րոնց փորձագոյն գրօսանքը՝ ուրիշի ար-
ցունքն է, և մեծագոյնն՝ անոնց արիւնը:

Պնչատ չերեկելու համար, ոսկեղէն քիթ
կը գործածէր. զայն վերուցած պահուն,
իր գահընկէցութիւնն և արսորն յիշելով,
կատաղութիւն կը զգար: Եւ որովհետեւ
Քերսոնեցիք, որոնց քով արսորուած էր,
իր աղէտը ծաղրած էին, և ինքն ալ ըս-
պանանացած էր զանոնք ամէնքն ալ ջար-
դելու՝ եթէ յաջողի փախչիլ. կայսր ըլ-
լալուն պէս փութաց խոտուածը կատա-
րելու:

Պատրաստեց մեծ նաւատորմիդ մը՝ ուր
100,000 անձ պիտի զետեղուէին. ոչ միայն
դահիճներ կը զրկուէին Քերսոն, այլ նաև
տէրութեան բոլոր արսորեալները՝ որպէսզի
ջարդուողներուն տեղ բնակութիւն հաստա-
տեն հոն: (710)

Այս վերջիններէն էր նաև վարդան:

Ստեփանոս Ամեքտոս, նաւատորմիին
հրամանատարը, թէ և վայրագ տխրօտը
կը կրէր, ցցուց այս առթիւն մէջ թէ կայս-
րը իրմէն աւելի արժանաւոր էր անոր:
Դանդաղեցաւ՝ մինչև որ բնակչաց մէկ
մասը փախչի, տղաքները գերի բռնեց,
ժողովրդեան մնացած մասը ջարդեց:

Մինչդեռ ոմանք նաւակի մէջ դրուած՝ ծով կ'ընկղմէին, ուրիշներ գլխովայր կը կախուէին կրակի վրայ. հին վկայներու տանջանքները վերադարձած էին նոր ներոնին հետ: Բոլոր Քերսոն արեամբ ողողեցաւ և Ստեփանոս գերիներով միասին ճամբայ ելաւ դէպ ի կոստանդնուպօլիս, կայսեր Եղիա զինակիրը թողլով Քերսոնի մէջ: Սակայն նաւատորմիդը փոթորկէ մը խորտակուեցաւ. 63, 000 զիակներ կը ծփային ծովուն վրայ, յաճախ ալիքներէն ամուռներուն վրայ նետուելով. ծովը՝ պատերազմի դաշտի չը կը նմանէր. այս քստմնելի տեսարանին մէջ՝ միայն մէկ ուրախալի բան կար. զիակներուն մէջ՝ կար նաև Ստեփանոս վայրագինը: (710 հոկտ.)

Փախստականները, դահճապետին մահը լսելով, Քերսոն վերադարձան. կայսրը իր զինակիրին հրաման դրկեց՝ կաթնկեր տղու մ'ալ չխնայելու: Եւ որպէս զի խազրաց թագաւորը Քերսոնցւոց շօզնէ, երեք հարիւր զինուորով ետ դարձուց երկու խազարները զորս գերի բռնած էին. ասոնցմէ մին, հոն հասնելով մեռաւ. խազարները, անոր գերեզմանին զոհեցին՝ երեք հարիւր

Հոսումայեցիները՝ իրենց զվսաւորներով
 հանդերձ, և վճռեցին ամէն օգնութիւն ընել
 տառապեալներուն: (711)

Քերսոնցիք յուսահատ կռուի պատրաս-
 տուեցան. կայսեր զօրքն ալ իրենց կողմն
 անցաւ: Ապստամբութեան դրօշը տնկեցին
 փլատակներուն վրայ. կը մնար նոր կայսր
 մ'ընտրել: Այս պատիւը նախ կայսեր զի-
 նակրին առաջարկեցին. նա վախելով հրա-
 ժարեցաւ. բոլոր ժողովուրդը զՎարդան
 կայսր հռչակեց, անունը Փիլիպպիկ (Չիա-
 սէր) դնելով:

Յուստինիանոս այս բաները լսելով,
 կատաղութեամբ իր զինակրին տունը վա-
 զեց. յետ անոր կաթնկեր որդիները իր
 ձեռքով սպաննելու իրենց օրօրոցին մէջ,
 անոր կինը բռնի իր հնդիկ ամենատգեղ
 խոհարարին հետ ամուսնացուց: Յետոյ
 հրամայեց իր Մաւրոս զօրավարին որ
 անմիջապէս Քերսոն երթայ, աւերէ, քան-
 դէ, քաղաքէն հետք մը չթողու, և զայն
 ամբողջովին արտի վերածէ:

Մաւրոսի բանակը հազիւ թէ բարաննե-
 րով սկսած էր պարիսպները ձեծել, երբ
 խազարներու ստուար բանակ մը եկաւ
 զիրենք պաշարելու: Տեսաւ Մաւրոս՝ որ

եթէ դէմ դնէ, պիտի մեռնի խազիրներուն ձեռքով, եթէ նահանջէ՝ կայսեր սրով, անապարեց Վարդանայ կողմն անցնիլ:

Վարդան պաշարումէն առաջ՝ խաբանին քով ապաւինած էր, ապստամբները խընդրեցին իրմէն՝ որ իրենց կայսրը շնորհէ: Մարդգլուխ ոսկի մը՝ և հաւատարմութեան երզում պահանջելով, խաբանը Քերսոն զրկեց զՎարդան, որ խանդավառ կեցցէնէրով ողջունուեցաւ:

Յուստինիանոս վայրկենէ վայրկեան լուրի կը սպասէր, օրեր, շաբաթներ անցան, դեռ լուր մը չէր գար, դժբաղդութիւն մը կասկածեցաւ: Նոր գունդ մ'առաւ մայրաքաղաքէն, ուրիշ մը՝ դաշնակից Բուլղարներէն, և ցամաքի վրայէն հասաւ մինչև Սինոպ:

Հեռուէն առազատանաւերու քաղմութիւն մը կ'անցնէր, թռչուններու երամի մը պէս: Յունական նաւատորմիղն էր:

Յուստինիանոս մարդ զրկեց հարցնելու համար՝ թէ ո՛ւր կ'երթան առանց կայսեր հրամանին. անոնք անտարբեր կերպով պատասխանեցին. «Վարդան կայսրը՝ մայրաքաղաք կը տանինը»: (711 հօկտ. 24)

Երկաթի պէս կրակ կտրած, մարդու

մը պէս՝ որուն լեզուն վախէն կը բռնուի, կաթուածահար ըլլալու դիրքի մէջ, վարազի պէս փրփրած, ջղաձգութեանց մէջ, Յուստինիանոս չէր գիտեր ինչ ընելիքը:

Երբ սթափեցաւ այլայլութենէն, փութաց ցամաքէն դէպ ի Պօլիս երթալու. բայց Վարդան բան զինքը կանխեր՝ Բիզանդիոն մտեր էր ամբողջ ժողովուրդէն ոգևորութեամբ ընդունուելով, իբրև իր ազատարարը՝ հրէշի մը ձեռքէն:

Յուստինիանոս ստիպուեցաւ ետ դառնալ ի Դամաստրիս մօտ Նիկոմիդիոյ. Վարդան փութաց հանդարտեցնել Յուստինիանոսը՝ մահուամբ:

Երկու բանակները կանգնած էին իրարու դիմաց. Վարդան մարդ զրկեց ըսելութշնամի զօրաց թէ՛ իր բան յիմարութիւն է հրէշի մը համար կեանքը զոհել, և ընդհակառակն՝ իր բան շահաւոր պիտի ըլլար իրենց՝ « կեցցէ՛ Վարդան » աղաղակը:

« կեցցէ՛ Վարդան » գոչեցին անոնք, և նոր կայսեր կողմն անցան. Յուստինիանոս ջանաց որ գահէն վերջ կեանքն ալ չկորսընցնէ: Բայց իր զինակիրը հասաւ ևտեւէն, մազերէն բռնեց և սրով մը, — որ թերևս իրեն պատկանած էր — գլխատեց զանիկա:

Յուստինիանոս վեց տարեկան տղայ մ'ունէր՝ Տիրեբ անունով։ Իր Անաստաս սրա մամը՝ փախուցած էր զանիկա Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին. տղայն, ամէն կողմը սրբոց նշխարքներով ծածկուած, մէկ ձեռքով խորանը կը բռնէր, միւսով խաչը. մամը կը կարծէր թէ ոչ ոք թերևս հա. մարձակի դպչիլ իրեն այն դիրքի մէջ, և դողալով կը սպասէր, կարծելով ամէն շքըն. կոցի՝ թէ դահիճներն հասան.

Յանկարծ ներս խուժեցին անոնք. մին Մաւրոսն էր, միւսն՝ Յովհաննէս մը՝ ճրենդակ կոչուած։ Մինչ մամը՝ Մաւրոսի ոտքն ընկած, արտասուօք գինաթափ կ'ուզէր ընել զայն, Յովհաննէս ճնճողուկը սուրբերը տղայէն հեռացնելով, դուրս հանեց զանիկա եկեղեցիէն՝ ու սպաննեց։ Յուստինիանոսի գլուխը նախ Պօլիս եկաւ՝ անկից Հոսիւ ճամբորդեց՝ ամենուն ծիծաղ պատ. ճառելով։

Վարդան կը մնար բացարձակ տէր Հոս. մէական պետութեան, հրամանատար Եւրոպիոյ և Ասիոյ։

Մեծ երազը՝ իրականութեան փոխուած էր։ (711 նոյեմբ.)

Գ.

ՎԱՐՄԱՆԻ ԿԱՅՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ԻՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐ-
ՆՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ. — ԲՈՒՂԱՐՔ Ի ՊՕՒԵՍ: —
ԱՐԱՐՔ Ի ՊՈՆՏՈՍ:

Աստուածարանական ծրագիրներու գոր-
ծադրութիւնը՝ վարդանի առաջին գործն
եղաւ:

Բայց ինքը մինակ չէր որ քաղաքագի-
տութեան տեղ՝ կրօնագիտութեան խնամք
կը տանէր, ասիկա հասարակաց ախտն էր
բիւզանդացի կայսերաց:

Երբ կոստանդիանոս մայրաքաղաք ըրաւ
գիւլզանդիա, Արիոսի մեծ վէճը կը բոր-
բորէր, կոխը՝ շարայարելի եղաւ: Բիւ-
զանդիոյ վերջին օրն ալ՝ Պալէոլոգը՝ աս-
տուածարանական վէճի մը հետ զբաղած
էր:

Այս ոգին բանակին մէջ անգամ մտեր
էր. Մժէժ Գնունիի ժամանակ յոյն զօր-
քերը կը պնդէին՝ թէ կայսրութիւնը մէկ
պէտք է ըլլայ, կայսրները՝ երեք, վասն-
զի, կ'ըսէին, Աստուած ալ մէկ է, ան-
ձինք երեք են:

Այս բանս այն օգուտն ունէր՝ որ երբ

պատերազմող մը պարագայներէն բռնա-
դատուած քահանայ ձեռնադրուիլ ուզէր,
ուրիշ բան չէր մնար ընելիք՝ բայց եթէ
զրահը փիլոնի փոխել: Այս դիւրութիւնն
էր որ առիթ կու տար վիճակէ վիճակ
անցնելու:

Տեսանք արդէն՝ որ վարդան կայսր
ըլլալէն առաջ՝ երդում տուաւ հոնաւորի
մը միակամեայց աղանդը տարածելու. իր
այս առաջադրութիւնը ջանաց ամենայն
հոանդեամբ ի գլուխ հանել, իբր երախտա-
գիտութիւն իրեն տրուած մեծ բաղդին:

Վարդան բոլոր արևելեան եպիսկոպոս-
ները հաւարեց, զանոնք բռնադատեց որ
միակամեայց մուրթութիւնը հաստատեն, Զ
տիեզերական ժողովը բոլորովին հերքեց,
անոր կանոնները այրել տալով: Ինչպէս
արդ բազարական յանկարծադէպի մ'առ-
թիւ խորհրդարանը կը փոխուի, այս առ-
թիւ ալ՝ բոլոր եպիսկոպոսները փոխուե-
ցան, բաց ի անոնցմէ որ կայսեր հաւա-
նութիւն տուին: Կիւրոսի տեղ պատրիար-
զական գահը զբաւեց Յովհան անուամբ
սարկաւազ մը, որուն միակ արդիւնքն էր՝
հերետիկոս ըլլալը: (712 յուն. 8)

Պաշլատին մէջ նկարուած էր Զ տիեզե-

բական ժողովք. Վարդան ներս չմտա՝
մինչ՝ որ զայն քնջել չտուաւ: Զայս լսե-
լով՝ շատ ուղղահաւատներ, վրէժխնդրու-
թեան համար՝ կայսեր դէմքը աւրեցին և
կեղեցեաց մէջ: Իսկ Հոսմայ քահանայա-
պետը՝ Ս. Պետրոսի գաւթին մէջ Զ տիե-
զերական ժողովք նկարել հրամայեց: Ե-
պիսկոպոսները կ'արսորէր, կը շարչարէր,
մինչև որ իր կամքին հպատակելով՝ մի
կամք դաւանէին ի Քրիստոս:

Պատկերաց հակառակ նամակ մը ուղղեց
Արևմտեայց: Հոսմայ մէջ շատեր ծաղրե-
ցին, ուրիշներ զէնք վերուցին կայսեր զի-
նուորներուն դէմ՝ որ առաքելութեան եկեր
էին, և որոնց կ'ընկերէր Պետրոս, որ
Քրիստոսի տեղ՝ Հոսմայ դուրս պիտի ըլ-
լար: Հոսմայ Արքայական ճանապարհին մէջ
կատաղի խառնուրդ մը տեղի ունեցաւ,
Պետրոսի և Քրիստոսի կուսակցաց մէջ-
ոչ ոք կը վախէր մահուանէ մը, որ կրօնքի
և ճշմարտութեան համար էր: Քսան և
հինգ հոգի ընկան՝ դիւցազնական կռուէ
մը յետոյ. արիւնհեղութիւնը դեռ պիտի
տևէր, եթէ քահանայներ, սարկուազներ,
ժողովրդապետներ, աւետարանը և խաչ
ձեռքերնին բռնած՝ չմիջամտէին:

Եպիսկոպոսաց մէջէն միայն մէկ հոգի մը, որ երկու կամը կը դաւանէր ի Քրիստոս, չարչարուելու տեղ՝ վարձատրուեցաւ. — Հռաւեննայի Փեղիքս արքեպիսկոպոսը:

Յուստինիանոսի հրամանաւ կուրցած, նա արտորուած էր Քերսոն, ուր ծանօթացաւ Վարդանայ հետ. հասարակաց զբօրազոյցութիւնը զիրենք բարեկամացուց. այն կապը, զոր ցաւն հիւսած է, շխզուիր երբէք. Վարդան, երբ կայսր եղաւ՝ հայրապետական աթոռը դարձուց՝ ընծայելով անոր ականակուռ թագ մը: Տարիներ յետոյ Մեծն կարողոսի ձեռքն անցնելով սա, հրեայի մը հարցուց թէ ինչ կ'արժէր. «Աւելի քան Հռաւեննայի ամբողջ եկեղեցին»: պատասխանեց նա:

Վարդանայ ժամանակ՝ Բուլղարաց թէրլիս թագաւորն եղաւ յարձակողը. բարեկամ Յուստինիանոսի, իրեն պարտք կը համարէր կռուիլ Վարդանայ դէմ: Սակայն Յուստինիանոսի վրէժն առնելու տեղ, Յունաց քաղաքներն սկսաւ առնուլ: Սեֆովու կողմէն Վոսփոր մտաւ: Վարդան այնքան անհոգ էր իր սահմաններու հրակողութեան, որ մինչեւ Սլյքեան աւանը (այժմեան Կալաթա) մտան, առանց արգելքի հանդիպելու:

Հարուստ մ'այնտեղ հարսանիք կը կատարէր. արծաթեղէն, ոսկեղէն սպասներ, ակունքներ կը փայլփլէին ամէն կողմը: Ջութակներու, տաւիղներու և ամէն տեսակ նուագարաններու ձայնը՝ պարողներու գոչիւններուն հետ միացած՝ հեշտաւէտ ընդհատումը կ'ըլլար զիշերային լոռիթեան: Բուդար բանակը այս երգերէն ձգուած, լուսաւորեալ պալատին մօտեցաւ. ներս խուժեցին յանկարծակի, դաշոյնի հարուածներով գետին փոեցին հարսն ու փեսայն, արիւնը զինիին հետ խառնեցին և սկսան հանդիսականները կոտորել: Յետոյ քաղաքին մէջ ցրուեցան. ամէն կողմ ողբ կը հնչէր. երկինքը կը թնդար, երկիրը կ'ոռոզուէր: Քնացողները այլ ևս չէին արթննար. ուրիշներ, բոլորովին մերկ, կամ ճերմակ սաւանի մը մէջ փաթթուած, դուրս կը ցատրէին անկողնէն և խմբովին կը փախչէին դէպ ի Բիւզանդիոնի Ոսկեղէն դուռը, ուր շատ քիչեր կըցան հասնիլ: Շրջակայ աւանները, թրակիոյ դաշտերը աւերելով՝ Բուլղարիա դարձան. բոլոր զինուորները հարստացած էին: (712)

Արևելքի մէջ արարական արշաւանքները աւերած կը սփռէին ամէն կողմ: Իրենց

գործակից եղաւ, յԱսորիս, ահաւոր երկ-
րաշարժ մը, որուն զոհ գացին բազմաթիւ
տուներ՝ իրենց բնակիչներով (773 փետ.
28)։ Մուսլիմահ զօրավարը Լիկաոնիան
փլատակօք ծածկեց, Մեսթիան առաւ,
յետոյ մտաւ Պոնտոս, և հոն ալ Ամա-
սիոյ տիրեց։ Ուրիշ սարակինոս մը, Աբ-
րաս անուամբ պիսիղեան Անտիոքն առաւ
(այժմեան Ազշէնիք)։

Վարդան կը կարծէր թէ կայսերութեան
վայելքներն իրեն կ'ընկնան, իսկ հոգերը՝
ուրիշին։ Օտարազգի մը որ իւր յաջորդու-
թեանը վրայ անվստահ է, տարբեր կեր-
պով պիտի չտրամարանէր։ Ընդհակառակն
իր ազգակիցներուն վրայ՝ լուրջ և խնա-
մոտ ուշադրութիւն մը կը դարձնէր։ Ա-
բրահան արշաւանաց հետեանօք՝ (719ին)
Հայեր հալածուած էին իրենց աշխարհէն.
«Փիլիպպիկոս զանոնք ի Մելիտինէ և ի
չորրորդ Հայս բնակել ստիպեց» (Թէո-
փանէս, էջ 585)։ Ըստ վերջին դարու հայ
պատմչաց՝ նոյն իսկ հրամայեց՝ որ Յոյնք
նայկական ձևսր գործածեն։

Միւս կողմէն կայսրը տուած էր ինք-
զինք ամէն տեսակ հաճոյից, ասիկա էր
իր գերագոյն օրէնքը, որուն պէտք է հը-

պատակէին ուրիշ ամէն պատուիրանք՝ ե-
կեղեցիէն կամ տէրութենէն դրուած: Եր-
կու տարուան մէջ վատնեց բոլոր զանձը՝
զոր զիզած էին իր նախորդներ՝ խնայո-
ղութեամբ կամ յափշտակութեամբ: Տուներ
և վանքեր կը պտտէր, հոն որչափ կա-
նանց կամ կուսանաց հաւնէր՝ կը հրամա-
յէր պալատը բերել:

Այսպիսի կայսր մը չէր կարող երկար
թագաւորել: Գաւաճանութիւն մը կազ-
մուեցաւ շուտով, գլխաւորներն էին Գէորգ
Բարափոս և Թէոզոր պատրիկ: Գործադ-
րութիւնը Ռուփոս անուամբ յանդուգն զօ-
րավարին յանձնուեցաւ: Բայց ինչպէս թա-
գաւորին սենեակը մտնել: Այս բանիս հա-
մար իրենց հետ միացուցին Ալտեմիոս
կայսերական ըարտուղարը, խոստանալով
զինքը թագաւորեցնել՝ եթէ դռները բա-
նայ իրենց առջև:

Գ.

ԿՐԱՅԸ ԻՐ՝ ԱՆԿՈՂՆՈՎ, ՄԻԱՅԻՆ ԳՈՂՅՈՒՄԻ —
ՎԱՐՊԱՆ՝ ԳԱՀԸՆԿԷՅ ԵՒ ԿՈՅԸ:

713 Թուականն էր, — Հոգեգալստեան նախընթաց օրը, տօն քաղաքին հիմնարկութեան (յունիս 3):

Կայսրը նախ կառարչաւ մ'ընել տուաւ կրկէօին մէջ, յետոյ ձիարչաւ մը՝ որուն մասնակցեցաւ ինքն ալ և ազնուականները:

Վարդան ռամկին երևակայութիւնը կը շլացնէր երբ կը թռչէր նժուգին վրայ աշտանակած, ակունքներու շոայլութիւնը ցուցնելով. ետևէն կու գային նոյնպէս ռազմիկներ, որ մէկ մէկ արև պիտի թուէին, եթէ Մամիկոնեանը զիրենք չխաւարեցնէր:

Ամբոխը զինովցած էր Վարդանայ փայլէն, Վարդան՝ իրենց ծափահարութիւններէն: Բետոյ իր հեծեալներուն հետ միասին, ուզեց շրջան մ'ընել Բիւզանդիոյ փողոցներու մէջ: Իր առջևէն կ'երթային հարիւրաւոր գուսաններ՝ որ աշխարհիս բոլոր նուագարաններով յաղթական երգեր

կը հնչեցնէին. դրօշակներ կը ծածանէին օդին մէջ, և ամբողջ քաղաքը կը դատարկուէր՝ հանդիսական թափորին հետեւում համար: Կայսեր անցած պահուն, փողոցի պատուհանները կը բացուէին, կանայք և աղջկունք հոն կը թափէին՝ զմայլմամբ դիտելու, կամ Վարդանի ոտքին տակ կեցցէներ և վարդեր սփռելու համար:

Գինովութեան այդ բոպէներէն վերջ, Վարդանի սիրտը բացազանչեց. «Երջանկութեան գագաթնակէտը հասայ. այլ ևս կարող եմ մեռնիլ»:

Ըսածը՝ պիտի կատարուէր:

Կայսրը Զեքսիպպեան բաղնիքը գնաց. կարգը խնջոյքի եկած էր: Թիւ չունէին խորտիկները, հրաւիրեալները և գինիները: Ամէնքը արբեցան նոյն օր, բայց ոչ ոք Վարդանի չափ. գահոյից վրայ նետուած, խոր քուն մը քաշեց:

Գիշեր էր: Երկու հոգի, աղօտ լոյսով, համր քայլերով վեր կ'ելլէին կայսերական սանդուխներէն:

Մթութիւնը, լուութեան մէջ, կրկին ահաւորութիւն առած էր: Արտեմիոս և Ռուփոս կայսերական սրահը դիմեցին երբեմն կանգ առնելով: Արիւննին յանկարծ կը

սատէր. կը սարսափէին իրենց ոտնաձայ-
ներէն. կը դառնային մթութեան մէջ մար-
դիկ փնտոելու. սուր մը կախուած էր ի-
րենց գլխուն վերև. ջահի շարժուն լոյսը
պատկերներով կը շլացնէր զիրենք և երբ
կը դառնային մթութեան նայելու՝ կը կար-
ծէին մարդկային դէմքեր տեսնել: Ետևէն
եկող դաւաճանները՝ դեբրու բազմութիւն
մը կը նմանէին՝ որ մատներու ծայրին
վրայ կոխելով՝ կը շրջէին:

Առաջ անցաւ Արտեմիոս, բանալին մը-
խեց դրան աղխին մէջ. յետ քանի մը
վայրկեան սպասելու, շունչերնին բռնած,
նորէն դարձուց. դուռը կէս մը բա-
ցուեցաւ. դաւաճանները իր ետևէն մտան
լոտութեամբ:

Կայսրը անզգայ դարձած կը ննջէր:

Աղօտ լոյսով կը տեսնուէին բեհեզները,
վար թափուող ոսկեղէն ծոպերը, վիժակ-
ները. բացին զանոնք, ու սաւանով առին
կայսրը. իջնելով մութ սանդուղներէն՝ դի-
մեցին ձիարձակարանը. ընդարձակ տեղ
մը՝ պլպլուն լոյսերով. կայսրը ուժով ցրն-
ցում մը զգաց, յանկարծ ցուրտ մը ա-
ռաւ՝ ու աչքը բացաւ. շուրջը տեսաւ խո-
ժոռ դէմքեր՝ և ջահեր, գլխուն վրայ՝

աստղազարդ երկինք մը... վերջին անգամն էր որ աստղազարդ երկինքը կը տեսնար:

Երկաթներ վարդանայ աչքերուն մէջ խրեցան, և նա կորսնցուց միանգամայն փառքն ու լոյսը:

Երկրորդ օր՝ Ս. Սոփիայի մէջ Արտեմիսը կայսր հռչակուեցաւ:

Աղետաւոր օրէն վերջը՝ Բիւզանդիոյ փողոցներուն մէջէն կ'անցնէր կոյր մը՝ գաւազանը գետնին զարնելով. իւր դէմքին վրայ գաղտնի ու վսեմ տխրութիւն մը կը նշմարուէր. անցնողները կանգ կ'առնէին ու կը զիտէին. իւր շրթունքները կը թըրթոսային շարունակ. անէ՛ծք մ'էր որ կ'ելէր անկից, թէ ասպաշխարութեան սաղմոս մը. անցեալ թագաւորութեան մը վրայ կը խորհէր թէ ասպագայ արքայութեան մը. — ոչ ոք զիտէր. միայն երբ անցնէր, ամէնքը կը փսփսային.

— Վարդանն է, Վաղանն է:

— Ո՛վ է Վարդան, կը հարցնէր օտարական մը:

— Բիւզանդիոյ վաղեմի կայսրը, կը պատասխանէին:

Խաւարը որ Վարդանայ բիբերուն վրայ իջաւ՝ իր մնացած կեանքը կը ծածկէ մեր աչքէն:

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Գ.

ԼԵՒՈՆ ՅԱՅԿԱԶՆ

Գ.

ԼԵՒՈՆ Ե. ՀԱՅԿԱԶՆ

(8 1 3 - 8 2 0)

Ա.

ԼԵՒՈՆԻ ՏՈՂՄԸ. — ԻՐ ԳԵՄԵՐ ԵՒ ՀՈԳԵՆ. — ՀԱՅ
ԹԱԳԱԳԱՀԱՆՁ ԻՐ ՊՈՒՍՈՑ ԱՌՁԵՒԻ. — ԼԵՒՈՆ ԶՕ-
ԲԱՎԱՐ ԱՐԵՒԵՆԵՅ:

Իր պատմական կեանքին մէջ, որ վերջ
պիտի չունենայ, Լևոն՝ Հայկազն տխուր-
սով կը ներկայանայ ազգերուն:

Հայաստան նախազգաց կարծես, ու
դրաւ անոր մտքին մէջ իր երկնքին յատա-
կութիւնը, բազկին մէջ՝ Երասխի թափը,
և կուրծքին մէջ՝ իւր լեռներու ոգին:

Լևոն Արծրունեաց ցեղէն էր, որդի
Վարդ պատրկի, որ իրենէի կոստանդին
որդոյն դէմ դաւաճանած ըլլալուն համար

արտորուած էր Հայաստան: Ծննդավայրն
 եղաւ մեծահամբաւ կայսեր: Ձէներեր նուա-
 գեցին Լևոնի խանձարուրքին շուրջ. վը-
 տանգներու մէջ ծնած՝ չվախցաւ երբէք
 վտանգի մէջ մեռնելէ:

Իբր որդի Արծրունի զօրավարի մը, իր
 հօր արուեստը ընտրեց. — քաջութիւնը:
 Յետ փիղրա աւանին մէջ անշուք պատա-
 նեկութիւն մ'անցնելու՝ Բիւզանդիոն եկաւ՝
 փնտռելու համար բաղդը, որ իր յուսա-
 ցածէն աւելին պիտի շնորհէր իրեն:

Հոս ծանօթացաւ Արշալիր հայազգի
 պատրկի հետ, որ երկու դուստր ունէր,
 Մարիամ՝ Գեղեցիկ կոչուած (Քալի Մա-
 րիա) և Թէոդոսիա. Լևոն ամուսնացաւ այս
 վերջնոյն հետ:

Կարճահասակ էր Լևոն. մարմինը՝ գէր
 ու մսեղ, մօրուքը երկայն, դիմագծերը
 կանոնաւոր՝ բայց խիստ. յօնքերը սև, նա-
 յուածքը՝ սարսափեցնող. առիւծի ձայն
 ունէր. զլխու մազերը այնքան խիտ էին,
 որ երբ Նիկեփոր պատրիարզը թագ պի-
 տի դնէր զլխոյն վրայ, ձեռքերը ցաւե-
 ցան, ինչպէս թէ փուշի մէջ մխած ըլլար
 զայն:

Ծանր կերպարանքին հետ ունէր նիւ-

թական մեծ ոյժ մը. ոչ միայն Բաղաբա-
ցիք՝ զինակիցը անգամ կը դողային Լևոնի
առջև: Բայց նա հազուադիւտ յատկու-
թիւնն ունէր՝ ըլլալու միանգամայն, ճկուն,
նենգաւոր, սիրելի, շողորորթ: Երզնա-
զանցութիւն, բարերարի զէմ զէնք առ-
նուլ, անզթութիւն, ասոնք սովորական
գործիքներ էին իր ձեռքին մէջ՝ երբ կ'ու-
զէր յոյս մը՝ կամ փափագ մ'իրականաց-
նել:

Այս ժամանակ՝ ամբողջ Արեւելքի սպա-
րապետն էր Վարդան.² Ճագմամբ հայ՝ բոլոր
մականուներ կը կրէր. նա կ'երազէր հոռ-
մէական պետութիւն մը իր ոսկի գաւա-
զանին առջև ծնրադրած. Լևոնի ոյժն և
յանդգնութիւնը ի նպաստ իր փառասի-
րութեանց գործածելու համար՝ բարձր
պաշտօնները անոր կը վերապահէր. զա-
նիկա զօրավար կարգեց հայկական զուն-
գերու:

Նիկեփոր կայսրը, 803ին, նոր հարկ
մը դրած էր ժողովրդեան վրայ՝ Գեկե-
րատոս պարիսպը շինել կարենալու հա-
մար: Հասարակաց տեղահութիւնը պատեհ
առիթ առաւ Վարդան և ինքզինը կայսր
հռչակեց: (803, յուլիս 19):

Սակայն ճիշտ այն պահուն՝ ուր ասորս-
տամբներ սպառնալիքներ գոռալով Նիկե-
փորի դէմ կու գային, և Նիկեոմեդիայէն
անցնելով պաշարման կ'ենթարկէին Խրի-
ստոսոլիսը (Իսկիւտարը), Լեոն Հայկազն և
Միքայէլ Թլուատ Նիկեփորի կողմն ան-
ցան:

Լեոն կշռած էր՝ որ այդ գործով աւելի
շքեղ տիադոսներ պիտի ստանար, և ա-
պահովապէս, քան եթէ զՎարդան գահու
վրայ բազմեցնէր:

Իբր վարձ իր մատնութեան՝ Վարդանի
պաշտօնն ստացաւ. Արևելքի զօրավար ա-
նուանեցին զինք. բաց ի անկէ՝ ընծայուե-
ցաւ իրեն՝ Զենոնի ապարանքը և Գագիս-
տէա. իսկ Միքայէլի ալ կոմսութեան պա-
տիւ՝ հանդերձ կալուածներով:

Վարդան, այս մատնութենէն խորապէս
յուզեալ, մարդկութեան և աշխարհքի դէմ
դառնացած, մնաս բարեաւ ըսաւ երկու-
քին ալ, ու զնաց Փոթթէ կղզին իր շի-
նած վանքին մէջ ճգնելու և իր արտը մը-
շակելու. իբր նոր կինկինատոս, Սարա-
կինոսներու վրայ յաղթանակներ տանելէ
վերջ՝ հոն կ'առանձնանար մշակական
կեանքի բանաստեղծութիւնը զգալու հա-

մար: Երբ վանահայրը կը դանդաղէր Վարդանի մազերը կտրելու՝ անոր սքեմ տալու, Վարդան սուրբ քաշեց. ինքն իր ձեռքով կտրեց երկայն խոպոպիքները, ցնցոտի մը նետից ուսին վրայ և վանքը քաշուցաւ:

Նիկեիոս, հակառակ իւր երդումներուն, հակառակ ժողովրդեան կամքին, չկրցաւ վրէժխնդրութեան զգացումը զսպել:

Գիշեր մը (804ին) քանի մը Լիկայոնացիներ, գայլանման մարդիկ, փոռթէի ծովափը ելնելով, բռնեցին Սարբաս անունով կրօնաւորը, — այնուհետև այդպէս կը կոչուէր Վարդան, — և երկու հրաշէկ երկաթներ մխեցին իր բիրերուն մէջ: Ո՛ր գիտէ նախորդ իրիկուն, խաղաղիկ ծովափը նստած, մար մանող արեգակը դիտելով՝ «Յտեսութիւն» ըսած էր անոր Վարդան: Բայց այլ ևս անոր դէմքը չըտեսաւ:

Նիկեիոս շարաթ մը սենեակին մէջ առանձնացած, բարձրաձայն կը հեծեծէր. իր կեղծ արցունքները սակայն չկրցան զինքն արդարացնել ժողովրդեան առջև, որ շատ ուրիշ պատճառներ ալ ունէր՝ Նիկեիոսն ատելու:

Լևոն, իբր սպարապետ Արեւելից, կապաղովկիա զրկուեցաւ՝ թու՛մք դնելու արարական հոսանքին: Բացարձակ իշխանութեան մէջ տեսնելով ինքզինք, անձնատուր եղաւ հանոյքներու և զուարճութեանց: Երբ Կւրայիտա աւանին մէջ կը գտնուէր, կայսրը տասուիրեք տաղանդ զրկեց իրեն, հայ զօրաց բաժնելու համար: Այնքան հեղգացաւ հրամանը կատարելու, որ Սարակինոսները յարձակեցան, յաղթեցին, և տասուիրեք տաղանդը իրենք իրենց մէջ բաժնեցին (811, փետր. 22):

Լսեց Նիկիեփոր, բոնեց զԼևոն, պաշտանանկ ըրաւ, գանակոծեց, և իբր վերջարան՝ արսորեց:

Նոյն տարւոյ յուլիսին, բուլղարական պատերազմը տեղի կ'ունենար. ի սկզբան բաղդը իր պատրոզ ժպխաներէն մին գործածեց: Բայց պարտութիւնը յաղթութեան ծնունդ է յաճախ, և այսպէս ալ եղաւ Բոյներուն համար: Բուլղարները՝ որ անտաններու մէջ բաշուեր էին, ոտնալով յարձակեցան, ամբողջ յունական բանակին հետ, հոն իրենց մահը գտան Նիկիեփոր և յիսուն մեծամեծներ:

Բուլղարներու թագաւորը անոր գանկը

արծաթագօծեց իր արքունի բաժակն ընկ-
լու համար:

Թագաժառանգը ծանր կերպով վիրաւո-
րուած էր պատերազմին մէջ, և արդէն
փոքրամարմին ու տղեղ, շատ քիչ կը սի-
րուէր ժողովրդենէն: Իրեն տեղ կայսր
հռչակուեցաւ Միքայէլ Կիրոսպաղաս՝ Ռան-
գարէ կոչուած: (811 հոկտ. 2)

Հոսմայեցոց մէջ սովորութիւն էր զը-
թութեան նշանաւոր զործով մը՝ գահա-
կալութեան առաջին օրը փառաւորել:

Միքայէլ հրամայեց որ արսորեալ Լևոնը
ազատի և տէրութեան պաշտօններու մէջ
մտնէ:

Նոյն իսկ այնքան համարում ունէր ա-
նոր վրայ՝ որ իրեն տեղ կ'առաջարկէր
ինքնակալ ընտրել զԼևոն, - հայազգի պատ-
րիկը, զօրավար արեւելեան բանակին, այր
բաջասիրտ և ուժեղ - (Կեդրենոս, յէջ
43):

Նորէն պատրիկ ու նորէն զօրավար Ա-
րեւելից, Լևոն պատերազմի գնաց Թէպիթ
արարացոյն դէմ, որ քրիստոնէից պա-
տուհասն եղած էր: (811)

Երկու հազար Արարացիի արիւնով քա-
ւեց իր նախկին յանցանքները և փայլուն

յաղթանակով մը՝ կրկին ժողովրդականա-
ցուց իր անունը:

Բ.

ԼԻՍԵՆԱՏԻ ՄԷ ԳՈՒՇԱԳՈՒԹՅՈՒՆԷ. — ԱՐՈՒՆԵՍԱՅԱՆ
ՀՐԱՇԷ ՄԷ. — ԼԻՍԵՆԻ ՆԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԷ. — ԼԵ-
ՆՈՆ ՆԱՍԻՐ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒՄԷ:

Արբազան պալատին ըով լուսնոտ աղ-
ջիկ մը՝ անդադար կ'ադադակէր կայսեր
անցած պաշուն. «Միբայէլ, վար իջի՛ր»:

Յովհաննէս Գրամարտիկոս անուամբ,
պատկերամարտ կրօնաւորը խրատ տուաւ
աղջկան՝ ըսել Լեոնի. «Գուն պիտի թա-
գաւորես, և երկայն ժամանակ, բայց պայ-
մանաւ մը. — պատկերներու կոտորա-
տական սովորութիւնը պիտի վերցնես»:

Թէոդիկոսս Կասիտերասի միջոցաւ
Ռանգապէ գաղտնի պալատ կանչեց ղիւա-
հարը և հարցուց՝ թէ ո՞վ իր տեղ կայսր
պիտի ըլլար. «Լեոն» պատասխանեց, նա,
և կենդանագիրն ընելէ յետոյ, աւելցուց.
«Գնա՛, Թէոդիկոսս, բաղարին մէջ՝ երկու
հոգոյ պիտի հանդիպիս. ջորիին վրայ
նստողը կայսր պիտի ըլլայ»: Թէոդիկոսս
յետ կայսեր մտահոգութիւնները փարա-

տելու, փողոցը իջաւ. տեսաւ որ յիրաւի
 Լևոն ջորիի վրայ նստած իրեն կողմը կու-
 զար. բռնեց անոր ձեռքէն, եկեղեցի տա-
 րաւ, և ըսաւ անոր.

«Գիտեմ, Լևոն, որ զուն կայսր պիտի
 ըլլաս Բիւզանդիոյ, երդում տուր ինձի որ
 զիս պիտի շմոտանաս այն ժամանակ» :
 Լևոն երդում տուաւ, և կրկին ջորին հեծ-
 նելով, մեկնեցաւ :

Խորագէտ Լևոնը, գուշակելով որ այս-
 քան մարգարէութիւնը կարող են զինքը
 կասկածելի ընել կայսեր, ամենայն հա-
 շատարմութիւն ցոյց կու տար : Այնպէս
 որ երբ կայսրը հրամայեց իրեն պատկերա-
 մարտները պատժել և հալածել քաղաքէն,
 ոչ մէկ պատկերամարտ մնաց Պօլիս . . .
 իրմէն զատ :

Բուլղարները սկսած էին մեծ պահանջ-
 ներ ընել. պատերազմի հրաւէր մ'էր ան.
 Բիւզանդիոյ այս երկիւղալից վայրկեան-
 ներուն՝ արեգակն ալ խաւարեցաւ : Ժո-
 ղովրդեան մէջ սարսափը տիրեց : Միրա-
 յէլ սակայն եռանդեամբ կոտի կը պատ-
 րաստուէր, Հայաստանի, Ասորեստանի և
 կապպաղովկիոյ բոլոր գունդերը փոխադ-
 րելով Եւրոպա (813 մայիս) : Յաղթութեան

համար ամէն օր թափօր կ'ընէին Պօլիս. պատկերամարտները արուեստական հրաշքով մը ուզեցին իրենց աղանդը փառաբանել. օր մը, երբ թափօրը Ս. Առաքելոց եկեղեցին հասաւ, յանկարծ կոստանդին կոպրոնիմոսի զերեզմանը բացուեցաւ. պատկերամարտները, կանխաւ եղած որոշման մը համեմատ՝ սկսան միարեբան աղաղակել. «Յարութիւն առաւ կոստանդին, տեսէք զինք ձիու վրայ հեծած՝ Յուլիարաց դէմ կ'երթայ. ահա կու գայ, ահա կու գայ, համբայ բացէք»:

Ժողովուրդը, հրաշքի սիրահար, դուրս ելնալուն պէս սկսաւ կոստանդինն և իր ձին նկարագրել. բայց պատկերամարտները, տանջանքի ենթարկուելով, խոստովանեցան՝ թէ ինչպէս լծակով մը յանկարծակի կափարիչը վեր հանած էին: Յանցաւորները լծակին կապուեցան և քաղաքին բոլոր փողոցներուն մէջ պտտեցան՝ անընդհատ պատմելով՝ սաղմոսի ոճով, թէ ինչպէս խորհուրդ ըրած էին հրաշք մը գործելու, և թէ ինչ խարդախութեամբ յաջողած էին զայն ի գլուխ հանել:

Միբայելի բանակը անշարժ կեցած էր Յուլիարաց առջև, որ տանապատիկ նուազ

էին թուով. Լևոն և Յովհան Ափլակէս, զօրավար Մակեդոնացւոց, կ'ուզէին թըշնամեաց վրայ յարձակիլ. բայց կայսեր խորհրդականները արգիլեցին:

Վերջապէս երկու բանակները, յետ 15 օր Աղբիանուպօլսոյ ըով զիրար դիտելու՝ սովէ և ծարաւէ ստիպուած՝ իրարու զարնուեցան (813, յունիս 22):

Լևոն պարտութեան մը կը փափագէր, որպէսզի Ռանգարէ բոլորովին ատելի դառնայ զօրաց ու ինքն անոր տեղ գահու վրայ բարձրանայ:

Կոուի ամենէն ջերմ բողէին, իր գունդերով դուրս ելաւ խառնուրդէն. Յոյներ, ահաբեկ, փախչիլ սկսան: Բուլղարաց չամար այնքան անակընկալ էր այս դէպքը, որ ի սկզբան դաւ մը կասկածեցան, բայց յետոյ չամոզուելով որ անկեղծօրէն կը փախչին՝ կոտորածի սկսան:

Ռանգարէ կոտորանդնուպօլիս փախաւ, բանակը Լևոնի յանձնելով: Հայ զօրավարը իսկոյն իր կուսակիցները դրկեց՝ որ բանակին մէջ ցրուելով զինուորները զըրգոեն.

«Տէրութիւնը պիտի կործանի այս կայսեր ձեռքին մէջ. փրկութիւն չկայ: Հիմա

ճիշդ կը կատարուի այն առակը թէ եղնիկ մը առիւծներու կը հրամայէ : Ինքը կը փախչի պալատ, զմեզ վտանգի մէջ թողլով Բուլղարաց մօտ : Եւտ, մեզի նոր կայսր մ'ընտրենք. կեցցէ՛ Լեօն » :

Սակայն Լեօն դժկամակութիւն կը ցուցնէր : « Բանակն ու ժողովուրդը թախանձեցին ամենեկն ձարտար զօրավարին, Լեօն Ե. Հայուն՝ հասարակաց բարիքը ստանձնել և քրիստոնեայ հասարակապետութիւնը ազատել : Մանր պատասխանատուութեան զգացմամբ դողաց Լեօն. յետոյ յանձն առաւ՝ պարզապէս պարտուց զգացմամբ » (Գեւրգեր, Ռ:րուտոյիժ բիւզանդական պատմութեան, էջ 766) :

Այս դժկամակութիւնը սակայն՝ կեղծ էր՝ ըստ այլոց : Երբ նա չափազանց կ'երկարէր, զօրքը մեծադղորդ աղաղակաւ՝ իր վրանը պաշարեց. Միքայէլ թլուտտ, քանի մը զինակիցներու հետ վրանը մտաւ և իր սուրբը — ճիշդ այն՝ որով օր մը զԼեօն պիտի սպաննէր, — Լեօնի կուրծքին վրայ դրաւ, գոչելով. « Ասով կամ թշնամիները պիտի ճեղքենք, կամ կուրծքդ. կայսր եղիւր կամ մեռիր » :

Լեօն հաւանութիւն տուաւ վերջապէս :

Բանակը համբայ ելաւ դէպ ի Բիւզանդիա :

Հերսասպուլիոս պարիսպներու պահապանը լսելով Ռանգապէէն թէ բանակին զով թողուցած է հրամանատար, իսկոյն բացազանչեց. « Տէր արքայ, աւելի անխոհեմ ընտրութիւն չէիր կարող ընել » : Այս մարգարէութենէն քիչ յետոյ լուր կը հասնէր՝ թէ բանակը ապստամբած է :

Զօրավարներէն ոչ որ տրամադիր էր պատերազմի երթալու՝ հայրենակիցներ զոչելու համար Ռանգապէի պէս կայսեր մը, որ ամէն յոյս կորսուած տեսնելով, ուզեց անձամբ ընել՝ ինչ որ Ղևոն բռնի ընել պիտի տար : — Հրաժարեցաւ : Պրոկոպիա կայսրուհին, բարկութենէն այլայլած, նախատական ճիչեր կ'արձկէր իր ամուսնոյն և Ղևոնի կնոջ դէմ, — որ իր տեղ Բիւզանդիոյ դշխոյ պիտի ըլլար, — փոխանակ թէոդոսիայի՝ Բարկա կոչելով զայն :

Ռանգապէ նաւակ մը պատրաստել տուած էր. դիմեց ուղղակի դէպ ի փարոս. կը յուսար Աստուածածնայ տաճարին ապաւինելով Ղևոնի գութը շարժել :

Ամբոխը յորձանքի նման դէպ ի դուռ

կը վազէր՝ ուր հասած կ'ըսէին զԼևոն
ամբողջ բանակին հետ: Կերակոյտը կան-
խած էր արդէն ընդատաջ երթալու:

Միքայէլ իւր փախստեան նաւակէն կը
լսէր հեռուն ծափահարութիւններու, կեց-
ցէներու զղրղեցուցիչ աղաղակը՝ որ օդի
մէջ բարձրանալով իրարու կը իրանուէին
և կը մարէին օդոյ մէջ: Ռանգարէ յիշեց
խանդավառութիւնը զոր ինքն ալ օր մը
գտեր էր. աշխարհի փոփոխամտութիւնը
անիծեց մտքէն: Աղաղակը երթալով կը
մօտենար: Մտածեց Ռանգարէ թէ Լևոն
Սսկեղէն դոնէն անցեր, Բիւզանդիոնի փո-
ղոցները կտրելով յաղթանակաւ, հիմա իր
արքունիքը պիտի մտնէր:

813ի Յուլիս 10ը՝ Լևոնի կայսերու-
թեան առաջին և զեղեցկագոյն օրն եղաւ:

Երկրորդ օր անմիջապէս Ս. Սոփիա
կը մտնէր և հոն շքեղապէս կայսր կ'օծուէր
Նիկիեփոք պատրիարքէն: Հայրապետին
ձեռքերը վիրաւորուեցան Լևոնի սրածայր
մազերուն զպշելով: Այս դէպքը մեծ նը-
շանակութիւն ունեցաւ Բիւզանդիոնի մէջ:
Նախագուշակութիւն մ'էր ասիկա՝ թէ
Լևոն անզթութիւններով ներկուած կայ-
սերութիւն մը պիտի ունենայ:

Նախորդ օր աւելի կարևոր գուշակութիւն մը տեղի ունեցած էր :

Երբ Ղևոն դէպ ի պալատ գացած մամանակ Խաւքի կոչուած տեղը Բիսուսի պատկերին դիմաց կանգ առաւ, զօրավարի զգեստները հանելով՝ ծիրանի հագուելու համար, Միքայէլ Թլուսա իսկոյն Ղևոնի զգեստներն առաւ և հագուեցաւ. այս հանձարեց եղանակաւ ինքզինքը Աբեւելքի զօրավար անուանեց, գուշակել տալով միանգամայն՝ որ կայսերութեան մէջ ալ Ղևոնի յաջորդը պիտի ըլլար :

Յետոյ, երբ Ղևոն արքունի սանդուխներէն վեր կ'ելլէր, Միքայէլ Թլուսա անոր ետեւէն արհամարհանօք ծիրանին կը կոխտակէր, ըսել ուզելով անշուշտ՝ որ օր մը զանիկա Ղևոնի վրայէն պիտի մերկացնէ :

Ղևոնի առաջին մտածութիւնը պիտի ըլլար ի հարկէ իր զահր ապահովել, Խաւքոյն ածիլեց զՌամգարէ և Փոռթէ կղզին արքսորեց. որդիները ներքինացուց : Ասոնցմէ մին կը կոչուէր Նիկիաս, որ յետոյ Ս. Իղևատիոս անուամբ՝ Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքն եղաւ :

Իւր բոլոր կուսակիցները կարգաւ նոր

կայսեր ներկայացան՝ և մեծամեծ տխրոս-
 ներով ետ դարձան : Միրբայէլ թուօտա,
 Լեոնի սպազայ դաշիճը և ներկայ բարե-
 կամը, դաշնակցաց սպարապետ անուանե-
 ցաւ, իսկ Մանուէլ Հայկազն՝ հայկական
 բանակաթեմին զօրավար :

Կայսրը մեղմիւ յանդիմանեց զՄանուէլ՝
 նկատել տալով որ բոլոր զօրքերը զինքը
 կայսր ընդունած էին, հայ գունդեր ընդ-
 հակառակն մերժած :

— Քեզ չէր վայլեր, բսաւ, Պրոկո-
 պիայի և Միրբայելի համար՝ զէնքի զիմել
 ինձի դէմ կոտելու համար :

— Քեզ ալ չէր վայլեր, պատասխա-
 նեց Մանուէլ, բու բարերարիդ դէմ զէնք
 վերցնել :

Այս համարձակախօսութիւնը զայրաց-
 նելու տեղ հիացուց զԼեոն, որ ունէր
 բաւական վեհանձնութիւն՝ առաքինութիւնը
 իր թշնամեաց վրայ ալ յարգելու համար :

Լեոն, գահ բաժրացած պահուն, յոյս ու
 վախ կը ներշնչէր միանգամայն. իր անզը-
 թութիւնը սպաննալիք մ'էր, բաջութիւնն
 և հանճարը՝ յաղթանակի խոստումներ :

Գ.

ԲՈՒՂԱՐԱՆԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — ՊՈՒՍ ԳԱՆՄԻՆՈՍ.
— ԿՐԱՆՄՆՈՍԻ ՄԱՆԸ:

Բուղարները, Բիւզանդիոյ ներքին խոս-
վութիւնները իրրե զաշնակից բանակ մը
գործածելով՝ իրենց Կրուճնոս թագաւորին
առաջնորդութեամբ Բիւզանդիոյ պարխապ-
ներուն մօտեցան (813 յուլիս 16):

Խրամ բացին, պատնէշ շինեցին և վը-
րաններէ կազմուած զինուորական քաղաք
մը յօրինելով՝ իմացուցին Լևոնի, որ հա-
զիւ շարաթէ մ'ի վեր զա՛հ ելած էր, թէ
Բիւզանդիոն իրենց աւերիչ ձեռքէն՝ երեք
պայմանաւ միայն կարող էր ազատիլ.

1. Յոյնք պէտք են տարեկան տուրք
վճարել Բուղարաց:

2. Կրուճնոս պէտք է պատի Բիւզան-
դիոնի մէջ և ինչ ազջկան որ հաւնի,
պէտք է տանի իրեն հետ՝ իրրե աւար:

3. Կրուճնոս պէտք է իր նիզակը միւէ
Ոսկեղէն դրան մէջ, յաղթանակի նշան:

Մինչդեռ բանակցութիւնները կը շա-
րունակուէին, բարբարոսները միւս կողմէն
իրենց հետաքրքրական հանդէսները կը

կատարէին. յոյն զօրականք, աշտարակաց պատուհաններէն, զարմանօք կը դիտէին զանոնք:

Երբեմն թագաւորը Պլաքեոնեանց դրան մօտ (այժմեան Լյուպը) կ'երթար ոտքն և գլուխը լուալու. յետոյ իր ձեռքով ջուր կը կը սրսկէր զինուորաց վրայ, որ ազադակել կը սկսէին: Թագաւորին ճամբուն երկու կողմը շարուած կ'ըլլային իր կիները. հոտանկարը կ'աւարտէր թագաւորին ոսկեղէն վրանով. Կրումնոսի անցած պահուն այդ բոլոր կուսանքները երգել կը սկսէին երկրպագելով իրենց տիրոջ: Զոհերը կենդանիներ չէին միայն, երբեմն մարդիկներ: (Այսպէս կը նկարագրէ Թէոփանէսի շարայարողը՝ «զնօր Սենեքերիմ»):

Լեոն Կրումնոսի վերոյիշեալ պայմանները լսելով՝ հետեւեալ պատասխանը տուաւ. երկու կողմէն ալ վեց անգէն մարդիկ Պլաքեոնեանց դրան բով թող տեսակցին իրարու հետ՝ և վիճեն: Երկու թագաւորներն ալ մաս պիտի չկազմէին յանձնաժողովներուն:

Լեոն սակայն գիտէր թէ Կրումնոս ուխտը դրժելով՝ անձամբ պիտի գար այդ բա-

նակցութեան մասնակցելու. ուստի երեք ազնոյնաւոր ծածկեց պարսպին մօտ թուփի մը տակ՝ որ եթէ գայ՝ նետով սպաննեն: Որոշեալ օրը վեց Բուլղարներու հետ կը բուռնես ալ եկաւ՝ ձիու վրայ հեծած. Վսն նշան մ'ըրաւ աշտարակէն. նետերու տարափ մը սկսաւ տեղալ դէպ ի բարբարոս թագաւորը: Նա խակոյն ոտքի վրայ ելաւ, հեծաւ ձիու վրայ և սկսաւ փախչիլ. քանի մը վէրք ստացաւ, բայց կեանքը ազատած էր. իր ընկերներէն ոմանք սպանուեցան, ոմանք գերի ընկան: Աշտարակաց վրայէն զինուորը անդադար կ'ադադակէին. խաչը յադրանակեց:

Կրումնոս կատգած՝ վրասիորի, Պրոսպոնտիսի ափունքները, Թրակիոյ քաղաքները աւերելով, հրդեհելով Պօլսոյ շրջակայները, ամբաւ աւարով դարձաւ Աղբիանուպօլիս, զոր արդէն իր եղբայրը կը պաշարէր. առաւ զանիկա. տասուերկու հազար գերի տարաւ Դանուբի եզերքը բնակեցնելու. ասոնց մէջ էր տղայ մը՝ որ վասիլ Արշակունին պիտի ըլլար (813): Արկադիոպօլիս ալ նոյն բաղդին հանդիպելով, յիսուն հազար հօգի գերի գացին:

Յետոյ պատրաստուեցաւ Պօլսոյ տիրե-

լու. որոշած էր նա յարձակիլ այն կողմէն ուր վիրաւորուած էր. — Պլարեոնեանց դրան կողմէն: Հոս միայն մէկ պարիսպ կար. Լևոն երկրորդ մը կանգնեց, պատնէշով ամրացուց, սպասեց:

Կ'ըսէին թէ տաս հազար եզներ քար շէլով կը բերէին պաշարման ամենամեծ մերենայներ: Բուլղարաց բանակը աճած էր Աւարներով, Սկլաւոններով: Բիւզանդիոն կանխած էր իր մահուան սուգը բռնեւ: Սարսափեցնող լուրեր ետեւէ ետեւ կը հասնէին. յանկարծ անոնց աւետիս մը յաջորդեց. Կրումնոսի երակներէն մին պայթած էր և ինքը սկանջէն, բերնէն արիւն ժայթքելով՝ մեռած: (Տ14, ապրիլ 13, աւագ հինգշաբթի օր):

Գ.

ԿՐՈՒՄՆՈՍԻ յԱՉՈՐԳԱԾ ԵՐ ԿՐԻՅԹԱԳՈՆ
ՎՐԱՅ. — ԼՅԵՈՆԵ
ՐԱԹԵՐ:

Կրումնոսի յաջորդած էր Կրիյթագոն (Տ14ին): Պահուն հետ՝ անոր հոգին ալ անցած կ'երևէր այս երկրորդին: Ստուար բանակով դէպ ի Պօլիս յառաջեց. Լևոն չթողուց որ շատ մօտենայ. Բիւզանդիոյ

պարիսպները նորոգելէ յետոյ, Մեսգրիա իջաւ և հոն կոխ առաջարկեց Բուլղարացի:

Յոյներ, յաղթահարուած, նահանջել սկսան:

Լևոն, քաջերու գունդով մը բլուրին ծայրը կեցած կը դիտէր. Յունաց փախուսար տեսնելով՝ «Զօրականք իմ, գոչեց, հիմա է յաղթութեան ժամանակը. մերն է յաղթութիւնը. ետեւս եկէք» . արծուի մը պէս վար սլացաւ, ջարդեց, փախուց, յաղթեց, դարձաւ հարստութեամբ և գերիներով:

Երկրորդ զարնան (815ին) Թրակիա նորէն պիտի ոռոգուէր արիւնով:

Կայսրը նորէն անձամբ Բուլղարաց զէմ գնաց. բանակետղ կազմեց ու շուրջը խրամներ փորեց: Բուլղարները կայսրը մօտէն պաշարեցին, և ուզեցին սովի բռնելով՝ անձնատուր ըլլալու ստիպել:

Նենգութիւնը սակայն՝ ազատեց զԼևոն: Նա ինչ որ խորհէր՝ գաղտնի կը պահէր. եթէ կամքն ալ յայտնէր ուրիշներուն՝ շարժաոթիթը ոչ երբէք:

Օր մը բանակին մէջ պտտեցաւ, քաջերու ընտրութիւն մ'ըրաւ, և առանց բառ

մ'ըսելու, երեկոյեան դէմ, վրանը քաշուեցաւ:

Գիշերը խճեր էր արդէն. Յոյները կը քնանային ճերմակ վրաններու տակ: «Հեռեցէք ինձի», ըսաւ քաջերու գունդին, և մթութեան մէջ, լոխկ, ելան ըլուրէ մը, և հովտի մը մէջ անտես եղան:

Երկրորդ առաւօտ յոյն բանակը աննըկարագրելի շփոթութեամբ, կայսեր փախուստը կը գուժէր:

Բուլղարներ խկոյն անդրադարձան շփոթութիւնը և շտեմնելով զԼևոն գունդերուն զլուխը կանգնած՝ «Լևոն փախեր է» կ'աւետէին իրարու:

Յաղթութեան վրայ այլ ևս ապահով, ամբողջ օրը գուարթացան խնջոյքներով և իրիկունը վրաններու տակ, աւելի քան երբէք, խորունկ քուն մը քաշեցին:

Գիշերը վերադարձեր էր բանակներուն վրայ. լոտթիւնը նորէն կը տիրէր ամէն կողմ, երբ Լևոն, յայտնելով վերջապէս խորհուրդը իւր քաջերուն, սկսաւ ըլլան գազաթը ելնել: Լուսնէն քանի մը ճառագայթ խնդրեց՝ թշնամեաց բանակը դիտելու համար. բայց նա զլացաւ. թանձր մթութիւնը դեռ կը տեւէր: Ռանաձայն մ'ան-

զամ շլսելով՝ ասպահովցաւ, ու կամաց վար սկսաւ իջնել բլուրէն:

Յանկարծ բուռբը միասին գոռացին, Քուլզարներուն վրայ հեղեղուեցան ու կոտորածը սկսան: Լեռն Յունաց բանակեալը մարդ զրկած էր զանոնք արթնցնելու և գիշերային կռուին կանչելու համար. երբ անոնք հասան արիւնհեղութիւնը դեռ աւելի սասակացաւ: Քուլզարները, ոմանք անգէն, ոմանք բնաթաթախ, ամէնքն ալ անհոգ, Յունաց ոչ սակաւ օգնութիւն ըրին՝ զիրար ջարդելով:

Յաղթանակէն վերջ այն բլուրը ուսկից հայ կայսրը՝ վար իջած էր «Լեռնի բլուր» կոչուեցաւ. այնուհետև ամէն Քուլզար այդ բլրան առջեկն անցած ժամանակ՝ զլուխը կը շարժէր և սրտագին հառաչանք մը կ'արձկէր: — Մեծնոյներուն մէջ էր նաև Քուլզարաց թագաւորը որուն յաջորդեց Սմորդաք:

Սա, ամենայն խոնարհութեամբ, զինազազար խնդրեց Լեռնէն:

Նենգաւոր կայսրը, որպէսզի խոստումը չպահէ, հետագայ հնարքը մտածեց. փոխանակ աւետարանով երդում բնելու, ի մեծ ուրախութիւն միամիտ թշնամեաց:

չուներ զոհելով և ուրիշ բարբարոս արարողութեամբք կատարեց երդում մը՝ զոր լուծելու երբէք խիղճ պիտի չընէր բնականապէս:

Բուլղարք եօթանասուն և չորս տարի անշարժ մնացին:

Աբեմտեան վտանգը՝ Աբբասեան Աբարներու ձեռքն էր հիմա:

Լեոն Ափրիկէի Ազլապետեանց հետ դաշնակցելով՝ զասոնք զորժածեց իբր ամբարտակ մը Աբարացւոց գէմ, և Սիկիլիան ազատեց: (816)

Մեծին կարողութի մահէն յետոյ՝ Լեոն նուիրակներ զրկեց նաև Գաղղիա, որոնք բարեկամական նամակներով վերադարձան (813ին):

Այսպէս, Բուլղարաց պարտութենէն յետոյ, խաղաղութիւնը կը տիրէր հստակահան տէրութեան ամէն կողմը:

Ե.

ԼՍԻՈՆԵ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ . — ԻՐ ՍՄԱՆ
ՈՐՊԻՆ՝ ԳԱՀՈՒ ՎՐԱՑ . — ԽԱՐՇԵՐԱՑ ԿՐՕՆԱՅՈՐՇ
ՆԵՐ :

Լևոն իր ներքին կառավարութեան մէջ
ունեցած զործունէութեամբը ցոյց տուաւ՝
թէ զինուորի սիրտն ունէր և օրէնսգիտի
հանճարը :

Չմեռ ժամանակ բերդեր կը կանգնէր,
անձամբ զինուորները կը հրահանգէր,
գարնան անոնց հետ՝ կռուի երթալու հա-
մար :

Այն մարդիկներէն էր՝ որոնց զբօսանքը
աշխատանքն ինքնին է : Անգութ ըլլալով
ի բնէ, փոքր յանցանքի մը՝ ամենամեծ
պատիժ կը սահմանէր : Սարսափեցնելով
զինուորները՝ զանոնք կարգի բերաւ :

Դատարաններուն կ'այցելէր, բարենո-
րոգութիւններ կը ներմուծէր, նոր օրէնք-
ներ կը ղնէր. արդարութեան զգացումն
ունէր գերազանց աստիճանով :

Մերակուտի անդամներէն մին աղքատի
մը կ'ինն յափշտակած էր. զրկեալը դատա-
ւորին զանգատեցաւ : Երբ սա կը դանդա-

դէր դատը կտրելու, աղքատը վճուեց կայսեր դիմել: Գնաց պալատին դրան բով և հոն սպասեց. Լևոն իր թիկնապահներէն շրջապատուած դուրս ելաւ. աղքատը իր առջև վագեց, ծունր դրաւ և դժբաղդութիւնը պատմեց:

Լևոն զայրացած իր առջև կանչեց թէ՛ ծերակուտի անդայմը և թէ՛ դատաւորը, երկուքն ալ խստիւ յանդիմանելով՝ պաշտօնանկ ըրաւ:

Լևոն իսաւրացին իր գաղափարականն եղած էր: Ամէն բանի մէջ կ'ուզէր իրեն նմանիլ: Եւ որովհետև անոր որդին կոստանդին կը կոչուէր, իր Սմբատ որդին գահակից ըրած ժամանակ՝ (ՏԱՅին) զանիկա ալ կոստանդին անուանեց:

Պալատին մէջ Յովնանեկս անուամբ հայ կրօնաւոր մը կար Գրամարտիկոս կամ Քերականադեա կոչուած, որդի Զգաստ (ΣΖΖ-ՏՏՕ) տիտղոսը կրող Բանգրատի մը, եղբայր Արշաւրի, Մորտիարզանեանց (= կամսարականաց) ցեղէն, որ Պօլսոյ ամենէն ազնուական ընտանիքներէն մին կը համարուէր (տե՛ս թէոփանէս Շարայարեալ էջ 435):

Սոյն Յովնաննէս հակառակ էր պատ-

կերներու: Չանոնք յարգողները կոսպաշտ
կը նկատէր: Ըստ իրեն՝ աշխարհը զեռ
հեթանոսութեան մէջ էր, և բրիտանոնեայր
այնչափ էին որչափ պատկերամարտները:
Ինքզինքը կախարդութեան տուած, սղըն-
ձեայ կոնքի մը մէջ ասպագայն կը կար-
դար:

Օր մը, երբ եկեղեցւոյ մէջ կայսեր մօտ
նստած՝ ընթերցուածոյն մտիկ կ'ընէր, Ե-
սայեայ այս կտորը եկաւ.

« Արդ ո՞ւմ նմանեցուցէր զՏէր, և ո-
րո՞ւմ նմանութեան նմանեցուցէր զնա. մի-
թէ պատկեր կոփեաց զնա հիւսն, կամ
ոսկերիչ ձուլեաց ոսկի և պատեաց զնա
ոսկւով, ի նմանութիւն պատկերի կերպա-
րանեաց զնա » (Եսայի, Խ, 19):

— Չես լըսեր, տէր արքայ, ըսաւ
բովէն Յովհաննէս, ինչ կ'ըսէ մարգարէն.
որոն ուղղուած են այդ խօսքերը: Կը հը-
րամայէ պատկերները ջնջել:

Կրօնաւոր մը կայսրութիւն մարգարէա-
ցած էր Լեոնի: Երբ խօսքը կատարուեցաւ
Լեոն ընծայներ զրկեց. բայց ձգնաւորը
մեռած էր և իր խղիկը ուրիշ բնակիչ
մ'ունէր Սաբրաս կամ Սմբատ կոչուած,
որ ինքզինքը ներկայացնելով իբրև նոյն՝

մարգարէացողին հետ, Վեոնի՛ այս խօսքերը
հրամայեց ըսել. «Կը մերժեմ ես ըու ըն-
ծայներդ. ընզ կայսրութիւն խոստացած
էի՛ պատկերներ ջնջելու պայմանաւ: Մը
են ըու գործերդ: Գուն պիտի մեռնիս շու-
տով՝ եթէ կռապաշտութիւնը արմատախիլ
ընել չջանաս »:

Վասիլ անուամբ պալատականը՝ որ սոյն
ճգնաւորին հետ միարանած էր նենգու-
գութիւններ ընելու համար՝ Վեոնի խոր-
հուրդ տուաւ ծպտիլ, երթալ նոյն ճգնա-
ւորին և փորձել թէ յիրաւի կարող է ա-
պագայն գուշակել: Կայսրը որոշեց անմի-
ջապէս երկրորդ օր տուած խորհուրդը
գործադրել:

Վասիլ զիշերանց ճգնաւորին զնաց՝ կայ-
սեր զալուստն խմացնելու համար:

Երբ Վեոն երկրորդ օր ծպտեալ՝ ճգնա-
ւորին ներկայացաւ՝ նա վսեմօրէն գոչեց.

«Վեոն, զո՞վ կը կարծես խարել այդ
զգեստներով: մարդիկները կարող ես
խարել՝ բայց զԱստուած՝ ոչ: Նա ինձի
խմացուց՝ թէ ո՞վ ես դու և ինչ պիտի
ըլլաս: Քիչ ժամանակէն պիտի մեռնիս՝
եթէ պատկերները չջնջես: Խակ եթէ զա-
նոնք վերցնես՝ ըու ցեղդ մինչև հինգ սե-
րունդ պիտի թագաւորէ »:

Լևոն, հակառակ իր բոլոր նենգութեանը, խարուեցաւ կրօնաւորէն. կարծեց թէ նա աստուածային յայտնութեամբ իմացած էր իր ս'վ ԸԼԼալը, և որոշեց պատկերները ջնջել, թէպէտ և Նիկեփոր պատրիարզին առջև հանդիսաւոր կերպով հակառակը երգութեամբ էր (Տ14 ապրիլ):

Ժողովուրդը զայրացած՝ կայսեր տուաւ իրր տխրոս անունն այն կենդանւոյն՝ որ միշտ գոյնը կը փոփոխէ. Քամեկոն (Քեանաոիւծ): Նախատական երկրորդ տխրոս մ'ալ ստացաւ. Ամողեկացի:

Նկատելով որ Բիւզանդացիք իրական անունները աղաւաղելով մակդիրներ կը շինէին, օր. Յովնանեկս Քերականացեալին Եռնանեկս ըսելու տեղ Եռնեկս կ'ըսէին (Յանեկս և Յամբէսն յիշեցնելով), Լևոնը՝ Քամեկոն կ'ընէին, մեզ հաւանական կ'երևնայ թէ սա Ամողեկացի բառին մէջ կըրնանք Լևոնի ծնգավայրը փնտռել:

Վասնզի եթէ պարզապէս օտարազգի ԸԼԼալը ցուցնելու համար Ամողեկացի կոչած են զինք, կընային Ս. Գրքէն աւելի բնորոշ բառեր առնել Քանանացի, փղշտացի, և այլն:

Եւ երկրորդ՝ Գենեսիոս պատմիչը = Վարբ

Լևոնի Ամաղեկացւոյ » վերնագիրը պիտի չգործածէր լրջօրէն. ուստի մեզ կ'երևայ թէ Արծրունի Լևոնը՝ Սիւնեաց Ամաղուս գիւղին մէջ ծնած ըլլալուն համար Ամաղուսացի կը կոչուէր, զոր Բիւզանդացիք հեզնական աղաղաութեամբ մը՝ Ամաղեկացի ըրին:

Ամէն աշխարհ արտաքին պատերազմներէ ազատելէ վերջ՝ պէտք է ներքին խռովութեամբը տանջուի: Թագաւորներ յաճախ խաղաղութիւն ըրած ժամանակ ուրիշ բան չեն ըրեր՝ բայց եթէ պատերազմը դուրսէն ներս փոխադրել:

Այսպէս եղաւ նաև Բիւզանդիոյ:

9.

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻՆ ԸՍԼՈՍԻՆՔԸ. — ՀԱՆԱՐԵՅ, ՆԱԿՊԻ-
ԹԻՆ ՄԸ. — ՈՏԲԵՐ ԵՆ ԱԿԱՆՔՆԵՐ՝ ՓՈՂՈՏԻ ՎՐԱՅ
ԿԱՌԻՄԱՔ. — ԱՆԳՊԻՓԵԱՆՆ ԵՈՒՅԱՀԱՆԳԷՍԸ:

Պալատին խալքի դրան վրայ Յիսուսի արձան մը կար, այս արձանագրութեամբ. «Լևոն կործանած էր զայս, իրենէ վերականգնեց »:

Լևոն պէտք էր նախ իր պալատէն հալածել պատկերները՝ յետոյ տէրութենէն:

Բայց որովհետև Յիսուսի արձանին անհետացումը կրնար ժողովուրդը ոտք հանել, Լևոն այս հանձարեղ գիւտը մտածեց:

Յովհաննէս Քերականին և ուրիշ պատկերամարտներու հրամայեց բարկոծել զանիկա. մինչդեռ անոնք եռանդեամբ յանձնարարութիւնը կը կատարէին, ժողովուրդը խոնեցաւ, բարկութենէն զանոնք բզբտել սպաննալով. այս վայրկենին զբան առջև երեցաւ կայսրը և առիւծի ձայնով իր զինուորները սկսաւ յանդիմանել.

«Կոյր էք, գոչեց նա, չէք տեսնար թէ սա հերետիկոսները ինչ նախատինք կ'ընեն Յիսուսի արձանին, ինչպէս սրտերնիդ կը դիմանայ. ինչպէս մարգարիտը խոզերու առջև կը թողուր, ինչպէս կը հանդուրժէր որ ձեր երկնաւոր թագաւորին պատկերը նախատուի: Ե՞րբ, վերուցէք Յիսուսի արձանը, ազատեցէք զՅիսուս հերետիկոսաց նախատինքէն»:

Այս հրամանին վրայ՝ զինուորները Յիսուսի արձանը անհետացուցին, մինչ ժողովուրդը միամտօրէն կայսեր նախանձալուգութիւնը կը գովէր...

Քիչ յետոյ Լևոն զիմակը վար առնե-

լով, Նիկեիոսը հայրապետը կանչեց և ըստ.

«Էս աստուածաբան չեմ, բայց կայսր եմ: Պատկերներու յարգութիւնը տէրութեանս երկպառակութեան պատճառ կ'ըլլայ. հետեարար պէտք ես օգնել ինձ պատկերները ջնջելու»:

Նիկեիոսը անախտ կերպով « ո՛չ » պատասխանեց. կայսրը հրամայեց այն ատեն որ պատկերամարտները՝ պատկերաց յարգողներուն հետ վէճի գան: Սրոշեալ օրը Նիկեիոսը բազմաթիւ վարդապետներով կայսեր ներկայացաւ. բայց սրբան մեծ եզատարսափը իրեն ներկայացած տեսարանին առջեւ մէկ կողմը շարուած էին կատաղի, մոլեռանդ կրօնաւորներ՝ մազադաթներ ձեռքերնին, միւս կողմը զինուորներ և սպայներ՝ սուրերնին մերկացած, և երկուքին մէջ տեղ կայսրը.

— Տէր արքայ, ըստ Նիկեիոսը, մեզ ներկի չէ նախ վիճել կէտի մը վրայ՝ զոր տիեզերական ժողովը մը հաստատած է, երկրորդ, աւելորդ է վիճել, երբ զուն որ դատաւորը պիտի ըլլաս՝ արդէն որոշած ես թէ սր կողմը պիտի բռնես:

Այս վայրկենին կրօնաւոր մը բազմու.

Թենէն գլուխը դուրս կարկանոց և իր ջգոտ դէմքը ցոյց տալով,

— Տէր արքայ, գոչեց, դուն ինչ կը խառնուիս եկեղեցական խնդիրներու մէջ, Պօղոս առարեալ եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը թուարկած ժամանակ՝ կը յիշէ քահանայները, եպիսկոպոսները, բայց կայսրները երբէք յիշած չէ:

Լեօն զայրացած մոնչեց այնպիսի ձայնով մը՝ որ պալատը և բոլոր ներկայները զողացին.

— Կորսուեցէք, մուրեհալներ, պատասխան չունենալով՝ փախուտ կու տար վէճէ: Դո՛ւրս ելէք, ես գիտեմ թէ ինչպէս պէտք է ձեզ ճշմարտութեան ճամբայն բերել:

Յետոյ տանջել, բանտել, արստրել հրամայեց պատկերաց յարգողները, և մանաւանդ զինքն երգիծանող կրօնաւորը՝ որ թէնողոր Սթուսիզ կը կոչուէր:

Բայց Մենդեան տօնը մօտ ըլլալով, որ կայսեր համար իր շքեղութիւնը և իր ուժեղ ձայնը ցուցնելու օր մըն էր, Լեօն վախցաւ որ մի՛ գուցէ յանկարծ բանադրուելով՝ հանդէսներէն զուրկ մնայ և չրկարենայ շարականները անձամբ սկսիլ:

Աւատի քանի մ'օր առաջ Նիկեփորի հետ տեսակցած ժամանակ՝ յուզուած ձայնով մ'ըսաւ. «Ես ալ պատկերներու կողմն եմ, բայց զիս կը բռնադատեն այսպիսի բաներ ըսելու՝ տէրութեան բարիքը պատրուակ բռնելով»։ Այս ըսած պահուն՝ Լեոն ծոցէն նշխարաց տուփ մ'հաննեց և կեղծ արցունքով մ'համբուրեց. քաղաքին մէջ ձայն տարածուեցաւ՝ թէ կայսրը զըզջացեր՝ ճշմարտութեան ճամբան եկեր է։ Իջնողեան հանդէսները կատարելէ, իշխանաց խնջոյք տալէ յետոյ՝ Լեոնի առաջին գործն եղաւ Նիկեփորը արքայորդի և իր թիկնապահներէն մին, թէոզոր կասսիտերաս անուամբ, քանի մ'օրուան մէջ պատրիարգ ձեռնադրել տալ։ Կայսրը անձամբ Ս. Սոփիայի մէջ ամպիոնէ մ'իւր այս ընտրութիւնը ծանոյց, յորդորելով ժողովուրդը՝ հալածել թէ՛ պատկերները՝ և թէ՛ զանոնք յարգողները։

Թէոզոր, պատրիարգ ըլլալէն վերջն ալ, շարունակեց կայսեր թիկնապահն ըլլալ. մոլորութիւններէ զատ, ուրիշ գիտութիւն չունէր. խստակեաց կրօնաւորներուն հետ օրը երկու անգամ խնջոյք կ'ընէր. սեղանի ժամանակ կրօնաւորները կը ծագ-

ըէին իրենց անմտութիւնը՝ որով աշխարհ-
քիս վայելքները թողած, աւելորդ ծոմա-
պահութիւններով անցուցեր էին իրենց ե-
րիտասարդական թարմ տարիները: — Սե-
ղանէ վերջ կը պարէին: Կրօնաւորութիւնը
զուարթ կերպարանք մ'առած էր:

Ղևոն (Տ16ին) ժողովք մը գումարելով
պատկերները դատապարտեց: Սոյն եօրեկ-
րորդ տիեզերական ժողովքին մէջ — ինչ-
պէս կ'անուանէին զայն իրենք — մօլե-
ռանդ կրօնաւորներ եպիսկոպոսներու վրայ
յարձակեցան, գետին փռեցին զանոնք,
ծեծեցին, կոխկռտեցին, մօրուքը փետտե-
ցին:

Այնուհետև Ղևոն զինուորներ զրկեց՝ ե-
կեղեցեաց մէջէն պատկերները վերցնելու,
և լրտեսներ՝ իրեն դէմ խօսողները գրտ-
նելու, անոնց լեզուն կտրելու համար: Հիւանդներուն անգամ չէր խնայեր. թէո-
փանէս պատմիչն ալ որ Բիւթանիոյ մէջ
վանահայր էր, տարիէ մ'ի վեր անկողին
կը պառկէր. Ղևոնի զինուորներ յանկարծ
ներս մտան, ոտքերը բրտարար դուրս քա-
շելով անկողնէն՝ շղթայի զարկին, և Պօ-
լիս բերելով զինքը՝ Սամոթրակէ արտո-
րեցին, ուր մեռաւ իրրև խոստովանող:

Ոճիր մը կը համարուէր՝ տան մէջ ունե-
նալ պատկեր մը, արձան մը, պատկեր
պարունակող զիրք մը կամ պատկերաց
յարգող մը: Պանակոժութիւն, Ընչից գրա-
ւումն յարքունիս, բանտ, աքսոր, անդա-
մատութիւն, մահ, ասոնք սովորական վը-
ճիոններ էին Լեոնի համար:

Անցորդները, արքունի ճանապարհէն
անցած ժամանակ, մարդկային ոտքեր կա-
խուած կը տեսնէին պատերէն. անոնց քով
ականջներ գամուած, կամ բազուկներ եր-
կընցած, կամ գլուխ մը. — Լեոնն էր որ
իւր անգթութիւնները ի տես կը դնէր ան-
ցորդներուն՝ պատկերաց յարգողները սար-
սափեցնելու համար:

Լեոն շատ հեռի էր ասոնց համար խիղճ
ընելէ. կրօնաւորներ լիովին համոզած էին
զինք թէ «երեքտասաներորդ տարեկալը»
ինքն է:

Է.

ՄԻՐԱՅԷԼ ԹՂՈՒՍ՝ ՄՈՆՈՒԱՆԷ ԱՐԱՏԱՐ. — ԱՆՔՆՈՒ-
 ԲՆԱՆ ԳԻՇԵՐ ՄԸ. ԿԱՅՈՐԸ ՀՐԹԻՈՎ, ՔԱՆՏԻՆ
 Կ'ԱՅՅԵԼԷ. — ԳՈՒԱԿԻՇՆԵՐ՝ ԿՐՈՆԱՆՈՐԻ ԶԻՍՏԻՆ
 ՏԱԳ. — ԼԵՒՈՆ ՍՊԱՆՈՒՄԱՐ:

Մի քայել թլուատ, փառասէր՝ բայց
 գաղտնիք պահելու անկարող, հրապարա-
 բակաւ կը պատմէր՝ թէ ինչպէս պիտի
 սպաննէր զԼեոն և անոր ծիրանին զգնուր:

Հակառակ սպառնալիքներու, հակառակ
 բազմաթիւ ձերբակալութեանց, հակառակ
 լրտեսներու բազմութեան, զոր Լեոն սըփ-
 ոած էր քաղաքին ամէն կողմը, երբէք
 չդադրեցաւ կայսեր դէմ խօսելէ:

Մննդեան նախորդ օր բռնուելով (820ին),
 դատաւարաւուցաւ արքունական բաղա-
 նեաց վառարանին մէջ ողջ ողջ այրուե-
 լու:

Կայսրը ներկայ պիտի ըլլար. թէ ողո-
 սիա կայսրուհին, յանկարծ, խառնակ կեր-
 պարանքի մէջ, զայրացած, կայսեր առջև
 ելաւ.

«Աստուածամարտ թագաւոր, գոչեց,
 չե՞ս վախեր Աստուծոյ բարկութենէն. ինչ-

պէս սրբազան տօն մը պիտի տխրեցնես արեամբ. ինչպէս կը հրամայես որ վաղուան երգերուն հետ՝ մեռնողի մը ձայնը խառնուի » :

— Թէոդոսիա՛, պատասխանեց Վեռն, հոգիս կ'ազատես, բայց մարմինս կը կորսընցնես » :

Թլուատին սպանու՛մը յետաձգուեցաւ : Ամբողջ գիշերը անքուն անցուց Վեռն :

Ապահովալու համար՝ թէ Միքայէլ բանտի մէջն էր, զգեստը հագաւ, ճրագը ձեռք, միայնակ, բանտ իջաւ. դուռը բանալուն պէս, տեսաւ զՄիքայէլ՝ բարձր տեղ մը բնացած, իսկ պահապանները՝ գետնի վրայ փռուած. զայրոյթէն դուռը ուժգին փակեց դուրս ելաւ. բայց թէոդիկոսս, որ հոն էր, անդրադարձաւ թէ եկողը կարմիր կօշիկներ հագած էր, ուրեմն... կայսրն ինքնին էր :

Իրենց կեանքը ազատելու համար պէտք էին Միքայէլի հետ միանալ՝ ու սպաննել զՎեռն : Աբթնացուցին Թլուատը, հետը խորհրդակցեցան : Միքայէլ՝ թէոդիկոսսը Վեռնի զրկեց՝ խնդրելով որ հրաման տայ խոստովանահայր մը կանչելու : « Գնա՛ դաւակիցներուս, ըսաւ Միքայէլ՝ թէոդիկ-

տոսի, — իմացո՛ւր իրենց՝ թէ զամէնքն
ալ պիտի մատնեմ, եթէ այս գիշեր Լևոնը
չսպաննեն ու զիս չազատեն » :

Արշալոյսի բացուելու ժամանակն էր.
աքաղաղներու ձայնը սկսած էր լսուիլ.
բայց դեկտեմբերի այդ ցուրտ ու մթին
գիշերը՝ որոշած էր կարծես երբէք չլուսն-
նալ :

Լևոնը փղոսկրեայ դռնէն անցնելով մա-
տուռը գնաց՝ արքունի երէցներուն հետ
ժամերգելու :

« Լևոն, կ'ըսէ թէոփանէսի Շարայա-
րողը, ի բնէ ձայնեղ էր, և մեղեդիները
իւր բոլոր ժամանակակիցներէն աւելի
լաւ կ'երգէր » :

Դաւակիցները, կրօնաւորի զգեստով,
մութ անկիւններու մէջ ծածկուեցան :

Երբ կայսրը ձայնը ձգեց շարականը
սկսելու համար, ամէն անկիւնէ դուրս վա-
զեցին՝ սուրբը մերկացած : Յուրտ ըլլա-
լուն պատճառաւ՝ ամէնքը բրդոտ գլխար-
կով ծածկուած էին. դաւակիցները շփո-
թեցան. քիչ մնաց որ աւագերէցը սպա-
նուէր, եթէ չաճապարէր ճաղատ գլուխը
մերկացնելու. դաւակիցներ սխալնին հաս-
կըցան :

Այս շփոթութեան ժամանակ՝ Լևոն աւագ խորան վազած էր և փրկութեան խաչը ձեռք առնելով՝ — շղթայ մը, կ'ըսեն պատմիչներէն ոմանք, — սկսաւ դաւադիրներուն դէմ կռուիլ. սուրի բոլոր հաւաածները ընդունայն կ'ելլէին՝ խաչին հանդիպելով:

Բայց Լևոն յոգնեցաւ. տեսնելով հսկայ մարդ մը, Քրամայոնեանց տոհմէն, որ իրեն կ'ուղղէր սուրը, « Գթութիւն » զոչեց. « Վրէժի առին է, պատասխանեց նա, ոչ գթութեան » և մէկ հարուածով Լևոնի սուրը բազուկն և խաչը վար ձգեց. սուրի մը զայն զլխատեց: Գիակը կրկէս նետուեցաւ՝ նախատուելու համար: Միքայէլ թլուտաւր գիշերանց պալատ տարին. դեռ շղթայակապ՝ զահուն վրայ բազմեցաւ: Լևոնի չորս որդիները՝ Կոստանդին, Վասիլ, Գրիգոր, Թէոդոս՝ ներքինացուցին. վերջինը մեռաւ խակոյն. միւս երեքը նաւակի մը մէջ դրուելով՝ իրենց Թէոդոսիա մօր՝ և իրենց հօր գիակին հետ, զոր պարկի մը մէջ դրած էին, Փոսթէ կղզին զըրկուեցան: Հոն արտասուօք իրենց հայրը թաղելով՝ ապրեցան միայնութեան մէջ. արքունիքը իրենց թոշակ կապեց: Սմբա-

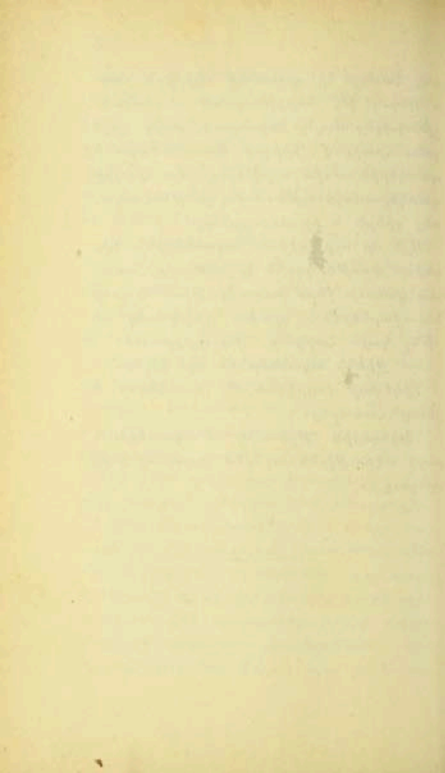
տայ համար կը պատմուի (Միմէոն մագ. և Կեդ.) թէ ներքինացման ժամանակ՝ չքնադագեղ ձայնը կորսնցուց, բայց զայն գտաւ հրաշքով՝ Գրիգոր Աստուածարանի պատկերին առջև աղօթելով. այս հրաշքը պատկերամարտութեան մոլորութենէ ազատեց զինքն և իր եղբայրները :

Այն օր ուր զԱլեոն սպաննեցին՝ Նիկեփոր Փոսթէ կղզին կը գտնուէր. առաւօտ կանուխ ջերմ խօսակցութիւն մը լսեց նաւաւարներէն, զլուխը կարկանոց՝ և «Ինչ կայ» հարցուց, հետաքրքրուած :

— ԶԱլեոն սպաններ են այս գիշեր :

Նիկեփոր վայրկեան մը լուռ կեցաւ՝ և յետոյ հտուաչեց :

«Եկեղեցին թշնամիէ մ'ազատեցաւ, բայց տէրութիւնն ալ մեծ կայսր մը կորսընցուց» :

Դ.

ՎԱՍԻԼ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ

PLATE 1. THE GREAT WALL OF CHINA

Դ.

ՎԱՍԻԼ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ

(8 6 7 - 8 8 6)

Ա.

ՎԱՍԻԼ ԳԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆԸ. — ՓԱՌՐԻ ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Երեք արեգակներ, հայ հորիզոնէն ծագած, հանդիսաւոր կերպով անցեր էին Բիւզանդիոյ երկնքէն:

Վասիլ, Մօրիկի չափ տնտեսագէտ, Վարդանի պէս փառահեղ, Լևոնի չափ ուղմագէտ, պիտի շտեմնէր, անոնց պէս, իր փառքին շիջանիլը՝ վերջալուսէ մ'անգամ զրկուած: Գիտէր իր անուան հետ յաջորդներ զետեղել երկրի վրայ, անոնց պէս կը ստեղծէր ոչնչէն. բայց չէր թողուր նաև՝ որ իր գործը ոչընչին դառնայ:

Մակեդոնացի կոչուած—որովհետև Մա-

կեղծնիոյ Աղբիանուպոլիս քաղաքին մէջ
 ծնաւ (812ին) — Քեֆարաս, որովհետեւ
 մեծ զլուս մ'ունէր, Արչակունի՝ որովհե-
 տեւ իր ընտանիքը՝ Տարօնէն գաղթած ար-
 շակունիներ էին, հօր կողմէն Տրդատէ կը
 սերէր, իսկ մօր կողմանէ՝ Կոստանդիա-
 նոսէն:

Բայց նա թագաւորներէ միայն չէր յա-
 սաջ եկած. — կայսրներու հայր ալ պիտի
 ըլլար. հիւզը, ուր արտասուող մայր մ'ու-
 նէր, մերկ եղբայրներ, անօթի քոյրեր,
 սահմանուած էր արքունիքի փոխուելու,
 բազդի մոզական գաւազանին տակ:

Մութ երեկոյ մ'է. երկայն կարաւան
 մը՝ կը հեռանայ Աղբիանուպոլիս պարիսպ-
 ներէն. զօրքերու գունդ մը չէ անշուշտ
 քանի որ հեծեծանքներ միայն կը լսուին
 անկից: Գերիներ են, զօր կրումնոս թու-
 դարիս կը տանի. ոչ ոք իրենցմէ կը դառ-
 նայ քաղաքին նայելու, վախնալով տես-
 նել զայն արիւնով ներկուած, կամ հայ-
 բնի յարկը՝ կրակներու մէջ: (813ին):

Վասիլ, երկամեայ, անոնց մէջ է: Կը-
 րումնոս այցելութիւն մ'ուզելով ընել իր
 հպատակ բրիտանեայներուն, անոնց վրան-
 ները կը մօնէ. երբ վասիլը տեսաւ, այն-

քան կայտառ ու ժպտուն, չկրցաւ խան-
դաղատանըր զսպել. խլեց մօր ձեռքէն,
գրկեց և համբուրեց անյագօրէն:

Նա քսան տարի վերջ միայն պիտի
տեսնէր զՍղրթիանուպոլիս: Կորդիլոս երի-
տասարդին առաջնորդութեամբ, ըրիստո-
նեայներ որոշեցին զաղանի փախչիլ Բուլ-
ղարիայէն: Կայսրը նաւեր զրկած էր ծո-
վափին վրայ՝ զիրենք ընդունելու համար:
Բաց ի հրաշքներէ, — կրկնուեցաւ ամէն
քան՝ ինչ որ հանդիպած էր Կարմիր ծո-
վուն ըով: Հազիւ հեռացած էին, երբ
Բուլղար քանակը տեսնուեցաւ ետևին,
սպառնալից մըրկի մը նման. սարսափի
ձիչ մը բարձրացաւ կանացի կուրծքերէ:
Ամէն յոյս կորսուած կ'երեւար, բաց ի
բաջութեամբ մեռնելէ. յուսահատ բաղխում
մը տեղի ունեցաւ. Յոյներ յաղթական ե-
լան: Շարունակեցին ճամբայնին, դառ-
նալով երբեմն ու դիտելով, թէ հեռուն
կէտ մը կ'երեւար: Խորաքանչիւր ամօրիկ՝
որ լերան ծոցէն կը ծնանէր, վախ կու
տար բարբարոս գունդ մ'ըլլալու: Մօտ
էին ծովափին, երբ անտառներէն դուրս
ելաւ Հունգարներու գունդ մը և ըրիստո-
նէից վրայ գահավիժեցաւ: Գիմադրութիւնը

հոս ալ կրկնուեցաւ, յաղթանակին հետ միասին: Երկայն գերութենէ մը, այնքան վտանգներէ յետոյ, Յոյները հուսկ ապա նաւ կը մտնէին՝ դէպ ի Բիւզանդիոն երթալու:

Վասիլ խեղճութիւն միայն գտաւ իր հայրենեաց մէջ. իր կոստանդին հայրը մեռած էր շատոնց. բոլոր ընտանեաց հոգը իր սրտին վրայ կը ծանրանար: Վճռեց թողուլ զԱղբիանուպոլիս, երթալ Բիւզանդիոն՝ ուր ցնցոտիներ այնքան յաճախ բեհեզի կը փոխուէին: Մայրը սարսափեցաւ Վասիլի առաջարկութենէն, ամուսնէն յետոյ՝ որդիէն բաժնուիլ: Երկայն ատեն արտասուեց, և տրամութենէն ուժաթափ, ընացաւ: Ոսկի ծառ մ'երազեց, որ կ'անէր ու կը մեծնար. անոր տերեւներուն մէջ ծեր մը գծուեցաւ, որ որոշակի կ'արտասանէր. « Վասիլ կայսր պիտի ըլլայ »: Մարգարէութիւն մը՝ զոր արծիւ մ'արդէն կանխած էր ընելու: Երբ որայներուն մէջ կը նիրհէր Վասիլ, արծիւ մ'ամպերը ճեղքեց, վար սլացաւ և թեւատարած հովանի կ'ընէր իրեն: Ի զուր ջանացին հալածել զինքը. միշտ երկինքը կը թողուր՝ զՎասիլ փնտռելով որայներուն մէջ:

Բ.

ՎԱՍԻԼ ԿՐ ՄԵԿՆԻ ԳԻՊ Ի ՊԹԻՒՅ

Արթննալէն յետոյ մայրը հրաման տուաւ Վասիլ զրկեց զինքը, համբուրեց իր փորրիկ եղբայրները՝ որ կու լային իրենց մօր օրինակին հետեւելով, ու ճամբայ ելաւ (851ին):

Սեւ զիշեր մ'էր, անոնցմէ՝ որ կը մոռնան լուսինն իրենց հետ բերելու: Բիւզանդիոն կը հանգչէր հիմա, և երկու ծովեր իր վեհափառ բունը կ'օրօրէին: Խորհրդաւոր մթութիւնը կը սրբազանուէր կարծես՝ վանքերու բովէն անցած ժամանակ, երբ սպառուհաններու առջեւ կանգ առած, կ'ունկնդրէր աղօթական մեղեդիներու: Ս. Դիոմեդէսի վանահայրը դեռ կը հսկէր հողմերու ճիշերուն մէջ՝ կարծեց ոտնաձայն մ'որոշել. քայլերը՝ քանի մ'անգամ կրկնուեցան՝ յետոյ լռութիւն:

Ալեզարդ ծերունին վառեց ճրագը, անցաւ կամարակապներէն, ու իջաւ գաւիթը: Երիտասարդ մը, բարեբ իրեն բարձրրած, կը քնանար:

— Ո՛վ ես դու, հարցուց նա հետաքրքիր զթութեամբ մը:

— Աղբիանուպոլսեցի աղքատ մը, եկայ ընտանեացս համար աշխատելու. Ոսկեղէն դրան առջեւ՝ զիշերուան հանդիպեցայ, և տրտում, յոգնած, ամենուն անձանօթ՝ այս գաւիթը ըրի ինծի բնակարան:

Վասիլ մանրամասնօրէն իր վարքը պատմեց. խոստում ստացաւ վանահօրմէն որ իրեն գործ մը գտնէ: Աւելցուց յետոյ՝ թէ ինքը ծագմամբ արշակունի մ'է:

Այս վայրկենին՝ ձէթի լոյսը դողդղաց, ցցուց ձերունւոյն մեծ գլուխ մը, վայելուչ դիմագծեր, ըմբշամարտի մարմին մը, բարձր հասակ մը. — կարծես դիտումն ունէր՝ անոր պարթեւական ծագումն ապացուցանելու: «Դուն կայսր պիտի ըլլաս, ո՛վ Վասիլ, գոչեց վանականը, միայն թէ յիշէ զիս՝ երբ մարգարէութիւնս կատարուի »: Այս ըսաւ՝ ու մեկնեցաւ:

Երկրորդ օր թէոփիլոս իշխանը՝ զՎասիլ իրեն ձիադարման կ'ընտրէր: Ինքը նկնահասակ, հսկայ ծառայներու ճոխ հաւարածոյր մ'ըրած էր. անոնց մէջ անցուց զՎասիլ:

Գ.

ՎԱՍԻԼԻ ՔԱՋՈՒԹԻՒՆՔԸ

Ոյժ, քաջութիւն. ահա ձիրքեր՝ որ ուսմիկը կը խանդավառեն: Ամէն ակունքէ աւելի՛ սուրի շողիւնն է որ զինքը կը շրջացնէ: Քաջութիւնը — հին տաճարներուն մէջ պաշտուած, — երգուեցաւ միշտ ընտանեկան յարկերու տակ:

Արդ, Վասիլի համար, ոյժը՝ ժառանգութիւն մ'էր: Արքունի սեղանի մը ժամանակ՝ բուլղար ըմբիշ մը կը գովէին. «Գրբաւ կը դնեմ, գոչեց թէոփիլոս, որ իմ հայ ծառայս՝ կարող է յաղթել անոր»: Քիչ վերջ՝ մօտակայ դուռը բացուեցաւ. զղբողիւնով ներս մտան հայ և բուլղար ըմբիշները: Վահագներ՝ Հերակլէսին յաղթեց. Վասիլ առաջին յարձակմամբ՝ օղոյ մէջ հանեց իր ախոյեանը՝ և գետին տապալեց: — Որսի մը ժամանակ՝ երբ կայսրը, նապաստակ մը վիրաւորելէ յետոյ, վարիջաւ զայն սպաննելու, իր խստերախ նժոյզը՝ անտառին մէջ թռաւ: Ոչ որ համարձակեցաւ մօտենալ անոր, Վասիլ բռնեց զայն և յաղթուած գերիի մը պէս կայսեր բերաւ:

Գաշոյն մը և կայսերական ատոմոսիւնը՝ վարձքն եզան իր քաջութեան.
— Ուրիշ որսի մը ժամանակ՝ գայլ մը
ցատքեց անտառէն. ընդառաջ ելաւ վա-
սիլ, քաշեց կայսերական գաշոյնը՝ և զը-
լուխը երկուքի ճեղքեց:

Իշխաններու հիացումը՝ նախանձի փո-
խուեցաւ: Վարդ, հայազգի կեսարը, նոյն
անտառին մէջ՝ մտքէն մահուան վճիռ
կարդաց Վասիլի վրայ: Վտանգի նախազ-
գացումէն մղուած, նա միացաւ Սմբատ
հայկազնի հետ՝ զՎարդ կործանելու հա-
մար. զրպարտութիւններով՝ իրենց դաւա-
կից ըրին նոյն իսկ կայսրը, զՄիքայէլ
Արրշիւ: Յետ սրբագործուած զինիով կեան-
քի սպառնովութիւն երդուրննալու, Վարդի
հետ միասին կրետէ գացին, Արարներու
դէմ կռուելու պատրուակաւ: Հակառակ
երգմանց, որոշեցին զինք՝ կայսեր վրանը
կանչել՝ և հոն սպաննել. յարձակման
նշանը Սմբատ պիտի տար՝ ինքզինք խա-
չակնքելով: Երկրորդ օր եկաւ նա, բայց
թիկնապահներով միասին. Սմբատ նշան
տուաւ. դաւակից զինուորները, ահաբեկած,
անշարժ կեցան: Այն ատեն Վասիլ մեր-
կացուց իր սուրը, «Քաջեր, գոչեց, ետե՛ս

եկէք, կայսեր կեանքը ազատենք», ամէն-
 քը Վարդի վրայ խուժեցան ու կտոր կտոր
 բրին գինքը (866 ապրիլ 21): Երբ Բիւ-
 շանդիոն կը դառնային, կրօնաւոր մը,
 ժայռի ծայրէն, ձայնին բոլոր ուժովը՝ կը
 նախատէր զկայսր՝ և ասպաշխարութիւն
 կը բարոզէր: Զինուորները յառաջ գացին
 գինքը զվսաստելու. ժողովուրդը դէմ դրաւ
 ու պաշտօնանեց կրօնաւորը, որ հասարա-
 կաց զայրոյթը բացատրած էր միայն:

Սմբատ կը յուսար կայսերակից ըլլալ-
 երբ իրեն տեղ՝ Վասիլ ընտրուեցաւ, հե-
 տամուտ եղաւ նոր դաւի մը: Սակայն շուտ
 բռնուելով՝ դատի կանչուեցաւ. բիթը կըտ-
 րեցին, աչքերը փորեցին, աջ թևը ջախ-
 ջախեցին, յետոյ ցկեանս բանտեցին իր
 տան մէջ, մահ սպառնալով՝ եթէ սեմին
 վրայ երեւայ: — Ողբերգութենէն յետոյ՝
 հարկաւոր էր կատակերգութիւն մը. Մի-
 քայէլ Արրշիո չզլացաւ ժողովրդեան այս
 հաճոյքն ալ:

ԹՈՒՎԱՐ ՄԷ՛ ԿԱՍՐ ԸՆՏՐՈՒՄ. — ՄԻՊԱՅԷՍ ԻՆՆԸ,
ՎԱՍԻ՛ ԿԱՍՐ:

Չանձրացած ըլլալով խրատատու վաւ-
լէն՝ որոշեց երբորդ գահակից մ'ընտրել:
Մեծ հացկերոյթ մը տուաւ, և յետ ար-
բենալու, հրամայեց Բասիլիկինոսը պատ-
րիկը, իր երբեմնի թիավարներէն մէկը կան-
չել. նա ներկայացաւ կայսեր, սա յայ-
տարարեց իսկոյն թէ գահակցի մը պէտք
ունէր և հետեւաբար Բասիլիկինոս պէտք
էր կայսերական ծիրանիներ հագուիլ. թա-
գուհին կու լար ծիծաղէն. քիչ վերջ՝
տրտմութեան արցունքներ սկսաւ թափել՝
երբ տեսաւ՝ թէ կայսեր միտքը կատակ
մ'ընել չէր:

Երկրորդ օր Միքայէլ, թիավարը իր
աջ կողմն առած, ձերակոյտին տարաւ.
«Առէ՛ք ձեզի նոր կայսր մ'ալ» ըսաւ,
դուռը գոցեց ու դուրս ելաւ: Մտփաշա-
րութիւն չլսելով ետ դարձաւ, ու դուռը
կէս մը բանալով, «կը յանձնարարեմ, ը-
սաւ, լաւ հնազանդիլ մեր վեհափառ աւ-
գոստոսին, որ թիավարութեամբ կը զրա-

դէր երբեմն: Ինչ ալ ըլլայ՝ լաւագոյն բան մ'է քան զՎասիլ»: Միքայէլ Արքշիո՛ցամարի կայսր պիտի ըլլար, թիավարը՝ ծովերու: ուրեմն Վասիլ աւելորդ էր: Բայց հայազգին աւելի հարտար գտնուեցաւ քան կայսրը, որ զինքն սպաննել կ'ուզէր:

Սեպտեմբերի իրիկուն մ'էր. մեղամաղձիկ վերջալոյսը՝ խոյս կու տար ալիքնեբէն: Միքայէլ դեռ ՉԾ տարեկան, դեռ ծաղիկ հասակի մէջ, ոսկեղէն բաժակներ կը դատարկէր՝ կեանքի անուշութիւնը գովելով: Կը յուսար տեսնել արեւներ՝ աւելի գեղեցիկ քան զայն՝ որ վայրկեան մ'առաջ մարեցաւ:

Նոյն իրիկուն պիտի մեռնէր:

Հացկերոյթէն յետոյ՝ երկու կայսերը զինով անկողին տարուեցան: Սենեկապանը՝ դուռը կղպել չկրնալով, — Վասիլ աւրած էր զայն առաջուց, — զինուած դըրան առջեւ կեցաւ: Կէս գիշերին արդէն քունն իր բիբերը գոցած էր երբ «անձնատուր կզիր» գոչեց ձայն մը յանկարծ. աչքը բանալուն պէս՝ տեսաւ իր դիմաց երկու գունդեր, և Վասիլ սուրը՝ իր կուրծքին ուղղուած. երբ ընդդիմանալ կը փորձէր, հարուածը իջաւ, և ծառային դիակը զու-

րելով՝ կայսեր անկողնին վրայ ընկաւ :
 Միքայէլ ցնցուեցաւ աղմուկէն . կէս գի-
 նով, կէս արթուն, ձեռքերը օղին մէջ կը
 տատանէր՝ օգնութիւն ուզելու համար .
 յետ երկու ձեռները կտրելու, իր մարմինը
 կտոր կտոր ըրին : Միքայէլի թիկնապահ-
 ները, աղմուկէն արթնցած, պաշարեցին
 գլխախլ . արքունիքը՝ պատերազմի դաշտ
 մը դարձաւ . բայց չկրնալով դէմ դնել
 Մարիանոսի, — վասլի եղբօր, — և ամէն
 բան արդէն վերջացած տեսնալով, ետ դար-
 ձան : (867, սեպտ. 27) :

Վասլի Ինգերիևս կինը՝ պալատին մէջ
 կը ընանար . կէս գիշերին արթնցնելու
 գացին . Ինգերիևս հագիւ կրցաւ համո-
 զուիլ, թէ տեսածը երազ մը չէր . Վասիլ
 ջահերով ընդառաջ ելաւ, և ողջունեց գին-
 քը՝ ազոստունի անուամբ : Երկրորդ օր, ար-
 շալոյսին դէմ, Վասիլ Ս. Սոփիա գնաց՝
 օծուելու համար . իր հայկական ծագումը
 յիշելով՝ ճամբուն վրայ շարունակ ոսկի
 կը ցանէր : Իր կինն և որդիքներն ալ
 նոյնպէս ստակ կը ցանէին իրենց անձնա-
 կան դրամէն հանուած :

Յնծութեան այդ խելայեղ վայրկենին՝
 Խրիստոպոլսի մէջ՝ երեք կին ծունր դրած

էին հողակոյտի մը շուրջ: Միքայէլի մայրն ու քոյրերն էին. իր յաւիտենական բնակարանին վրայ հակած, կու լային ու կ'աղօթէին: ...

Ե.

ՎԱՍԻԻ ԵՎԱՐԱՅԻՐԷ:

Փառասիրութիւնը եղեռնաւոր սուր մը դրած էր Վասլի ձեռքին մէջ, ու մառախուղ մ'իր առաքինութեանց վրայ: Բայց բարձրագոյն տիտղոսը՝ յագեցում կու տար հիմա իր բոլոր տենչանքներուն:

Առաքինութիւնը բնական ձկտումներ էին իր մէջ. նորէն սկսան բողբոջիլ. աստղազարդ երկինք մ'էր, որ իր սլայծառութիւնը կը գտնէր:

Կրօնասէր էր Վասիլ. հրովարտակ մը հանեց՝ որով իր հպատակ հրեայները մը կըրտուելու կը ստիպէր: Պեղոպոնեսի մէջ Մայնեցիք կոչուած ցեղ մը կար որ, ինչպէս կ'ըսէ կոստ. Պերփեռուժէն (Պետ. կառավ. 50, էջ 224) հին Յոյներէն յառաջ կու գար. լեռներու վրայ կը բնակէր, և ձիթապտուղով կ'ապրէր. ասոնք կոպաշտ մնացեր էին: Վասիլ ամէնքն ալ մը-

կըրտուելու բռնադատեց: Երախտագէտ էր. Ս. Գիտմէդէսի վանահայրը, Գանիէլիս՝ պեղոպոնեսացի այրին, որ զինքը խնամած էին, մեծ գանձերով վարձատրուեցան: Սա մեռած ժամանակ՝ 3000 գերի ունէր (887ին):

ժողովրդեան մը բարոյական կեանքը՝ դատարաններէ կախում ունի, նխաժակաւ նը՝ գանձարանէ. — երկուքն ալ բարւոքեց: Բանակը կարգաւորեց խիստ կանոններով, եկեղեցին ալ՝ զՓոս աքսորելով:

Ամէն բարւորիչ ոյժ՝ չարերէն բանակ մը կը կազմէ ինքնիրեն դէմ, Գաւ մը կազմուեցաւ՝ որուն զլիսաւորն էր Գուրգէն ազաճ զօրավարը, իսկ անդամները՝ 66 մեծամեծներ: Ասոնցմէ մին, խղճէ խայթուած, դաւը յայտնեց. Գուրգէն, գաճը գտնելու տեղ, — ինչպէս սուտ մարգարէ մ'իրեն կը խոստանար, — աչքերը կորսնցուց: Յանցաւորները հրապարակաւ դատուեցան. ժողովուրդը «Մա՛հ» կ'աղաղակէր. վասիլ շատորագրեց այդ վճոխն: Գաւակիցները, շղթայակապ ու բոլորովին մերկ, խարազանուելով թափոր ըրին կրկէսին մէջ. յետոյ կանգ առին Ս. Սոփիայի դիմաց. զպիր մը վերէն արքորման վճիռը կարդաց իրենց:

Փոտ, ասանամեայ արտորին մէջ, ազատութեան հնարք մը կը խորհէր։ Թէոփանէս կղերիկոսին ձեռքով, գրատուն դրաւ վասիլ ինքնահնար ցեղարանութիւն մը՝ յորում զինքը Տրդատէն յառաջ կը բերէր. անոր գործերը կը պատմուէին հոն վեկրաս զիւցազնի մ'ընծայուելով։ Ոչ որ այս անունը կըրցաւ մեկնել. միայն Փոտ, յետ կեղծ վարանումներու, այսպէս պատասխանեց։ «Կայսերական ընտանեաց անունները կը ներկայացնէ. անոնց սկզբնատառերուն գումարն է. վասիլ, Եւդոկիա, Կոստանդին, Լեւոն, Աղեքսանդրոս և Ստեփանոս՝ «վեկրաս» անունը կը կազմեն»։

Կայսրը, հմայուած, զինքը պատրիարգական գահուն վրայ բարձրացուց, յետ Իզնապոսի մահուն։

Զ.

ՊԱՏԵՐԱԳՄ ԵՒ ԲՈՊԱՍԻ ՄԵՋ

Պատերազմի աղաղակը՝ կը հնչէր տէրութեան բոլոր սահմաններուն վրայ։ Արարը կ'իշխէր Արևելքի և Արևմուտքի. բազաքները հնոցի կը փոխէր, ծաղկազարդ երկիրներու վրայ՝ իր հայրենեաց կերպարանքը կը դրոշմէր։

Կոուի կեղբորոններն էին Աբրահամուտրի մէջ Պարի, Նէապոլիս, Սիրակուսա, Ռակուզա: Վասիլ պիտի կարենար միշտ յաղթական ըլլալ, եթէ Լուզովիկոս, Գաղղիոյ թագաւորը, չանուանէր ինքզինք « կայսր հռովմայեցոց » և, իբր նախանձորդ, մեքենայներ չլարէր իրեն դէմ: Այս դժուար պարագայից մէջ Վասիլ քաղաքագիտական սխալ մ'երբէք չգործեց. իր փառքը անաղարտ է, պարտութեանց մէջ անգամ: — Նշանաւոր եղաւ Սիրակուսայի առումը: Երկայն ամիսներ քաջարար դիմադրելէ յետոյ, սովք իր ծայրագոյն կէտին հասաւ. — մայրեր իրենց որդիք կ'ուտէին: Չկար քաղաքացի մը՝ որ վէրք չունենար: Բարանները ճեղքած էին պարսպին մէկ մասը. ոգեվար ռազմիկները հոն դիմեցին կարգաւ՝ մինչեւ որ պատահուածքը իրենց դիակներով գոցուեցաւ: Հուսկ ապա տիրեցին Աբարացիք: Յովհաննէս Պատրիկ զլխատուեցաւ. եօթանասուն իշխան, իրարու կապուած, քարկոծուեցան: Նիկողայոս Տարսոնեցի, որ յանդգնած էր մեծ մարգարէն հայհոյել, ողջ ողջ մորթագերծ եղաւ. Աբարացիք իր սիրտը եփեցին ու կերան:

Մասնական պատերազմներու մէջ՝ բաղղը փոփոխական եղաւ։ Նիկեոս, Բիւզանդացի ծովակալը, որ կրեաւէի առջեւ՝ յունական կրակով քսան արարացի նաւայրեց ու շքեղ յաղթանակ մը տարաւ, քաջութենէ աւելի՝ իր վայրագութեամբը հռչակուեցաւ։ Ամէն անգթութիւն կը զործադրէր թշնամեաց վրայ, և յանուն բրիտոնէութեան։ Ուրացեալները ողջ ողջ մորթագերծ կ'ընէր և յետոյ, դիւական հեղնութեամբ մը կը ծիծաղէր անոնց վրայ. «Չեզ հաճոյք մը կ'ընեմ, կ'ըսէր. մկրտուած մորթերնիդ կը հանեմ ձեր վրայէն»։ Կաթսայներ կ'եռացնէր և ուրացեալները վերէն անոնց մէջ նետելով կը բացագանչէր. «Չեզի այս տեսակ մկրտութիւն պէտք է, ո՛վ հաւատոց ուրացողներ»։

Ը.

ԱՐԵՒԵԼԻԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.

Բաղղը, Արեւելքի մէջ, աւելի նպաստաւոր էր Վասլի գէներալուն։ Պաւղիկեանք, յետ Արարներուն հետ նիզակակցելու, այնքան զօրացեր էին, որ իրենց Խրիստոսիբ զօրավարը կը հրամայէր Վասլի՝ առանձ-

նանալ վտարէն անդին: Կայսրը անձամբ
առաջնորդեց՝ յոյն բանակին, իր սարսափը
կը յառաջէր քան իւր գունդերը. Քուր-
դիկիոս հայ իշխանը, որ Լորսեա ամրոցին
տէրն էր (Ողական, ճշ էւլջէ տճտէ տիւ ղճաշ-
ՎՅՎ. Թէոփ. Շար. էջ 268) և յաճախ՝ յոյն
սահմաններու վրայ կ'ասպատակէր, անա-
պարեց անձնատուր ըլլալու:

Կայսրը կ'ընկերէր զինուորներուն ամէն
վտանգի և աշխատութեան մէջ: Յաճախ
կը տեսնուէր փայտեր կտրելու զբաղած,
կամ ծանր բեռ մ'ուսին: Սր մը, երբ մո-
լեկան եռանդէ մը մզուած, խառնուրդին
խորը մտած էր, պաշարուեցաւ թշնամի-
ներէն. մահը անխուսափելի էր. հայ զի-
նուոր մը յանկարծ ահ սփռելով իր շուրջը՝
կայսեր բով հասաւ, բոնեց զինքը ու դուրս
հանեց պատերազմէն: Յազթութենէն յետոյ
Վասիլ իր ազատարարը կը փնտռէր. ա-
մէն զինուոր ինքն իրեն կ'ընծայէր այդ
փառքը. ամենէն վերջ Թեոփիլոսկոսոս Հայր
եկաւ. կայսրը ճանչցաւ խակոյն իր ազգա-
կիցը, զրկեց և հարցուց թէ ինչ վարձը
կ'ուզէր:

— Արտ մը, պատասխանեց նա, ըն-
տանիքս կերակրելու համար:

կայսրը, հիացած, լիովին կատարեց իր խնդիրքը: Այդ զինուորի որդին, Ռոմանոս Լեկարենոս, օր մը կայսր պիտի ըլլար:

Խրիւսոխիբ չարաչար յաղթուեցաւ. վասիլ, յետ ընդունայն տեղ պաշարելու զՏէվրիկ, որ Պաղիկեանց անտօիկ մայրաքաղաքն էր՝ անտառներէ շրջապատուած, եփրատ գետը անցաւ ու ղիմեց Մալաթիոյ վրայ: Իր պարիսպները բարձր էին, բռնակիչները՝ քաջ, ցորենը առատ: Վասիլ չէր յուսար տիրել այդպիսի քաղաքի մը՝ ձմեռուան եղանակին մէջ. շրջակայքը աւերեց և Բիւզանդիոն դարձաւ յաղթանակը կատարելու: Ժողովուրդը՝ ծափահարելով ընդ առաջ ելաւ. Խոնատիոս պատրիարքը, Ս. Սոփիայի մէջ, շքեղ պսակ մը զետեղեց իր գլխուն վրայ:

Գարնան՝ կայսրը երկրորդ արշաւանք մը ձեռնարկեց Խրիւսոխիբի դէմ: Աղօթք բրաւ Աստուծոյ, սուրբերը բարեխօս բռնեց որպէս զի կարենայ երեք նետով՝ Խրիւսոխիբի գլուխը ծակել:

Ժողովուրդը չթողուց որ ինքը զօրավարէ. անարժան էր կայսեր՝ աւազակի մ'ախոյեանն ըլլալ: Քրիստոփոս, իրեն

տեղ, Խրիւստօսիւրի վրայ գիմեց: Նա բանակած էր խոր հովտի մը մէջ. երկու մեծ թեւեր, որոնցմէ մին՝ կապաղովկացիներէ կը բաղկանար՝ միւսը Հայերէ, յոյն բանակէն բաժնուեցան և լուսթեամբ գրաւեցին այն կատարները՝ որոնց ստորտարանհոգարար կը զուարճանային պաւղիկեանը: Մեծ վէճ ծագեցաւ կապաղովկիացի և հայ զօրաց մէջ. իւրաքանչիւրը իրենց ազգային քաջութիւնը կը փառաբանէր: «Ինչո՞ւ ընդունայն տեղ վիճել, ըսաւ հուսկ ապա հայ զինուոր մը, գործով ցուցնենք թէ որո՞նք աւելի քաջ են, կապաղովկացիք թէ Հայեր»:

Յանկարծ, հեղեղօրէն, գիշերային մթութեան մէջ թշնամեաց վրայ խուժեցին և սոսկալի կոտորած մը տուին: Խրիւստօսիւր կը փախչէր երբ իր ետեր տեսաւ փուլատանուամբ յոյն մը՝ որուն շատ բարիքներ ըրած էր: «Ինչո՞ւ կը հալածես զիս, ըսաւ, մոռցա՞ր բարիքներս» . — «Ընդհակառակն, պատասխանեց ապերախտ Յոյնը, անոնց վարձքը կը բերեմ» : Այս խօսքերն ըսելով, մինչդեռ Խրիւստօսիւր կանգ կ'առնուր գետի մ'եզերքը, նիզակով վիրաւորեց զինքը՝ ու գետին տապալեց: Իր գլուխը Բիւ-

զանդիոն բերուեցաւ իբր ընծայ. կայսրը, յետ զայն երիցս նետով ծակելու, գոհութեան աղօթք մատոյց Աստուծոյ, ուրախութենէն արտասուելով:

Ը.

ԱՐՈՒՆՍՏԱԿԱՆ ՀՐԱՇԲ. — ՎԱՍԻՎ ՄԱԼԸ

Ընտանեկան դառնութիւններ յաճախ վասլի կեանքը տխրեցուցին: Կոստանդին, իր անդրանիկը, իր որդւոց մէջէն ամենէն աւելի սիրելին և իրեն նմանողը, մեռաւ ծաղիկ հասակի մէջ: Փոտը, զկայսր մըխիթարելու համար, Կոստանդինը սրբացուց: Ուրիշ արքունական մը խոստացաւ նոյն իսկ որ իր աղօթքով պիտի իջեցնէ որդին երկնքէն՝ որպէսզի անգամ մ'ալ վասլի հետ տեսնուի: Հրաշքը յաջողութեամբ ի գլուխ հանելու համար, անտառին մէջ կեցուց ասպետ մը որ ճիշդ Կոստանդինի կը նմանէր: Օր մը երբ կայսրը որսի եկած էր հոն, ասպետը, ճերմակ ձիու մը վրայ հեծած, ոսկի գրահներու մէջ, Վասլի վրայ վազեց. գրկեց, լացաւ, համբուրեց, և առանց բառ մ'արտասանելու, անհետացաւ անտառին մէջ: Գիւրա-

հաւատ կայսրը՝ եկեղեցի մը կանգնեց նոյն տեղ՝ Ս. Կոստանդին անունով:

Նոյն ճարտար արքունականը, որ Շանքարարեկ կը կոչուէր, համոզեց զՎասիլ թէ իր Լևոն որդին դաւաճանած է իր կենաց դէմ: Բարոյական ցաւը, զոր զգաց կայսրը, շուտով կատաղութեան փոխուեցաւ: Չարաչար տանջանքներով պիտի մեռնէր Լևոն, եթէ, ինչպէս պիտի տեսնենք, իր ամեղութիւնը չփութար յայտնուելու:

Եկեղեցւոյ մը շինութեան ժամանակ կայսրը կը զուարճանար եպիսկոպոսական գաւազանով մը՝ որուն վրայ պղնձէ օձեր փաթթուած էին:

Անոնցմէ յէկուն բերնէն յանկարծ իրական իժ մը դուրս ելաւ ու կայսրը թունաւորեց: — Բժիշկներ հազիւ յաջողեցան կայսեր կեանքը ազատել:

886 թուականին, փետրուարի օր մը՝ Վասիլ որսի գնաց անտառներու մէջ:

Յանկարծ եղջերու մը իր վրայ յարձակեցաւ. եղջիւրը գօտիին մէջ անցնելով վար ձգեց զինքը: Կայսրը պիտի մեռնէր նոյն տեղը, եթէ հետևորդներէն մին՝ սրով իր գօտին չկտրէր: Վասիլ, ցաւէն խելայեղ, հարուածը՝ իր դէմ ուղղուած կարծեց և սպաննել տուաւ իր ազատարարը:

Այս դիպուածէն՝ աղեաց հիւանդութիւն ունեցաւ. յետոյ ջերմ, յետոյ մահ, 886ի օգոստոս 29ին:

Բիւզանդիոյ պատմութեան մէջ՝ վասիլ կը ներկայանայ իբր հիմնադիր մակեդոնական կոչուած՝ բայց բոլոր գիտնականներէն իբր նայ ճանչցուած՝ հարբասութեան:

Բոլոր պատմաբաններ՝ մարդկութեան մեծագոյն ինքնակալներէն կը ճանչնան զինքը. «կը պատկանի այն մեծաճանճար, բայց ահաւոր և ուժով բնաւորութեանց, ինչպէս Սիդդա, Թէոդորիկոս, Կլոդովիչ, Նարոլէոն Ա, որ երբէք անօգուտ ոճիր մը չեն գործեր, բայց հարկաւոր արիւնհեղութիւնները կը կատարեն՝ կամ կատարելու տան՝ ամենայն պաղարիւնութեամբ, իբր թէ ճակատագրական հարկ մ'ըլլար» (Գեւցեր, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte էջ 974):

Կը սխալի սակայն Գեւցեր՝ երբ կ'ըսէ թէ վասիլ երբէք խղճի խայթ չզգաց իր ոճրին համար: Մահուան պահուն Միքայէլը կը տեսնէր, արեան մէջ, վէրքերով ծածկուած, ու կը կարծէր լսել ուրուականէն. «Ինչ ըրի՝ որ զիս սպաննեցիր»:

Վասիլ կտակեց Լևոնի՝ խրատներու
 գիրք մը՝ ի թանկագին ակունքներով,
 ինչպէս այն թագը՝ զոր մի և նոյն ժա-
 մանակ կը յանձնէր իրեն։

Ե.

ԼԵԻՈՆ Զ. ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

PLATE 8. INSCRIPTIONS

Ե.

ԼԵՒՈՆ Զ. ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

(8 8 6 - 9 1 2)

Ա.

ԼԵՒՈՆԻ ՆՈՒՐԱՐԵՐԸ. — ԹՈՒԹԱՅԻ ՄԸ ՀԱՌԱՉՆԵՐԸ:

Բնութեան այն օրէնքը՝ որ ցորեկէն յետոյ գիշերը կը հանէ, գարուններէ յետոյ՝ ձմեռը, պատմութեան մէջ ալ կը տեսնենք. ոսկեղէն դարերուն՝ անկումը կը յաջորդէ, յաղթանակներու՝ պարտութիւնը, — և Վասիլի մը՝ Լեոն խմաստասէր:

Կարճահասակ և անշուք, հակապատկերն էր իւր հօր. երկուքն ալ հաճոյքը կը սիրէին, բայց Վասիլ՝ վտանգներու մէջ կը գտնէր զայն, Լեոն հեշտութեանց. Վասիլ՝ պատերազմի դաշտին վրայ, Լեոն՝ աստղերու:

Մանկութենէն ի վեր՝ իր սիրելագոյն

զբաղումներն եղան՝ զբքեր և աստղեր, մէկուն մէջ մարդկութեան Անցեալը կը փնտռէր, միւսին մէջ՝ անոր Ապագայն:

Երբ իր անդրանիկ եղբայրը ծաղիկ հասակի մէջ մեռաւ, երբ կայսրութեան ասպագայն իր ձեռքին մէջ, թագը՝ իր գլխուն վրայ տեսաւ, փորձեց իր ազդեցութիւնը զգալի ընել՝ կործանելով զՃանթարարէն. նենգաւոր պալատական մը՝ ճարտար, կեղծաւոր, վարքովը զեղծ, համբաւով սրբակեաց, որ յետ զՎասիլ, — հետեւարար ամբողջ Հոովմէական պետութիւնը, — իր կամքին գերի ընելու, կը փորձէր անդունդ մը գետեղել՝ Լեոնի և կալսերական գահուն միջև:

Օր մը, երբ մեծամեծներ պատրաստուած էին որսորդութեան համար անտառ երթալու, Ճանթարարէն կեղծ ժպիտով մը՝ Լեոնի մօտեցաւ. պատմեց այն վտանգները՝ որ սովոր են պատահիլ անտառներու մէջ, և յորզօրեց, որ — հակառակ օրինաց, բայց ի սէր իւր հօր, — դաշոյն մը պահէ իր քով, կայսեր օգնելու համար՝ երբ զինքը վտանգի մէջ տեսնայ (885, ապրիլ):

Խարուհցաւ Լեոն. դաշոյն մը ծածկեց

իր մուճակին մէջ՝ և անտառ գնաց: Ճան-
թարարէն, Վասիլի վազեց խակոյն, «Տէր
արքայ, գոչեց, ահուիլի դաւ մը կայ կեան-
քիդ դէմ. Լեոն, թագաւորելու անհամբեր,
քեզի դէմ գինուած է. փութա, կանչէ՛ գին-
քը ու քննել տուր»:

Մերկացուցին թագաժառանգը. դաշոյնը
յայտնուեցաւ. Վասիլ այնքան այլայլեցաւ
բարկութենէն որ և ոչ իսկ թողուց՝ որ
որդին ինքզինք արդարացնէ. հանել տուաւ
կայսերական զգեստները, բանտ դրաւ
գինքը. խակոյն պիտի կուրացնէր՝ եթէ մե-
ծամեծներ չմիջամտէին:

Տխրութեան մէջ մտաւ արքունիքը. Լե-
ոնի հետ՝ ժպիտը հեռացաւ անկից. սրբ-
տաշարժ նամակներ կու գային բանտէն.
բայց Վասիլ, Ճանթարարէնէն զրգոտած,
չէր կարդար զանոնք:

Ճեղ սեղան մը տրուեցաւ բոլոր մե-
ծամեծներուն. 19, (յուլիս 885). տրտում
էին ամէնքը՝ և ոչ որ կը համարձակէր
բառ մ'արտասանել: Այս լուսթեան մէջ,
թութակ մը, պատի վրայէն, խօսիլ սկը-
սաւ. «Ափսո՛ս քեզ, ափսո՛ս, ո՛վ անմեղ
Լեոն»։ Երեք ամիս՝ այդ բառը միայն լը-
սած էր: Սարսուռ մը զգացին ամէնքը.

յուզուեցան, հառաչեցին, և շատեր ձեռքը
 աչքերնուն վրայ տարին՝ արտասուքներ
 ծածկելու համար: «Տէր արքայ, գոչեց
 վերջապէս իշխաններէն մին, այս թոշունը
 զմեզ կը դատապարտէ. մենք խնջոյք կը
 կատարենք հոս, մինչդեռ որդիդ կը հեծէ
 բանտին մէջ. դատէ՛, ըննել տուր եթէ յան-
 ցաւոր է՝ սրտովէ, եթէ անմեղ՝ ազատէ»:

Լևոն շղթայակապ իր հօր ներկայացաւ,
 պատմեց Շանթարարենի նենգութիւնն և
 իր անմեղութիւնը: Յետ սրտառուշ զրկա-
 խառնութեանց, հաշտուեցաւ իր հօր հետ,
 և իր պատուոյն բարձրացաւ: Լևոնի կեան-
 քը՝ սպաննալիքներու մէջէն կ'անցնէր:

Անգամ մը (ՏՅ60ին) զացած էր Սիդմայի
 Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին աղօթելու,
 հանդիսաւոր օր մ'էր, բազմութիւնը խռո-
 նած էր հոն, յանկարծակի գետինը սկսաւ
 շարժիլ, որմերը սկսան երկրաշարժով տա-
 տանիլ, սրտերը դողալ, կանայք աղաղա-
 կել՝ և մարդիկները դուրս փախչիլ: Այս
 վայրկենին եկեղեցւոյ զմբէթը վար զլորե-
 ցաւ և բազմութիւնը թաղեց իր տակ, բայց
 տասնևմէկ հոգի յաջողած էին փախչիլ:

Ասոնցմէ մին էր նաև Լևոն: Մահը խնա-
 յած էր պետութեան թագաժառանգին:

870ին կայսերակից ընտրուեցաւ:

Բ.

ԼԻՆՈՆ, ԳԵՆՈՒՆ ՎՐԱՅ . — ՊԱՆՈՒՆԱՆՈՒԹԻՒՆԹ ԻՐՆԵ
ԳԵՄ :

Պատմութիւնը Անցելոյն պատկերն է՝
ուր փառքի բարեկամները նախատիպար
մը փնտռելու կու գան : Լեւոն, բարեպաշտ
բիւզանդացի, Գաւթը կը տեսնէր իր հօր
մէջ, ու Սողոմօնը՝ իր մէջ : Այս փառա-
սիրութեամբ է անշուշտ որ յետ իմաստուն
տիտղոսը ստանալու արքունի շողոքորթ-
ներէն՝ անառակութեանց տուաւ ինքզինք :
Լեւոն արժանաւոր էր իմաստասէր անուան
.. բաջ կոչիկուրեան մ'ըլլալով :

Վասիլ արքունիքէն գերեզման կ'իջնէր
886ին : Գահը բարձրանալուն պէս, Լեւոնի
առաջին զօրծն եղաւ վրէժխնդրութիւն մը՝
զոր տարիները, մարելու տեղ, դեռ աւելի
բորբոքած էին : Եւրայիտեանց վանքէն
հանեց զՃանթարարէն, առանց դատաս-
տանի՝ խարազանեց, Աթէնք արսորեց,
յետոյ կուրացուց :

Կարգը Փոտին եկաւ, նենգաւոր կոչի-
կոպոսը, Ճանթարարէնի բարեկամ, երե-
սուն տարի ալեկօծած էր ըրխտոնեայ

աշխարհը : Լեոն պատրիարքութենէ գա-
հընկէց ըրաւ զինքը, և իր տեղ՝ իր Ստե-
փանոս եզրայրը զեւեղեց :

Եթէ հաճոյքներն ալ գոյն ունենային՝
անոնցմէ ոմանք սեւ պիտի ըլլային ան-
շուշտ, և ոմանք սպիտակ : Ոմանց մէջ
ատելութիւն մ'է որ կը յագենայ, միւս-
ներուն մէջ՝ սէր մը : Երկու տարրերն ալ
հօօր էին Լեոնի մէջ. յետ վրէժխնդրու-
թիւնները աւարտելու՝ արքունեաց մէջ ըն-
դունեցաւ Զոյէն, — վատաշամբաւ կինը,
որ կայսեր հաճոյք պատճառելու զխամամբ՝
թունաւորած էր իր ամուսինը :

ՏՅՁ թուականն էր : Լեոն, պալատին
մէջ թողլով իր թէօփանոյ թագուհին, (որ
իբնն հարսնացած էր ՏՏՅին) զբոսանքի
գացած էր Զոյէի հետ՝ շրջակայ կղզիներէն
մէկուն մէջ : Սպայներ, ասպետներ,
զօրավարներ դառնացած Լեոնի զեղծ վա-
րուց համար մեծ դաւաղրութիւն մը պատ-
րաստած էին : Գիշեր մը, երբ միևնոյն
սենեկի մէջ կը խօսակցէին Լեոն և Զոյէ,
այս վերջինը զինքը լսեցուց և ուշադրու-
թիւն սկսաւ ընել աղմուկի մը՝ որ երթա-
լով կը մօտենար : Չայնը մերձակայ սրահէ
մը կը թուէր գալ. Զոյէ, զողալով պա-

տուհան մը բացաւ և ճրագը դուրս կար-
կառելով տեսաւ զինուած խումբ մը, կար-
միր ջահեր, մերկացած սուրեր. «Փախի՛ր,
ո՛վ Լևոն, զօշեց, կեանքդ վտանգի մէջ է,
փախի՛ր»:

Լևոն կիսամերկ դուրս վազեց անկող-
նէն և առանց հազուիլ մտածելու՝ նա-
ւակի մը մէջ նետուեցաւ. արշալոյսին դէմ
կրցաւ Պօլիս հասնիլ ու պալատը ապա-
ւինիլ: Սարսափի տպաւորութենէն յետոյ՝
զայրոյթը յաջորդեց. իր գիշերապահը
զլխատել տուաւ և լրտեսներ հաստատեց
ամէն կողմ՝ դաւակիցները գտնելու հա-
մար: Զոյէ կը ճանչնար զանոնք, բայց
չյայտնեց. վասն զի պատուհանէն նայած
ժամանակ անոնց մէջ տեսած էր ... իր
հայրն և եղբայրը:

Երկու տարի վերջ ուրիշ դաւադրու-
թիւն մը պատրաստուեցաւ: Վասիլ ա-
նուամբ երիտասարդ մը, թագաւորին խը-
նամի, զահու վրայ բարձրանալը՝ գաղա-
փարական մ'ըրած էր իրեն. իր զխումբը
յայտնեց Շամունայի, — յանդուզն արարի
մը, որ քրիստոնեայ դարձած էր և պա-
տիւներու հասած: Շամունան այն անձե-
րէն էր որ կ'ընկերեն իրենց բարեկամին,

դէպ ի շահ, դէպ ի յաջողութիւն, բայց ոչ նաև դէպ ի վտանգ : Իսկոյն կայսեր զնաց և դաւր մատնեց : Ապացուցանելու համար՝ թէ ըրածը զբոլորութիւն մը չէր, երկու հոգի ընտրեց կայսեր հաւատարիմ ծառայներէն, և զանոնք այլևայլ անկեանց մէջ ծածկեց : Վասիլ կը պատմէր եռանդեամբ նենգութիւնները՝ զոր պիտի ի գործ զնէին, ճանապարհները՝ որոնցմէ արբունիք պիտի մտնէին, երբ զինուորներ դուր բացին, ձերբակալեցին զինքը, և շղթայակապ արբունիք տարին : ...

Դաւաճանը մահուան արժանի էր. բայց լևոն խնայեց :

Կրկէս տարին զինք, ու հրապարակաւ մորուքը այրեցին : Յետոյ գլխու մազերուն կրակ տուին, խարազանեցին, ու քաղաքին մէջ մերկ պտտցնելէ յետոյ՝ Յունաստան արտօրեցին :

Մովորութիւն էր Բիւզանդիոյ մէջ, զատկէն յետոյ թափօր մ'ընել, որուն ներկայ պիտի ըլլար կայսրն ալ : 902ին, երբ սոյն արարողութիւնը կը կատարէին, և թափօրը արդէն մօտ էր Ս. Մովկիոս եկեղեցւոյն, մարդ մը յանկարծ լևոնի վրայ վազեց և զաւազանի ուժեղ հարուած մ'ի-

ջեցուց գլխուն: Հարուածը ի սկզբան մեծ աշտանակի մը հանդիպեցաւ, ապա թէ ոչ մեռած էր կայսրը:

Շրջակայները, փոխանակ օգնելու, սարսափահար փախչիլ սկսան, և աննկարագրելի խառնակութիւն մը տիրեց թափորին: Կայսրը մեծ վէրք մ'ընդունած էր, արիւնը կը վազէր առատօրէն: Քաջասիրտ հարուածողը ձերբակալուեցաւ իսկոյն՝ և ամենէն անգութ տանջանքներուն ենթարկուեցաւ. շարաթ մը շարշարեցին զինք, բայց ոչ մէկ դաւակցի անուն կրցան առնուլ բերնէն: Յետ ոտներն ու ձեռները կտրելու, կրկէս տարին և ողջ ողջ այրեցին:

Գ.

ԼԵՈՆ. ԽՈՒՍԱՍԱԼԵՐԻ ԿՈՒՅՆԵՐԸ ՉՈՐՈՐԻ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻԱՆ ԱՌՔԻՒՆ:

Լևոնի առաջին կինը թէոփանօ եղաւ, այնքան հեզ, առաքինի և ներողամիտ դէպ ի իւր զեզժ ամուսինը՝ որ յոյն եկեղեցին զինքը սրբացուց. Լևոն ալ զփաէր թէ մարտիրոս մ'էր նա, և թէ անոր դահիճը նոյն իսկ ինքն էր. իր ոսկրներուն վրայ

տաճար մը կանգնեց Արքունի թեոսփանօ
անուամբ:

Անոր մահուանէն յետոյ Չոյէի հետ ա.
մուսնացաւ. շարասիրտ կին մ'էր, նեն.
գաւոր և անսանձ. բաց երբ մեռաւ, Անոն,
— տաճար կանգնելու վարժուած, — եկե.
ղեցի մը շինեց վրան՝ Արքունի Չոյէ ա.
նուամբ:

Քիչ յետոյ ամուսնացաւ փոխգացի
աղջկան մը հետ, որ Եւրոկիտ կը կոչուէր,
և նշանաւոր էր բոլոր բաղաբին մէջ. նա
մեռաւ տարի մը յետոյ՝ իր անդրանիկ որ.
դին ծնած ժամանակ:

Անոն չորրորդ անգամ մ'ալ ամուսնա.
նալ կ'ուզէր. ժողովրդեան ծաղրէն ազա.
տելու համար՝ ծանոյց թէ իր շարժառիթն
էր թագաժառանգ մ'ունենալու տենչը, և
թէ աստղեր խոստացեր էին իրենց զայն՝
եթէ ամուսնանայ Չոյէի հետ: Այսպէս կը
կոչուէր ասպազայ կայսրուհին, որ օրինաւոր
ամուսնութենէն առաջ արդէն մանուկ մ'ը.
ծայած էր իրեն. — զկոստանդիէ Պերթիե.
սումէն:

Չորրորդ ամուսնութիւնը երկար խոս.
վութեանց պատճառ եղաւ Քիւզանդիոյ մէջ:
Ոչ միայն յոյն եկեղեցին, այլ նոյն իսկ

Լևոն, իր օրինազրքին մէջ, երբորդ հարսանիքը կը դատապարտէր, պատիժներ անգամ սահմանելով: Ռատի երբ Զոյէի հետ առաջարկեց ամուսնանալ, Նիկողայոս պատրիարզը ծանոյց խեղոյն՝ թէ իր պարտքն էր արգելք ըլլալ իրեն: «Եթէ եկեղեցւոյ միւս պատրիարգներն ալ, ըսաւ, համաձայնին հրաման տալու, այն ժամանակ միայն պիտի համարձակիմ չորրորդ պսակ մը գնել գլխուդ վրայ»:

Ամբողջ տէրութիւնը կ'աղաղակէր Լևոնի որ այդ գայթակղութիւնը շտայ իրեն. միայն մէկ հոգի մը կար Լևոնի համամիտ. — Զոյէն: Եւ իր խօսքը աւելի ոյժ ունէր Լևոնի վրայ՝ քան ամբողջ հոովմէական պետութիւնը:

Պատրիարգներու հրամանին սպասել չըկարենալով, Լևոն պալատ կանչեց թոովմաս անուամբ եկեղեցականը և գիշեր ժամանակ պսակի խորհուրդը կատարեց:

Երկրորդ օր, երբ Բիւզանդիոն արթնցաւ, լսեց որ Զոյէն կայսրուհի էր քանի մը ժամէ ի վեր: Նիկողայոս պատրիարզը բուն կերպով կայսեր գէժ խօսեցաւ. հրամայեց որ իրարմէ բաժնուին: Լևոն հանդարտութեամբ պատասխանեց, թէ շատ

գոհ էր իր ըրածէն, և թէ կը ցաւէր որ աւելի կանուխ չէր կատարած պսակը, — Պերփեռուժէնի ծնանելէն առաջ: «Մտադիր եմ, ըսաւ, օրէնք մը հանել, որուն համեմատ իմ բոլոր հպատակներս կարող պիտի ըլլան շորիցս ամուսնանալու »:

Գրեթէ բոլոր եպիսկոպոսները, կայսեր ընծայներով կաշառուած, ևս առին բողոքնին. պատրիարքներն իսկ Վեոնի գործը վաւերացուցին, մեծագոյն չարիքները խափանելու համար: Նիկողայոս զեռ կը բողոքէր: Կայսրը բանադրեց և թոյլ չէր տար որ եկեղեցւոյ սեմը կոխէ: Վեոն աւոր դէմ ալ հնարք գտաւ. նոր դուռ մը բանալ հրամայեց:

Փետրուար լին կայսրը մեծ հացկերոյթ մը տուաւ. սեղանի վրայ հրամայեց պատրիարքին որ իր բանադրանքը վերցնէ. «Ոչ» պատասխանեց Նիկողայոս, և լռեց, իր կնճռոտած ճակտին վրայ ամենէն խորին զայրոյթն արտայայտելով:

Կայսրը ժպտեցաւ, դարձաւ մօտակայներուն ու զաղտնի նշան մը ըրաւ: Խուկոյն դուռները բացուեցան ու բանի մը հսկայներ ներս մտան:

Թիկնապահներ էին, սեղանէն դուրս

քաշեցին պատրիարզը, ոտքերէն ու թե-
ւերէն բռնած, ամենուն ծիծաղը զրգո-
ւով, նաւակի մէջ դրին: Երեկոյ էր ար-
դէն, ձմեռնային երեկոյ մը. վաստիորի ա-
փունքները ճերմկցած էին և ցուրտ հով
մը ձիւնէ բիւրեղներով կը տանջէր պատ-
րիարզը, որ նաւակով կ'անցնէր նեղուցէն:
Անաստղ գիշեր մը կախուած էր իր գլխուն
վերև. իր ներկայ տանջանքներուն հետ
ապագայի սարսափը կը միանար: Յան-
կարճ նաւավարները կանգ առին, բրտո-
րէն դուրս քաշեցին զինք նաւակէն, ա-
փունքի վրայ նետեցին և հեռացան: Ամէն
կողմ լռութիւն էր. կը լսուէր միայն թիւ-
րու ձայնը այն նաւակին՝ որ զինք բերած
էր և որ հիմայ կը թուէր Ասկեղջիւր եր-
թալ:

Ինչ ընել այդ մթութեան պաշուն, ա-
ռանց լապտերի, ոտքին տակ սառ, զըլ-
խուն վերև ամպեր...: Երկայն ժամանակ
ձեան տակ կեցաւ. տեսնելով սակայն որ
մինչև առաւօտ սպիտակ արձանի մը պիտի
փոխուէր, վճռեց փորձ մ'ընել մօտակայ
գիւղեր հասնելու: Մտոյցներու վրայ խար-
խափելով, գլորելով, վախնալով ամէն
վայրկեան ծովու մէջ խղղուիլ, վերջապէս

վանքի մը մօտ հասաւ. ինքն եղած էր անոր հիմնող. հարցուց մին պատուհանէն թէ ո՞վ էր, ինչ բան ունէր հոն, այդ պահուն, զարմանքը մեծ եղաւ, երբ լսեց. « Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարզն եմ » :

Վերջին անգամն էր որ այս տխուր գործածեց. արքունիքը իրեն տեղ, Եթիմիոս անուամբ մէկը յաջորդ անուանած էր :

Գ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՆԵՐ ԼԵՍՈՒՆԻ ԹԱԳԱՆԱԿ. — ԱՐԱՐԻ ԵՒ ԲԱՅԻՆ
ՂԱՐՔԻ :

Լեոն գերի եղած էր ճարտար պալատականներու ձեռքին մէջ, որոնցմէ ամենէն նշանաւորները՝ Ստիլիանոս և Շամունայ եղան : Անկարող իր արքունիքը կառավարելու, Լեոն ինչ դիմադրութիւն կարող էր ընել թշնամի ազգերուն դէմ : Ամենէն ահարկունները Աբարացիք էին : Արևմուտքէն կը սկսէին իրենց յարձակումները, երբ Լեոն իրենց դէմ կը հաւարէր իր գունդերը, Արևելքի Աբարները կ'օգտուէին առիթէն՝ փոքր Ասիա ողողելու համար. կը ստիպուէր Լեոն զէնքը անոնց

դէմ դարձնել. այն ժամանակ Եւրոպայի Սարակինոսները խրախոյս կ'առնէին: Իտալիոյ ժողովուրդը կարող պիտի ըլլար միայնակ պաշտպանել ինքզինք, եթէ իր իշխանները, փառասիրութիւնը մերկանալով, հասարակաց թշնամւոյն դէմ միարանէին: Բայց ոչ պետութեան շահերը, ոչ կրօնքի կապերը՝ կարող չէին յաղթել՝ իրենց կըրքերու բռնութեան. Նէապոլսոյ եպիսկոպոսն անգամ, ձիու վրայ աշտանակած, իր իշխանութիւնը տարածելու համար, պատերազմի կ'երթար ըրիստոնեայ իշխաններու դէմ, և երբ հարկ ըլլար, չէր վարաներ Սարակինոսներու հետ դաշնակցել:

Այս հանգամանքներու մէջ Յոյներ չէին կարող յաղթական կանգնիլ Արաբացւոց դէմ. թէ՛ ցամաքի և թէ՛ ծովու վրայ պարտութիւնը ընդհանուր կանոն մ'եղաւ. բացառութիւնք շատ ցանցատ էին, և, զուրկ հաստատուն հիմէ մը, տեական հետեանք չէին ունենար բնաւ: Միայն Սմրատիկ անուամբ հայազգին (890ին) Ապուլիա քաղաքին տիրելով՝ Իտալիոյ մեծ մասը նուաճեց, բայց երկու տարի վերջ մեռնելով՝ աշխարհակալութեան ընթացքը առկախ մնաց:

Իր սիրելի Ստիլիանոսը — որ շատու-
 ութեան տխրոսն ունէր, վասնզի Բիւ-
 զանդացիք արդէն սկսած էին թուրքերու
 հետ վերաբերութիւն ունենալ և անոնց
 սովորութեամբը հետաքրքրուիլ, — Ստի-
 լիանոսը շտրտմեցնելու համար, Լեւոն
 ռազմասէր ազգ մը իր սկստութեան գէմ
 զինեց: Քանի մը յոյն վաճառականներ,
 մանաւանդ Մուսիք անուամբ ներքինին որ
 Ստիլիանոսի գերին էր, այդ պալատակա-
 նի պաշտպանութեան վրայ վստահացած,
 բուլղար ժողովուրդը կը կեղեքէին: Իրենց
 Սիմէոն թագաւորը, — ուսեալ երիտասարդ
 մը՝ Բիւզանդիոն կըթուած, նախ կրօնաւոր
 եղած, յետոյ, ամբողջ ժողովրդեան կամ-
 բով, Բուլղարիոյ գահուն վրայ հրաւի-
 բուած, — օրինաւոր բողոքներ ուղղեց
 Լեւոնի: Ասոր պատասխանը՝ նախատական
 լտութիւն մ'եղաւ միայն:

Սիմէոն զօրաւոր բանակ մը պատրաս-
 տելէ յետոյ, պատերազմ հրատարակեց:
 Սիմէոն անձամբ կ'առաջնորդէր իր զօրքե-
 բուն, մինչդեռ Հոովմայեցիք յառաջ կու
 գային Պրոկոպիոս Քրինիտէսի հրամանա-
 տարութեան տակ:

Գիւրին չէ յաղթել բարբարոս ժողովըր-

գեան մը՝ որ քաղաքակրթութիւն սկսած է։ Ազգերու պատմութեան մէջ այն շրջանն է դա, ուր ցեղ մը իր հին վայրագութեան հետ կը միացնէ այն բարոյական կորովն ալ, զոր կարող է շնչել հայրենեաց գաղափարը, կրթութիւնը, և արթնցող գիտակցութիւնը։

Հոսմէական բանակը ջնջուեցաւ։ Պրոկոպոսի հետ՝ ընկաւ Քուրդիկ հայկազն ալ՝ որ սպարապետի տեղապահ անուանուած էր՝ և իրր ղիւցազն հռչակուած։ Սիմէոն բոլոր գերիներու ընթր կտրեց, և զանոնք խմբովին Լևոնի զրկեց։ «Վրէժ» կ'աղաղակէին այս թշուառները. Լևոն, իրենց տխուր տեսլեամբը յուզուած, երկրորդ պատերազմը որոշեց։

Քաղաքագիտական մեծ սխալով մը՝ Հունգարները իր տէրութեան մէջ հրաւիրեց, զանոնք Քուլղարներու դէմ հանելու համար։ Եթէ յաղթէր իսկ Լևոն, ուրիշ բան ըրած պիտի չըլլար՝ բայց եթէ հին թշնամոյ տեղ նոր մը յարուցանել իր տէրութեան դէմ։

Հունգարներ, այս ժամանակ, բոլոր ազգերը կը գերազանցէին վայրենութեամբ։ Կիսամերկ ձիաւորներ էին, մորթ մը միայն

ունենալով ուսերնուն վրայ. զլուխնին ածիլուած էր, որպէս զի թշնամի ձեռք մը կոտան չգտնէ այնտեղ. հում միս կ'ուտէին. սայլերն էին իրենց հայրենի յարկը: Երբ տղայ մը ծնանէր՝ դէմքը կը վերաւորէին, իր ապագայ կեանքին զայն պատրաստելու համար: Վարժուած էին արին խմելու և հիւանդութեան ժամանակ, իրրեւ դեղ, թշնամեաց սիրտը ուտելու:

Պատերազմի հրաւիրագիրը սիրով ընդունեցան, դրամի խոստումներ կը շլացնէին զիրենք. Գանուրի եզերքը հաւարուեցան ուր յունական նաւերը կը սպասէին իրենց. գետին միւս ափունքին վրայ Բուլղարներ կանգնած էին զէն ի ձեռին: Նաւեր միայն մէկ տեղ մը կարող էին կանգ առնուլ, և Բուլղարներ ամուր շղթայներով այդ անցքը զոցած էին. Յոյներ կորսնցնելու մօտ էին իրենց ծրագիրը, երբ նաւաստի մը, վահանը մէկ ձեռքով բռնած, միւսով կացին մը, նաւակով շղթայներուն մօտեւնալ սկսաւ: Բուլղարաց բոլոր նետերը շուք կ'ընէին իր գլխուն վրայ, զիւցազնը, առանց փոյթ ընելու, ափունքը հասաւ, շղթայները կոտրեց և յոյն նաւերու մուտքը ազատ ըրաւ:

Հունգարներ ծովափը ելան. մեծ կոտորած մը տուին Քուլղարներուն, մնացողները գերի ըրին. հազիւ Սիմէոն յաջողեցաւ փախչիլ: Յետոյ աւետաւոր զրկեցին կայսեր՝ գերիներուն փոխարէն ստակ պահանջելով:

Մեծագոյն սխալները՝ դուստր են յաճախ մեծ յաղթութեանց: Լևոն հպարտացաւ. խոնարհած կարծեց զՍիմէոն. սրամիտ բուլղարը ուզեց նոյնպէս ձեռնալ, խաղաղութիւն խնդրել, որպէս զի յոյն բանակները իր հայրենիքէն հեռանան. Լևոն չյապաղեց իր թշնամւոյն փափագը կատարել: Սիմէոն լռիկ պատերազմի պատրաստուեցաւ, անցաւ Գանուրէն, յարձակեցաւ Հունգարներու վրայ, և իր վրէժը բիրաւորներու արեամբը յագեցուց: Յետոյ սպառնալեօք դեսպան զրկեց կայսեր որ բուլղար գերիները՝ առանց փրկանքի իրեն դարձնէ. Լևոն հնազանդեցաւ:

Ե.

ԼԵՈՍՆԻ ՎԵՐՁԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ. — ԻՐ ՄԱՆԸ:

Խմաստասէր կայսրը հայասէր էր. իր հայրենի ծագումը յիշելով, բարեկամ հան-

դիսացաւ միշտ Սմբատ Ա. ի: Յուսուփի դէմ, որ սկսած էր Հայաստան արշաւել, բանակ մը դրկեց (908ին). նաԳուգարաց և Տայոց մէջ հարուածեց Արարացիները, և եթէ չկրցաւ խափանել, գոնէ ուշացուց այն աղէտները՝ որ սահմանուած էին մեր աշխարհին համար:

Լևոն՝ մեռնելէն առաջ օգտակար գործ գործ մ'ալ պիտի ընէր տէրութեան, — Շամունայի* պաշտօնանկութիւնը: Կենդանոր Արարացին, — այնքան հնարագէտ բարիները կործանելու մէջ, — կոստանդին անուամբ ծառայ մ'ունէր. հանդիսի մ'օր արքունեաց մէջ երեցաւ նա, և այնքան սիրելի եղաւ Չոյէի, որ սա խնդրեց Շամունայէն իրեն տալ իր ծառայն: Չոյէի պաշտպանութեան տակ այնչափ բարձրացաւ կոստանդին՝ որ Շամունայի նախանձորդը կը համարուէր: Խրոխտ Սարակինոսը պիտի չհանդուրժէր ի հարկէ իր ըով տեսնալ իւր իսկ ծառայն. պէտք էր ուրեմն զրպարտութիւն մը գտնալ: Համոզեց զԼևոն՝ թէ Չոյէ սիրահարուած է անոր. «անհամբեր կը սպասէ մահուանդ, կ'ըսէր, անոր հետ ամուսնանալու համար»:

Տարի մը յետոյ Լևոն շրջակայ կղզի-

ներուն մէջ կը շրջագայէր, երբ վանքի մ'առջեւ համեստ կրօնաւոր մը տեսաւ։ Կոստանդինն էր դա։ Կայսրը ճամուռայէն գրգռեալ արսորած էր զինքը․ բայց կը զգար թէ անմեղ էր նա, և թէ միշտ արժանի էր այն սիրոյն զոր ինքն ալ ունէր իրեն վրայ։ Կրօնաւորը իր առջեւ կանչեց․ հանել տուաւ սև զգեստները, կրկին իշխան անուանեց և հանդիսով արքունիք բերաւ։

Երկրորդ օր, երբ Ս. Սոփիա կ'երթար, ճամբուն վրայ տետրակ մը նետուած տեսաւ․ վեր առաւ ու կարդաց․ կծու երգիծարանութիւն մ'էր՝ իր ընթացքին դէմ։ Ամէն կողմ քննութիւններ սկսան կատարել՝ պարսաւագրին հեղինակը գտնելու համար․ յանցաւորը յայտնուեցաւ։ Ճամուռան էր դա, զոր կայսրը վիրաւորած էր խորապէս, վերադարձնելով զԿոստանդին։ Իր ստացուածքը յարքունիս գրաւուեցան, իսկ ինքը ցկեանս բանտի դատապարտուեցաւ։

Իւրոն, հակառակ նախորդ կայսերաց, ապարանքներու տեղ՝ գրքեր կը շինէր։ Միայն Ս. Ղազար անուամբ վանք մը կանգնել տուաւ, զոր սահմանեց յանցաւոր ներ-

քինեաց համար . Խ . Թէոզոր եկեղեցին հրդեհուած էր, իր ձեռքով փրկնիկ մ'եղաւ՝ որ յարութիւն կ'առնու իր մոխրէն : Այս շէնքերէն զատ՝ յօրինեց օրինագիրք մը, և բազմաթիւ գործեր՝ որոնց շնորհիւ բիւզանդացւոց առջև մարգարէի հոչակ ունեցաւ : Հիւանդութիւնը յաջորդեցին այն հաճոյքներու, որոց աճնատուր եղած էր Լևոն : Մայիսի օր մ'էր . արթնցող բնութիւնը կեանքի սէրը կ'արծարծէր իր հոգւոյն մէջ, երբ մահուան ձայնը զինքը դէպ ի շիրիմ կը հրաւիրէր : Կանչեց իր Աղեքսանդրոս եղբայրը՝ և զԿոստանդին Պերփեռութէն . խնդրեց իր եղբորմէն որ սաշտպանն ըլլայ իր որդւոյն, յուզումէն արտասուեց, յետոյ մեռաւ (11 մայիս 912) :

Ոչ օգուտ ըրած էր պետութեան և ոչ չարիք : Բարեսիրտ հոգի մ'էր որ իր հաճոյքները կը փնտռէր, առանց ուրիշի վնասը փափագելու : Այսչափն ալ բաւական էր ժողովրդեան համար որ զկայսրը հրապարակի վրայ կը տեսնէ, և արքունեաց մէջ երբէք չթափանցեր : Ապագային անձանօթ, Բիւզանդիա անկեղծօրէն լացաւ այն Անցելոյն վրայ՝ զոր կը կորսնցնէր Լևոնի հետ :

Զ .

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

(9 1 1 - 9 1 2)

Ա.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԳԱԶԱԿԱՅԻՆՔԻՆԵՐ

Քիւզանդիոյ ժողովուրդը հազիւ իր աչքերը բարձրացուցած էր Լևոն Խմաստասէրի սգաւոր զերեզմանէն, երբ նշմարեց, երկնքին խորը, բոցեղէն սուր մը՝ որ իր գլխուն վերեւ կը շողշողար:

Գիտաւոր մ'էր, տասնեւհինգ օր անշարժ մնաց: Ամենուն աչքը անոր յառած էին, ամէնքը անոր վրայ կը խօսէին, ամենուն սիրտը կը տրոփէր տխուր նախազգացումներով:

Այս սրահուն էր որ զահու վրայ կը բարձրանար քառասնամեայ մարդ մը՝ Աղեքսանդր Արշակունի:

Աւելորդապաշտութիւն է, ի հարկէ, այնքան գէշ նշանակութիւն ընծայել մեր երկնային այցելուներուն. բայց Աղեքսանդրի գահակալութիւնը... դա այնպիսի զուգադիպութիւն մ'էր որ, թո՛ղ Բիւզանդիոյ ժողովուրդը, ամենէն սկեպտիկ միտքն ալ պիտի համոզուէր անոնց գէշ նշանակութեան մասին:

Որդի Վասիլ Արշակունւոյ, եղբայր Լեւոն իմաստասէրի, Աղեքսանդր ծնած էր 871ի նոյեմբ. 23ին:

ժամանակի դաստիարակութիւնը, դարու ոգին, ամենէն առաջ աւելորդապաշտըրին զինք և սստեղագիտ: Իր ախտերէն փոքրագոյնն էր ասիկա:

Վասիլի մահուանէն յետոյ, ժառանգական իրաւունքը զինքը գահ բարձրացուց Լեւոն իմաստասէրի հետ: Ամէն հոգ իր եղբոր յանձնեց, — զուարթ պալատական, — անձնատուր եղաւ զքօսանքներու:

Իր ախտերուն մէջ փառասիրութիւնը միայն կը պակսէր... երբէք չմտածեց երկիրներ զբաւել, մեծ անուն մ'աւանդել ապագային: Չուզեց նոյն իսկ ամուսնանալ, ժառանգներ պատրաստել իր գահուն, վախնալով որ ընտանեկան հոգերը իր հաճոյքներն աղօտացնեն...

Պալատին մէջ միայն այն ժամանակ կը գտնուէր՝ երբ խնջոյք կար հոն ուրիշ ժամանակ կամ կրկէսին մէջն էր և կամ որսի գրադած Հիէրոնի (Ֆէնէրպահչէին) անտառներուն մէջ, որոնցմէ՝ կանաչ հետք մը հազիւ մնացած է հիմա, իբր սիրուն հակապատկեր իր շրջակայ հայելանման կապոյտին: Աղերսանդր չէր մտնար անշուշտ երբեմն ալ՝ կղզիները երթալ և զովութիւնները շնչել Փրինքիփոյի կատարէն, ու Բիւզանդիոնը տեսնալ հեռուն, երկու կապոյտներուն մէջ տեղ նկարուած, ամէն բան ոտքին առջև խոնարհած, ու լսել հպատակութեան խոստովանանքը, զոր ծովը, անտառները, կղզիները կ'ընէին իրենց կայսեր: — Ո՛րքան գէշ կայսր, և ո՛րքան գեղեցիկ հպատակներ:...

Երբ 911ին, Աղերսանդր միայնակ մնաց գահուն վրայ, երբէք չմտածեց իր պաշտօնին գիտակցութիւնն ունենալ: Ամենէն մեծ գինովն էր և ամենէն մեծ անատակը ... իր բովանդակ կայսերութեան մէջ, թէպէտ ուրիշ տեղ ալ դժուար պիտի ըլլար նման մը գտնել:

Շատ կը ցաւէր որ կոտապաշտութեան դարու մը մէջ չէր ծնած, և յաճախ կ'ը-

սէր՝ որ եթէ կարելի ըլլար՝ ամէն ջանք պիտի ընէր կուսպաշտութիւնը վերականգնելու՝ և զայն ծաղկեցնելու համար աշխարհիս մէջ:

Բիւզանդական ճաշակը կը պահանջէր որ ամենէն ապօրէն գործ ալ հանճարեղ նորութիւն մը պարունակէ: Յիմարութիւնը, այս պայմանաւ, ներելի էր:

Աղերսանդը, իր միամեայ թագաւորութեան ժամանակ, երեք բան գործեց, մին բան զմիւս տարօրինակ և ծիծաղելի: Խոզի մ'առջև խորան կանգնեց, գինոյններէ ձերակոյտ մը կազմեց, կրօնաւորներու հետ դաւադրութիւն մը ըրաւ՝ հայրապետը ձեռնելու համար:

Բ.

ԱՆԵՐՍԱՆԵՐԻ ԿԱՏԱՆԵՐԳԱՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷԱԹԹԻՒՆԸ. —
ԻՐ ՄԱՆԸ:

Կրկէսին մէջ, պատի մը վրայ, նկարուած էր կինճ մը:

Պալատականը Աղերսանդըը համոզեցին թէ այդ կինճը զինքը կը ներկայացնէր, և խորհրդանշան մ'էր իր թագաւորութեան:

Աղերսանդր համոզուեցաւ: Հրամայեց որ իր տէրութեան մէջ մասնաւոր յարգանք տրուի այս կենդանւոյն, և նկարիչներ զան այդ պատկերը նորոգելու: Կրբ այս աշխատութիւնը լմեցաւ՝ հրամայեց մեծ հանդէս կատարել: Չիախաղի ժամանակ կայսրը անձամբ, ծիրանիներ հագուած՝ անցաւ ժողովրդեան առջևէն, որ կը ծափահարէր զինք: Խորան մը կանգնած էին պատկերին առջև. ոչ մէկ զարդարանք չէին զլացած անոր. հրագներու անհամար բազմութիւն մը դողդոջուն նշոյլներով կը պլպլար. խոզին առջև:

Կերոպացի գիտնականը դեռ չէն կրցած այս երևոյթը մեկնել. Cousin, բիւզանդական պատմիչներու նամատուտարեանը մէջ կ'ըսէ թէ զուարթ կայսրը այդ համոզումն ունեցաւ շափազանց նմանութիւն գտնելով իր և այդ կենդանւոյն մէջ: Անկարելի է, կարծեմ, որ կայսրը այդ նախատինքն յանձն առած ըլլայ հրապարակաւ: Ըստ մեզ՝ թերևս այդ կինճը Տրդատ թագաւորը կը ներկայացնէր. Պերսիեոս ժէնի գրութիւնները մեզ կ'իմացնեն թէ Վասիլ և իր ամբողջ ցեղը զիրենք հօր կողմանէ Տրդատեան սերած կը համարէին

և մօր կողմանէ Կոստանդիանոսէն, հետեւարար պէտք էին առանձին յարգանք մ'ունենալ առաջին հայ բրիստոնեայ թագաւորին: Հայկական զրոյցները այդ մասին արդէն տարածուած էին Յունաց մէջ, և Աղեքսանդր, Տրդատին առջև, զոր կը տօնենք, կարող էր խորան մը կանգնել, և կինճին մէջ զինքն ու իր ցեղը տեսնել:

Պատմիչները, զքօսեցուցիչ ընելու համար դէպքը, ծածկած կը թուին այս պարագայն, որ շատ բնական պիտի ընէր զայն:

Աղեքսանդր բոլոր խոհեմութիւնը զործածեց վանելու համար արքունիքէն այն ցուրտ բնաւորութիւնները որ իր վայելքը կրնային վրդովել իրենց ձանձրանալի խրատներովը: Արոշեց արքունիք մը կազմել որուն անդամները իր բոլոր ախտերն ունենային. ոչ ոք պիտի իշխէր այնուհետև իր գործերը պարսաւել: Մերակոյտ մը կազմեց որ մասամբ անառակներէ կը բաղկանար ու մասամբ զինովներէ:

Ժողովքները խնջոյքներէ յետոյ տեղի կ'ունենային. աւելի անտեղի տեսարան չէր կրնար ըլլալ քան այս արբեցողները, որոնք ամէն վայրկեան զլորելու վտանգի

մէջ, սենեակ մը կ'երթային՝ տէրութեան գործերուն վրայ մտածելու համար...

Անշուշտ, այս ժողովքներէն մէկուն մէջ էր որ Աղեքսանդր որոշեց հայրապետը ծեծել... կրօնաւորներու օգնութեամբ:

Կանչեց ասոնցմէ խումբ մը, ամենէն ուժովներէն ու քաջասիրտներէն, և իրենց յորդորական խօսքեր ընելէն յետոյ՝ յայտնեց որ Եւթիմիոս հայրապետը ծեծելու փափագ մը կը զգար բաւական ժամանակէ ի վեր, և թէ վստահ էր որ անոնք պէտք եղած օգնութիւնը պիտի չզլանան իրեն. «Եւթիմիոս, աւելցուց, գահազուրկ պիտի ըլլայ, իրեն տեղ պիտի բարձրանայ Նիկողայոս»:

Կրօնաւորները իրենց հաւանութիւնը տուին. դաւադիրները որոշեցին միասին որ Նիկողայոսի աւելի գոհանակութիւն մը տալու համար, առաջուց հրաւիրեց զինք իր ախոյեանին գանակոծութեան հանդէսին:

Որոշեալ օրը հասաւ. Եւթիմիոս հայրապետը, արքունիք հրաւիրուած առանց կասկածանքի ներս մտաւ: Յանկարծ կանգ առաւ՝ տեսարանին նորութեանը առջեւ ավշած: Կայսրը բազմած էր բարձր գահու մը վրայ, աջ կողմը Նիկողայոս, աջ-

սորեալ հայրապետը, որուն ինքը ակամայ յաջորդած էր, շորս կողմը, իշխաններու տեղ, բազմած էին կրօնաւորներ զլուինին կնգուղի մէջ, և համեատօրէն ամփոփուած իրենց զգեստին ծալքերուն ներքեւ. բմծի- ծաղ մ'երեցաւ ասոնց դէմքին վրայ և աչքերնուն ծայրովը մոնող հայրապետին նայեցան. — զոհը կու զար վերջապէս: Կրօնաւորները տեսնելով՝ հայրապետը տը- խուր կասկած մ'ունեցաւ: Կէ յիրաւի հազիւ բիշ մ'առաջ եկած էր, կայսրը յարձակման նշան տուաւ: Աղմուկը տիրեց սրահին մէջ: Աղաղակելով, բոնցիտով, ա- քացիտով, կրօնաւորները թշնամուոյն վրայ յարձակեցան, բաջարար:

Վայրկեան մը վերջ կոստանդնուպոլ- հայրապետը գետին փռուած էր, ոմանք մօրուքը արմատախիլ կ'ընէին, ուրիշներ կը բաշէին ճերմակ մազերը՝ որ բիշ մ'ա- ռաջ, այնքան վեհօրէն կը ծածանէին ու- սին վրայ: Արիւն կը վազէր բոլոր անդամ- ներէն, և Աղեքսանդր, որ շէր ուզեր բնաւ եկեղեցականը աշխարհական մը՝ որ և է կերպով տանջուի շատ զոհ եղաւ տեսնե- լով որ կրօնաւորները այնքան ճարտարու- թեամբ կը կատարեն դահճի պաշտօնը:

Եւթիմիոս Ազարա կղզին արսորուեցաւ յաջորդ թողլով իրեն զՆիկողայոս, և մեռաւ Փասմարեի դրան առջև:

Աղերսանդր Արշակունի աւագերէց մ'ուներ որ թագաւորին կը հաւասարէր իր անսանձ բարուր: Յաճախ նա Աղերսանդրի հետ կրկէս կ'իջնէր և քահանայական զգեստով գնդակ կը խաղար թագաւորին հետ: Ժողովուրդը կը խոնէր այս նորութիւնը տեսնելու համար և ծաղրածութեամբք կը վիճէին իրարու հետ՝ թէ ո՛վ պիտի յաղթէ, կայսրը թէ իր աւագերէցը: — Երկուքն ալ գնդակախաղով պիտի մեռնէին:

Կոստանդին Պերփեռուժէն, իր եղբորորդին, դեռ փոքրիկ մանուկ մ'էր, տժգոյն ու նուաղկոտ: Կայսրը սպաննել կ'ուզէր զինքը, թագը՝ իր ուրախութեան ընկերներէն մէկուն յանձնելու համար: Ապահովցուցին զինք որ Պերփեռուժէն պիտի մեռնի արդէն, և աւելորդ է կանխել բնութեան գործը: Այսպէս Պերփեռուժէնի հիւանդութիւնը՝ զինք մահուանէ ազատեց:

Հիմերոս ծովակալին այնքան սպառնալիք ըրաւ՝ որ վախէն մեռաւ: Նոյն ուճով վարուեցաւ Բուլղարաց Սիմէոն թա-

գաւորին զեսպաններուն հետ: Կա պատ-
րաստուած էր պատերազմի, երբ աւետե-
ցին թէ Աղերսանդր մեռած է:

Յունիս Ծին, մեծ խնջոյք մը տուաւ:
Պինով էր արդէն՝ երբ սեղանէն ելաւ. ուղ-
ղակի կրկէս գնաց՝ գնդակախաղի. աղեաց
հիւանդութիւն մ'ունեցաւ յանկարծ՝ և պա-
լատ բերուեցաւ: Պիշերը երակները պայ-
թեցան և արիւն ժայթքելով մեռաւ:

Թագաւորած էր տարի մ'ու կէս: Մին-
չեւ վերջին վայրկեանը չէր դադրած տա-
րօրինակութիւններ մտածելէ. անկողնին
քով կանչեց կոստանդին Պերփեռուժէնը,
փափկակազմ արքայորդին, համբուրեց իր
ճակատը, թաղը զետեղեց զլիսուն վրայ, և
հուսկ ուրեմն ըսաւ, ձեռքէն բռնելով.

«Փորըրահասակ ես, որդեակ իմ, հարկ
է քեզ խնամակալ մը տա՛. բայց ես, ա-
պահովութեան համար՝ կը թողում քեզ...
եօթը խնամակալ»:

Տէրութեան բոլոր զեղծ մարդիկները՝
անկեղծօրէն ցաւեցան՝ այսպիսի կայսեր
մը մահուան վրայ:

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՔ ՄՕՐԻԿԻ ՎՐԱՅ

Ա. — Յունաց սր պատմիչներ խօսած են Մօրիկի վրայ. — 1) Եւագր Սքորաստիկոս, Մօրիկի ժամանակակից և պարտական. իւր գործը տպուած է՝ Թէոդորեոսի Եկեղեցական պատմութեան հետ (Augustae Taurinorum, MDCLXVIII, ex regia typographia): Մօրիկի վրայ յատկապէս կը խօսի Ե գրքի ԺԹ գլխէն սկսեալ՝ մինչև Զ գրոց վերջը:

2) Թեոփիլակոս Սիմոկատոս, Մօրիկի ժամանակակից, անոր կենսագրութիւնն ըրած է՝ Երկոտասան գրքով (տպուած Corpus historiae byzantinaeի Թէ՛ վեներական և Թէ՛ Նիպուհրեան շարքին մէջ): — Հայոց վրայ շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ ունի:

3) *Մենանդրի Պրոտեկտոր* (Menandri Protectoris excerpta de legationibus barbarorum), որուն հասուածները միայն՝ մեզ հասուցած է Սուխաս:

Յաջորդ դարուց բոլոր ժամանակագիրներն ալ խօսած են բնականաբար՝ Մօրիկի վրայ. զլխաւորները միայն յիշենք, (էջերը՝ ըստ Նիպուհրեան տպագրութեան):

4. Կեդրեկոս յէջս 690—707:

5. Գլխիկոս յէջ 507

6. Թեոփանէս վանահայր Խոստովանոյ հտ. Ա. յէջս 387—448

7. Թեոփանէս Բուզանդացի, զոր Փոսայ մատենադարանէն միայն կը ճանչնանք, բնագիրը կորսուած է (Փոս, յէջ 81):

Տես նաև Ս. Նիկեփոր, Եւփրեմիոս, և այլն և այլն:

Հայ պատմիչներէն՝ հետեւեալները խօսած են Մօրիկի վրայ:

1) Սերեոս (տպ. Կոստանդնուպօլիս, 1851): Գ. դպրութեան Ա զլխէն մինչև ԻԱ ուր Մօրիկի սպանումն կը յիշէ և իբր Թեոդոս որդւոյն ազատելուն և առ Պարսիկս երթալուն համբար, որուն պատճառաւ մեծ խռովութիւններ ծագեցան:

2) Յոհան Կաթողիկոս (տպ. Երուսա-

դէմ, Ս. Յակովբ, 1867 Գլուխ ժէ, ժԲ
 յէջս 90-98):

3) Յովնան Մամիկոնեան, Զենոր Գլա-
 կայ հետ տպուած (Ս. Ղազար, 1883,
 յէջս 13-16):

4) Ստեփան Ասողիկ (տպ. Փարիզ 1859,
 Ի Կ. Վ. Շահնազարեանցէ) Բ. Գիրք, յէջ
 85-87):

5. Վարդան (տպ. Վենետիկ, 1862 յէջ
 59, 60, 84):

6. Կիրակոս Գանձակեցի (Վենետիկ,
 1865, յէջ 26-29):

7. Սամուէլ Անեցի, տպ. Վաղարշապատ
 1893, էջ 77:

8. Ասարկ Գաւրիմեցի, Յայամարտը,
 և այլն, Սերէոս, իրրև ժամանակաւ Մոր-
 կայ ամենէն մերձաւորը, մեծագոյն հեղի-
 նակութիւնն է Հայոց մէջ:

*

Բ. — Հայ էր Մորիկ — Հայ աւան-
 դութիւնը այս խնդրոյն մասին այսպէս
 կը խօսի. «Ապա թագաւորեաց Տիրեր,
 և յետ նորա Մուրիկ, զսա ասեն ի Հա-
 յոց, յՕշական զեղջէ. և այլք՝ թէ ի
 Տարօնոյ... կէսը ասեն զսա յԱրփասուա

գեղջէ կապաղովկեցւոց, զոր յետոյ քա-
ղաք շինեաց զօրավար Տիրերի» (Կիրա-
կոս 29 էջ)։

Մօրիկի հայազգի ըլլալը ժողովրդեան
համոզումն եղած կը թուի, և Առաքել
Գավրիթեցի և ճառընտիր կը յիշեն թէ
Հայաստանի մէջ առած եղած էր ըսել,
« Իբրև ի ժամանակս Մօրկայ՝ նստեալ ես
յանհոգս » ։

Ստոյգ է Մօրիկի հայ ծագումը։

Յունաց պատմիչներէն միայն մէկ հոգի
է որ զայս կը հաստատէ. — Յովել որ
սակայն 1204 թուականէն վերջ կ'ապ-
րէր։

« Տիրերիոսէն վերջ (կ'ըսէ նա) թագա-
ւորեց Մօրիկ Հայկազն և փեսայ նորին,
ամս քսան¹ » ։

Սակայն այս բանիս հակառակ կ'եննեն
հետեւեալ պարագայները. 1. Մօրիկի ժա-
մանակակից մեծ հեղինակութիւն մը՝ Ե-
ւաղրիոս, որուն պատմութիւնը գրուած կը
համարուի 431 — 594, կ'ըսէ. (Ե զիրք,
ԺԹ զԼուիս)։

1. Տե՛ս Յովէլ, Corpus historiae byzantinae, հտ-
թ. էջ 136.

« Μετά δὲ Τιβέριον ἐβασίλευσε Μαυρίκιος Ἀρμένιος
καὶ γαμβρὸς αὐτοῦ ἔτη Κ ».

Տիրերիոս «Արևելքի գորավար ձեռնա-
դրեց (= անուանեց) ՉՄօրիկ, որուն
տոնմն և տները յառաջ եկած էր ի ճեղք
Համայ. բայց իր մերձաւորագոյն նախ-
նեաց (գաղթելուն) պատճառաւ՝ հայրենիք
ունէր իրեն՝ Արարիսոնը որ կապագով-
կացւոց գաւառին մէջ է»¹ :

2. Մօրիկի ընտանեկան բոլոր անուն-
ները հռոմէական են (տես Մօրիկի գեր-
դաստան վերնագրով ծանօթութիւնը) :

3. Մօրիկի Յոնական մայրը Արարիսոնի
Ատերիիոս եպիսկոպոսին քոյրն էր (տես
Corpus historiae byzantinae, վենետիկեան
տպագրութիւն, հտ. XXI, յէջ
88) :

4. Սերէոս որ ժամանակաւ մեր պատ-
մըչաց մէջ՝ Մօրիկի մերձաւորագոյնն է,
երբէք պարծեցած չէ անոր հայ ծագումով,
և բառ մ'անգամ ըսած չէ այս մասին.
ընդհակառակն զայն Հայոց սխերիս թըշ-

1. Χριστονοῦ δὲ ἐφ' ἑσῆας στρατηγὸν Μαυρίκιον, ἐλ-
κοντα μὲν γένος καὶ τοῦνομα ἐκ τῆς πρεσβυτέρας
'Ρωμῆς, ἐκ δὲ τῶν πρεσβυτῶν πατέρων, Ἀραβίῃσιν
πατρὶδα ἐπιγραφόμενον τοῦ Καπαδοκῶν ἔθνους.

(Սրն վերջին բառը, տես Ducauge, Glossarium
mediae et infimae graecitatis, ճամբարի գրառախ
նշանակութիւնն ևս ունի) :

նամին կը ներկայացնէ, և իրեն այսպիսի դիւանագիտութիւն մը կ'ընծայէ. Խոսարովայ հետ կը բանակցի՝ յորդորելու համար զանիկա որ իր հպատակ Հայերը ճնշէ, ինքն արդէն նոյնը պիտի ընէ. այսպէս Հայերն ինքնուրոյնութեան յոյսը պիտի կորսնցնեն՝ և երկու տիրող պետութիւնք ալ՝ անվնաս պիտի մնան. ահաւասիկ Սեբէոսի ներկայացուցած նամակը՝ զոր Մօրիկ գրեց Խոսարովին (Գ. Դպր. ԳԼ. Զ. էջ 79). « Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են (Հայք). կան ի միջի մերում, և պղտորեն. բայց եկ. ես զիմս ժողովեմ՝ և ի թրակէ գումարեմ. և դու զքոյդ ժողովէ՛ և հրամայէ յԱրևելս տանել. Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին, և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն, և մեր կեցցուք խաղաղութեամբ. Զի եթէ դորա յերկրի իւրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի »¹ :

5. Եւրոպացի զիտնականներէն ոչ որ Մօրիկի հայ ըլլալը կ'ընդունի, այլ ա-

1. Կիրակոս եւս Մօրիկի հայտանոց ըլլալը կը շեշտէ.

« Աս սա ապաստանեալ նախարարաց Հայոց՝ փախուցեալք ի տէրութենէն Պարսից: Իսկ սա անմարդէրարս ցուցեալ, այլ և զկարգեալ ոտնիկսն յառաջին թագաւորացն արգել ի նոցանէ » (էջ 28):

մէնքը ժամանակակից և պարատական Եւագրփոսի կը հաւատան:

6. Miscella historia¹ և Մանասէ² «կապպաղովկացի» կ'անուանեն զՄօրիկ՝ բայց երբէք հայ:

7. Մօրիկ ի պաշտպանութիւն Հայոց կոուեցաւ երկար տարիներ ընդդէմ Պարսից. պէտք էր անոնց լեզուին և սովորութեանց խորահմուտ ըլլալ: Այս հանգամանքը կարող էր զինք ժողովրդական առասպելաց նիւթ ընել և յետ նախ Հայաստանցի կոչուելու (ինչ որ ստոյգ է) յետոյ Հայոս փոխուիլ:

Յիրաւի այս հզօր փաստերուն կարելի է հաւասարակշիռ փաստեր բերել, և պիտի փութայինք հտովմայեցի անուանելու զՄօրիկ, եթէ սակայն օտար պատմըչի մը վկայութեան գոյութիւնը կարելի ըլլար մեկնել: Չամչեան զայն բարձակապէս հայ կը դաւանի (Բ հտ.)

1. Սա լատին հին բիւզանդախօսներու հրատարակութիւն մ'է. կը պարունակէ

Ա. Պաւլոս Սարկաւաց († 799):

Բ. Լահուռլփոս (725-806)

Գ. Անաստաս (786):

2. Սա իր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև 1204, հետևաբար մեծ հեղինակութիւն մը չէ:

խակ Հ. Աւիշան (Հայաստան, էջ 477)
«Կրնայ հաւանական ըլլալ որ իր նախ-
նիքն հոսմայեցի էին. դարերով ի կապա-
ղովկիա բնակելով՝ Հայոց հետ խնամե-
ցած ըլլան» :

Հ. Աւիշանի կարծիքը շատ հաւանական
է. կը թուի թէ հօր կողմանէ Մօրիկ հայ
էր, բայց նա աւելի կ'ընտրէր հոսմայեցի
կոչուիլ (այս դիտմամբ էր որ կ'ածիւէր
մօրուքը) վասնզի

1. Հոսմէական փառքը և Հայաստանի
թշուառութիւնք այդ զգացումը պիտի շըն-
չէին իրեն :

2. Իբրև քաղկեդոնական, կրօնական
հակակրօթիւններ ունէր Հայոց դէմ, և
փոխադարձաբար, ինչպէս պատմիչներէն
կը տեսնենք :

Եւագրիոս, պաշտօտական պատմիչ, բնա-
կանապէս կայսեր զգացումները պիտի փայ-
փայէր, դիտմամբ շեշտելով իր հոսմայեցի
ըլլալը, և կրնար ճշմարտութեան մէջ թերի
գտնուիլ՝ նոյն իսկ ժամանակակից ըլլա-
լուն պահառու :

Գծրաղղարար ոչ թէոփիլակաոս Սի-
մոկատա, ո՛չ թէոփանէս Բուզանդացի՝
Մօրիկի ազգութեան վրայ չեն խօսած :

Այսպէս ուրեմն կարելի է օտար պատմը-
չաց և հայ գիտնականաց երկու կուսակ-
ցութիւնքը հաշտեցնել՝ զՄօրիկ հօր կողմէն
հայ զնեւելով և մօր կողմէն հոսովայեցի:

*

Գ. — Սմբատ Բագմայաղթի ընծայում
քաչուրիւնները առասպել՝ ևև բէ իրականու-
րիւն. Թեոփիլոստոս Սիմոկատայի վկայու-
րիւնք. — Տեսանք Մօրիկի կենսագրու-
թեան մէջ՝ Սերիոսի նկարագրած Սմբա-
տը, որուն ձեռքին մէջ գազանները իրենց
ազին, կճղակը, կամ կեանքը կը թողուն:

Առասպել թէ իրականութիւն:

Թեոփիլոստոս Սիմոկատոս այսպէս կը
խօսի՝ Սմբատ Բագմայաղթի հանած ապըս-
տամբութեան վրայ. էջ 129—130¹:

« Զասոնք ճանչնալով Արմիզդ և չկա-
րենալով զսպել աղետից շատախօսութիւնք
(= չկարենալով զսպել այն խօսքերը՝ զոր

1. Սմբատայ վրայ Յովհաննէս Կաթողիկոս ալ կը
խօսի (Գլ. ԺԷ. յէջ 30) Սերէոսի պատմած քաջու-
թիւնքը զանց ընելով բայց համաձայնելով անոր՝ Վլքր-
կանայ մէջ գործածներու մասին, այն աեղի հայ գա-
ղութն ալ յիշելով, որ հայերէն լեզուն մտացած էր:

Ստեփաննոս Ասողիկ համաձայն կ'ընթանայ երկուքին
(Գիրք Բ. Գլուխ Բ., էջ 86):

Տես այս մասին նաև Կիրակոս (յէջ 29):

Թշուառութիւնը կը ներշնչէ), այսպանեց
 զՎահրամ ամենամօթալից նախատանօք,
 կանացի զգեստները զրկելով իրեն՝ իբր
 վարձ իւր անփառունակ պատերազմին.
 հանեց զինքը զօրավարութենէ, վճռելով
 այս բանս՝ արքունի նամակներով. ասկից՝
 պատերազմը Մարաց մէջ սկսաւ: Բայց
 Որմիզդը, զոր պարագայները թագաւորը
 բաժ էին, արհամարհուեցաւ իւր զօրավա-
 րէն. նախատինքներ զրուեցան նամակնե-
 րով՝ որոնց վերնագրին մէջ այս Որմիզդը
 փոխանակ որդի՝ դուաւոր Խոսրովու կը
 կոչուէր:

Բայց այս բաներէս քիչ մը ժամանակ
 յառաջ՝ Պարսկաստանի զբացի Հայերը
 քանի մը Հոսմայեցիներէ զրգոուած՝ միա-
 բանեցան ապստամբելու և Մարաց կողմն
 անցնիլ ձեռնարկեցին, խարդախութեամբ
 սպաննելով կայսերմէն՝ Հայաստանի վրայ
 զրուած իշխանը Յովհաննէս անունով.
 մինչդեռ Հայաստանի գործերը ալեկոծուե-
 լու մօտ էին, Մօրիկ ինքնակալը Հայաս-
 տան զրկեց զԴիոմենգիոլոս, նշանաւոր
 մարդ, կարի յոյժ սիրուած, որ սինկղի-
 տոսի ժողովին մէջ կը փայլէր առաջին
 խորհրդականներուն մէջ. սա արգելք զբա-

ապստամբութեան ժայթքումին և խռովութեան լայրը՝ Սմբատ անունով՝ շղթայակապ թագաւորին ներկայացուց:

Թագաւորը երկիւղածութեամբ դատաւորաց ատենին յանձնեց ամբաստանութեան քննութիւնը, որպէսզի չըլլայ թէ ատանց յանցանքները քննելու՝ անիրաւ վճռով պատիճներ որոշէ:

Յանցաւորը խոստովանեցաւ իւր գործածները: Գատաւորները վճիռ տուին որ այդպիսի բաներ գործողը՝ պէտք է զազաններէ պատռուելով՝ անհետ ըլլայ մարդկային կեանքէ: Թատրոնը լեցուեցաւ, և երբ յանցաւորները զազանաց կերակուր պիտի բլլային, բազաւորին մարդասիրութիւնը կանխեց քան ժողովրդեան նպաստաւոր աղաղակները:

Թէ՛ անիկա որ զազաններէն ազատեցաւ, և անկարծելի փրկութեան հասաւ, թէ՛ հանդիսատեսները մեծապէս գովեցին՝ թագաւորին յանկարծական զթութիւնն և մարդասիրութիւնը »:

*

Գ. — Համեմատութիւն Սեբեոսի և Թեոփիլակոսոսի. — Այս երկուքը իրարու կը

համաձայնին, Մօրիկի ժամանակ ղնելով հայկական մեծ շարժում մը:

Այս նշանաւոր դէպքը պէտք է ղնենք մօտաւորապէս 590ին:

Որովհետեւ Սիմոկատա յետ յիշելու վահրամի ապստամբութիւնը, որ պատահեցաւ 591ին, կ'աւելցնէ. « Բայց այս ժամանակէս քիչ մը յառաջ »

« Πρὸ τινος δὲ τούτων βραχέος καιροῦ ἀγείνυοντες πρὸς τῇ Περσίδι Ἀρμένιοι, ὑποπέισθεντες ὑπὸ τινῶν Ῥωμαίων ἀνδρῶν » են:

Ապստամբութեան նպատակը՝ ըստ Սիմոկատայի՝ է Պարսից կողմը անցնիլ, ըստ Սերէոսի՝ ազգային անկախութիւն հիմնել:

Ապստամբութեան առաջին շարժումը տուողները Հոսովմայեցիներ եղան, ըստ Սիմոկատայի, Հայեր ինքնին՝ ըստ Սերէոսի:

Բայց պէտք է ղիտեւլ՝ թէ ինչ շահ ունէին Հոսովմայեցիք Հայերը գրգռելու մէջ: ըստ իս այս բառը հոս « Յունահայ » հասկընալու է, ղիտելով մանաւանդ որ կը յաջորդէ անոր, իբր համապատասխանող հակադրութիւն մը, « Պարսկաստանի դըրացի Հայեր » բացատրութիւնը: Եւ յիշուի Սերէոսի՝ մէջ ալ կը տեսնանք թէ

«Խառվութեան հայրը» Սմբատ Բազմա-
յաղթ՝ յունահայ մ'է՛ :

Գոմեկեցիոյի յանուանէ յիշատակութիւնը
հետաքրքրական կէտ մ'է և կը յիշեցնէ Սե-
րէոսի մի դատապարտելի պակասը :

Գալով Սմբատի քաջագործութեանց ,
պէտք է ըսել՝ թէ Սիմոկատայի մէջ ձե-
ռագրական պակաս մը հաւանական է : Ա-
պա թէ ոչ՝ աւելի անտեղի տեսարան
չկրնար ըլլալ քան ամբողջ Բիւզանդիոնի
համախմբումը թատրոնին մէջ, կայսերա-
կան ընտանեաց ներկայութիւնը հոն, ըս-
պասելով զիցագնական դէպքի մը, և այս
ամէն պատրաստութիւնը յանկարծ ծիծա-
ղելիի փոխուած՝ կայսեր մէկ փրկարար
հրամանով որ ցուրտ տպաւորութիւն մը
թողլով՝ ամբողջ բազմութիւնը յուսախար
տուներնին կը զրկէր :

Մեզ կը թուի թէ Սմբատ Բազմայաղթ
քանի մը կոխ յաջողութեամբ մզած է

1. Սերէոս Գ. Գոյր. Գլ. Է. էջ 88 յանուանէ կը
թուարկէ Թեոփիլակոսոսի յիշած Հոմոսյեցի գրգռող-
ները. « Արտատմէին դարձեալ ի կողմանց Յունաց
Սեպուչքն Վահեւունիք, Սամուէլ՝ զոր ասացի, և Սար-
գիս և Վարագնեբուհ, և Նեբուս, և Վասամ և Թէո-
դորոս Տրպատունի և խորհէին սպանանել զկուրազորն՝
մինչդեռ նա նստէր ի ջերմի բժշկել ի հիւանդութենէ
մերձ ի քաղաքն կարնոյ » :

զազանաց դէմ, — Հոովմայեցւոց համար սովորական տեսարան, և բիշ արժանի հոովմէական պատմչի մը խանդավառ նրկարագրութեան, — բայց ժողովրդեան աղաղակներէն առաջ (կրկէսին մէջ յաթողը՝ կը տեսնէր ամբողջ ժողովուրդը կայսեր դարձած՝ իրեն կեանք խնդրելու համար), կանխած էր Մօրիկ՝ ազատարար հրամանը տալու, ցոյց իրեն մարդասիրութեան, ու թերեւս, բիշ մը՝ հայասիրութեան:

Յամենայն դէպս, բիշ զրոյց կայ, որ Սմբատինին չափ օտարներէն՝ իր վաւերացումը գտնէ:

*

5. — Յովնանեկս Միյսրաքիոնը և Չամչեանի Մուշեղ Տարօնեցիև. — Մեծահրմուտն Չամչեան իր Պատմութեան Բ. գրոց, ԽԶ գլխոյն 253 էջին մէջ՝ Միյսրաքիոնի վրայ այսպէս կը խօսի.

«Էր յայս աւուրս իշխան Տարօնոյ Մուշեղ Մամիկոնեան՝ այր հզօր և երևելի, որոյ բազում քաջութիւնս ցուցեալ էր ի դրան կայսեր և յաշխարհին Հայոց, զոր և յոյն պատմիչք յիշատակեն, այլ չկա-

ըննալով ուղիղ արտասանել՝ Մուսրակ կամ Մուսրաք կոչեն։

Սա տուեալ էր գղուստր իւր զՄարիամ ի կնութիւն Վարդայ Արծրունւոյ, յորմէ ծնաւ Ստեփաննոս, որ եղև յետոյ առաջնորդ իննակնեան վանացն Գլակայ։

Չայս Մուշեղ կարգեաց Մօրիկ կայսր՝ զոչքս Հայոց եղելոց ի բաժնին Յունաց, զի մեռեալ էր Յովհաննախարար՝ իշխան այնր կողման, և զուցէ յայս սակս պատմագիրք Յունաց՝ Յովնանեկս եւս կոչեն զՄուշեղ և կամ թերևս վասն լինելոյ նորա իշխան երկրին Յովհաննու կարապետի՝ որ ի Մուշ Տարօնոյ »։

Անոնք որ հսկայ ամբողջութիւն մը յօրինելու զիտումն ունին, ինչպէս Չամչեանը, այսպիսի մանրամասնութեանց մէջ կրնան երբեմն վրիպիլ։

Միյսրաքիոնք՝ Մուշեղի սխալագրութիւնը չէ, քանի որ յոյն պատմիչք՝ միշտ Մուշեղը «Մոզէլէս» կը գրեն. հմտ. այս կէտիս նկատմամբ՝ կեղղրենոսի Բ. հտ. էջ 25, ուր կը խօսի իրենէի ժամանակակից Ալեքս Մուշեղի մը վրայ, զարձեալ կեղղրենոս Բ. հտ. էջ 118-119 ուրիշ Ալեքս

Մուշեղի մը վրայ «Քրիեհեանց տոհմէն» (!) Հայոց աշխարհէն, Աւերս անուով, որու մականունն էր Մուշեղ, տեսրով գեղեցիկ, հասակով ծաղկեալ» և այլն, և այլն:

Թէոփիլակոսոս մեզի որոշակի կ'իմացընէ թէ Յովհաննէսը՝ Միլլարիոն կոչուած էր մեծ ընչացքներ ունենալուն համար.

«καὶ Βασιλεὺς τὸν Ἰωάννην, ὡπερ ἐπόνυμον τὸ τῆς ὑπερίσας χελύνης καθάκομον, ὃν δὴ καὶ Μυστάκωνα προσυγόρευον Ῥωμαῖοι» (էջ 49): (Սէն—Մարթէն ալ անդրադարձած է Չամչեանի սոյն վրիպակը):

Բայ ի ասկից Յովհաննէս Միլլարիոն Հայ ալ չէր, «ԶՅովհաննէս ազգաւ Թրակացի» Եւագրիոս, Ա, 6. «Ἰωάννην Θράκα γένος»:

Վերջապէս երրորդ փաստ մ'ալ կրնանք բերել այս բանիս այն՝ որ Սերէոս կը ճանչնայ Մուշեղ անուամբ զօրավար՝ բայց ենթարկեալ ուրիշ Յունե անուամբ զօրավարի մը (տես էջ 71).

«Էր գրեալ վասն նորա (= Վասն Մուշեղայ) և առ սլատրիկն Յոհան՝ զարձակեսցէ զնա, և նորա դարձեալ հրա-

1. Գեղուեի՝, Բագրատուեի՝, Թէպէտ Մուշեղայ քով միշտ Մուսիկոսեան վարժուած ենք լսել:

ման տուեալ նմա, երթալ այնպէս պատ-
րաստութեամբ և հրամայեաց ամենեցուն
նոցա՝ արկանել զանձամբ իւրաքանչիւր
սպառազինութիւն. արկաւ և ինքն զան-
ձամբ զսպառազինութիւն իւր, վառեցան և
զնացին »:

Ի հարկէ Յովհաննէս Միլյսթաքիոնը
պէտք չէ շփոթիլ այն Յովհաննին հետ՝ որ
Հայաստանի կուսակալ էր, և որուն սպա-
նումը յիշելէն յետոյ ալ թէոփիլակոսոս
կը շարունակէ պատմել գործերը՝ Յով-
հաննէս Միլյսթաքիոնի՝:

1. Այն Մուշեղ Մամիկոնեանք՝ Յովհան Մամիկո-
նեանի զիւցազն եղած է. իր գոյութիւնն անտարակու-
սելի է, ոչ միայն անոր համար որ Սերէոս ալ զինք
մամակից գրած է վահրամական պատերազմին, ոչ
նաեւ վամուզի Մոճմէլ-Ալթեփարիի պարսկական ձեռա-
գիրը և ուրիշ պատմութիւններ զայն կը յիշեն իրրեւ-
խտորոջութեամբ մամակից, և զայն՝ իր փախուստին մա-
մանակ Նիւրասիրոյ ինչպէս կը յիշէ St. Martin
տես Լըպոյ, ժ. էջ 310):

Յովհ. Մամիկոնեան խտորովը զան բարձրացնելու
համար (էջ 14) անոր կուսել կու տայ ընդդէմ Նի-
խորձեսի, որուն զուխը կը կտրէ և մախազին մէջ կը
նետէ:

Չամշեան (Բ. հտ. Գլ. ԽԶ, էջ 298) այդ պատմու-
թիւնը Յունաց համաձայնեցնելու համար կ'ենթադրէ
թէ վահրամ Նիխորձես մականունն ալ ունէր: Մուշեղ
անոր ըզեզը ցնդեցուց մտրո՛ւի հարուածով մը, և զայն
պիտի սպանէր երկ շաշարուէր բլեամիներին, որոնցմէ
զինքն սպանեց Սմբատ Բագրատունի: Վերջին ընդդէմալ
տողերու ազրիւրը չենք գիտեր:

6. Ո՛ւր ձևած և Մօրիկ, — Մօրիկի ծննդավայրի մասին կիրակոս կրկին հայ ժողովրդական աւանդութիւն կը յիշատակէ. մին կ'ըսէ՝ թէ նա Օշականի մէջ ծնած է, միւր՝ թէ Տարօնի մէջ:

Այս երկուքն ալ անտարակուսելի կերպով սխալ են:

Բոլոր յոյն պատմիչներ և մեր բազմահմուտ կիրակոսն ալ՝ կապպադովկիոյ Արարիսոս քաղաքէն ծնած կը դնեն զինքը. (տես Եւագր Ե, Ագաթիոս Ա, 5, Մե. նանդր, Եւատաթիոս):

Ո՛ւր կը գտնուէր Արարիսոս: Մօրիկի հայրենիքը նոյն չէ՞ այն Արարիսոնի հետ որ Պարսկաստանի և Հռոմէական տէրութեան սահմանազուխ կը համարուէր, և ուր մտաւ թոսրով Յուստինոս Բ. ի ժամանակ, 576ին:

Վահրամ՝ շապանուեցաւ պատերազմի ժամանակ. այլ փախաւ Պարսկաստանի իւրերը, ինչպէս կ'ըսէ Թեոփանէս, էջ 225. Ի Քաչի Շահաստան՝ ինչպէս կ'ըսէ արժանահաւասան Սերէոս (Գ. դպր. Պղ. Գ. էջ 68):

Միայն Յովհ. կաթ. կ'ըսէ (էջ 87). «Քաղում գօրահանգերն սպանանի Վահրամն յիսայ»: Ո՛ւր է այս ինքն: Ըստ յոյն պատմչաց՝ Վահրամ, Գանձակի (= Գաղբէի) Պաւարաթ գետոյն քով յաղթուեցաւ:

Դիտենք ուրեմն թէ այս զէպըը պատմած ժամանակ Արարիսոնը ո՛ւր կը զետեղեն Հոովմայեցի պատմիչը:

Մենանդր կը յիշատակէ թէ Խոսրով յետ Հայաստան արշաւելու և նուաճելու՝ զէպ ի Թեոդոսուպոլիս զիմեց, անցնելով նախ Պատեակ երկրէն:

Saint-Martin, Լըպօ ծանօթարանած ժամանակ (ԺԱ, էջ 1354, ծանօթ. 2) այսպէս կ'ըսէ. «Ce pays est peut-être le canton que les Arméniens appellent *Vanand*, et qui était situé en effet sur les frontières de l'Arménie romaine».

Պատեակ (Βαδ:αγής) վանանդէն բաւական տարածայն է. — ըստ մեզ՝ Բասեակի սխալագրութիւնն է:

Եւ յիրաւի Բասեակը Թէոդոսուպոլի նամբուն վրայ է ուղևորին համար՝ որ Հայաստանէն կու գայ՝ ինչպէս կ'ընէր Խոսրով:

Շահնշահը երբ Թէոդոսուպոլիս կը հասնի, Հոովմէական Հայաստանի մէջ մտնա-

1. Յովհ. Մամիկոնեան զէշ պատմագիր, բայց բաջ աշխարհագէտ, Խոսրովայ համար այսպէս կը գրէ. «Անցեալ գնաց ի կողմանս Բասեակ, ի Դուին, ի Հեր և ի Բահլ, բայց յորժամ եկին. ի կարին». Հայաստան արշաւողներու ուղեգրին այդ էր:

լով, նա կանգ կ'առնու Արարիտան կոչուած տեղը, որ թէոզուպոլիս բաղարին՝ հարաւային կողմը կը գտնուէր.

« Եջ τὸ Ἀραβησσῶν ἐπακεκλιγμένον χωρίον, ἀμφὶ μεσημβρινὸν κλίμα τοῦ ἄσθεος » :

Գիտելու է որ Մօրիկ, իբրև գօրաւար, երկայն ժամանակ Արծնի մէջ կը գործէ և թերևս իր հոն զրկուելուն զլիսաւոր շարժառիթն ալ այն էր՝ որ բնիկ Ըլլալով, լաւ տեղեակ էր երկրին հանգամանաց :

Չարմանալի չէ որ կապագարովկիտ անուան տակ նշանակուած Ըլլան Արծն, կարին գաւառները՝ որոց մէջ կը գտնուէր Արարիտան : Հոսմեակեան Հայաստան անունը որ Սերաստիոյ, Մելիտինէի ալ կը տրուէր՝ յաճախ կապագարովկիտ կոչուած են :

Եւագրիոսի լատին տպագրիչը կը յիշեցնէ, թէ Հերակլէս Արևելեան կայսրութեան վրայ գրած ժամանակ Արարիտան անուամբ զիւր մը կը գնէ Երկրորդ Հայոց մէջ. դարձեալ կոստանդնուպոլսոյ Ա. ժողովրին արձանագրութեանց մէջ՝ փոքր Հայաստանի բաժնին մէջ կը նշանակուի Արարիտանի եպիսկոպոսը և ֆիլոսատրգիտ ալ փոքր Հայաստանի մէջ զրած է զայն :

Ըստ այսմ՝ Մօրիկը Կարևոյ մօտեր ծնած
պիտի համարինք, աւելի ճիշտ՝ Արծնեցի:
Սակայն կայ նաև ուրիշ Արարիստե
մը:

«Ասիկա Կոկիւսոնէն 40 մղոնի չափ
դէպ Արեւելք՝ հիմակուան Եարփուզ քա-
ղարին մօտ, աւելի բերդաւան մ'էր» (Հ.
Ղ. Ալիշան, Յուշիկք, Բ. էջ 67): Հոս էր
որ արսորուեցաւ Ս. Ոսկերեբան, Կոկիւ-
սոնէն փոխադրուելով:

Սոյն հայրապետի ժամանակ՝ Արարիստե-
սի եպիսկոպոսն էր Ոտրիոս. անունները
ենթադրել կու տան՝ թէ սոյն գիւղս ամ-
բողջապէս հոռվմայեցի գաղթականութիւն
մ'եղած ըլլայ:

Խաւրացիք յաճախ յարձակում կ'ը-
նէին Արարիստեի վրայ, և ինքնին Ս. Ոս-
կերեբան, որ միջնարեղին մէջ էր, որ մը
յանկարծ պաշարուեցաւ 300 Խաւրացի-
ներէ: Այսպէս Մօրիկի հայրենիքը կ'ըլլայ
ցուրտ երկիր մը, — դիտելու է որ ինքն
ալ ցուրտ էր բնաւորութեամբ, — որ ար-
սորավայր կը ծառայէր յանցաւորաց:

Եթէ Մենանդրի նարառային կողմը բա-
ցատրութիւնը ընդարձակ իմաստով առ-
նենք, թերևս հաւանական ըլլայ երկու Ա-

րարիստոնները նոյնացնել: Այլապէս՝ կու-
կիսոնի դրացին նախընտրելի է՝ իբր հայ-
րենիք Մօրկայ, որովհետև «Կապպադով-
կիոյ» մէջ կը գտնուի՝ բառին հարազատ
նշանակութեամբը:

*

7. — 570ի հայկական ապստամբութիւնը
— Վարդանայ ապստամբութիւնը այնքան
մեծահռչակ եղաւ՝ որ զայն կը պատմեն
ոչ միայն Հայք, այլ և Յոյնք և Լատինք:
Տեսնենք նախ թէ Սերէոս ինչպէս կը
ներկայացնէ:

«Եւ եղև ի խա ամի թագաւորութեան
Խոսրովայ՝ որդւոյ Կաւատայ՝ ապստամ-
բեաց Վարդան և ի բաց եկաց՝ ի ծա-

1. Ստեփանոս Ասողիկ, փոխանակ կրօնական պատ-
հանի, հետեւեալը շարժառիթ կը գնէ ապստամբու-
թեան. (Գիրք Բ. Գլ. Բ. էջ 85): «Եւ ապա Խոսրով
արքայն Պարսից զՍուրեն սմե ազգական իւր, որով
անուն էր Ճիհովր Վշնասայ՝ հանէ ի սպարապետութիւն
Հայոց: Ար եկեալ կալաւ զերկիրս մեր յոյժ հարստա-
հարելով զնախարարս Հայոց, զի շնայր ընդ կանայր
ազատաց, ոչ առնելով զայրն՝ տէր կնոջ իւրոյ: Ընդ
որ զոյրացեալ Վարդանայ բղելիսի որդւոյ Վասակոյ:
որ էր յազգէն Մամիկոնէից, սպասեալ գիւլոց ժամա-
նակի՝ սուսերահատ առնէր զՍուրեն մարդպան... Եւ
իշխանքն Հայոց համարէն ապստամբեալ ի Պարսից՝
ձեռն ետուն ի Յոնականն՝ նորոր ընդգէմ կալով սաստիկ
մարտիւ: Իսկ Վարդանայ առեալ զընտանիս իւր և զամ
պալազատան՝ փախտեալ անկանի ի թագաւորեալ յա-
զաքն Կոստանդնուպօլիս »:

ոայութենէ թագաւորութեանն Պարսից ,
 հանդերձ միարանութեամբ ամենայն Հա-
 յաստանեօք: Սպանեալ զՍուրէնն մարգ-
 սան յանկարծաւրէն ի Գուին քաղաքի,
 առին զաւար բազում և զնացին ի ծա-
 ոայութիւն Յունաց:

Յայնժամ յառաջ քան զայս ապստամ-
 բեալ ի բաց եկաց ի Հայոց՝ անուանեալ
 վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց ի Գըւ-
 նայ ի Փայտակարան քաղաք և կարգեսցէ
 զքաղաքն ի Շահրմար Ատրպատականի. զի
 մի՛ ևս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ
 նոցա: Եւ կատարէր հրամանն:

Իսկ առ Հայոց երզնոյր թագաւորն Յու-
 նաց, և հաստատէր զնոյն ուխտ որ ի մէջ
 թագաւորացն էր երկոցունց՝ երանելոյն
 Տրդատայ և կոստանդիանոսի. և տայր
 նոցա զզաւրսն կայսերական յաւզնութիւն:
 Եւ նոցա առեալ զզաւրն՝ զիմեցին ի վե-
 րայ քաղաքին Գըւնայ՝ և պաշարեալ կոր-
 ծանեցին ի վերուստ մինչև ի վայր. և
 հալածեցին զզաւրն Պարսից՝ որ ի նմա
 կային:

Բայց եհաս ի վերայ նոցա յանկարծաւ-
 րէն խոռվութիւն մեծ, զի զեկեղեցի սրբոյն
 Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն,

էին արարեալ համբարանոցս Պարսիկքն,
հարին հուր և այրեցին, վասն որոյ եղև
նոցա խոտութիւն մեծ:

Գայ ապա ի վերայ նորա Միհրանն
Միհրեանդակ հազարաւ զօրու և փղաք
բազմաւր: Եւ եղև պատերազմ մեծ ի դաշ-
տին Խաղամիտայ և հարեալ զզաւրն Պար-
սից անհնարին հարուածովք մաշէին ի սուր
սուսերաց զփիղան զամենայն թափէին: Եւ
Միհրանն սակաւուր պրծեալ գնացին յեր-
կիրն իւրեանց:

Այս այն վարդան է՝ յորոյ վերայ եկն
ինքն արքայն Պարսից՝ կոչեցեալ Անուշ
Բոուան Խոսրով, հանդերձ բազմութեամբ
սպառազէն զաւրացն՝ և փղաք բազմաւր,
և ճանապարհ կալեալ ընդ գաւառն Ար-
տազու՝ գնաց ընդ Բազրեանդ զանց արա-
րեալ զկարնոյ բաղաքաւ: Եւ կալեալ ճա-
նապարհ՝ գնաց ի տեղի մի, և բնակեցաւ
դէմ յանդիման նորա:

Եւ ի վաղուեան առաւօտուն հապճեպ
ստիպով կարգեն զունդ առ զունդ, և ճա-
կատ առ ճակատ, և բաղխէին զմիմեանս
պատերազմաւ:

Եւ սաստկացաւ պատերազմն ի վերայ
երեսաց երկրի, և խմբեցաւ պատերազմն

յոյժ. և մատնեաց Տէր ի պարտութիւն
զթագաւորն Պարսից՝ և զարս նորա զա-
մենայն: Եւ խորտակեցան առաջի թշնա-
մեացն սրով սուսերի, և փախեան յերե-
սաց նորա սաստիկ տագնապաւ, ո՛չ զիտե-
լով զճանապարհս փախստեան իւրեանց՝
երթեալ ամրացան ի գեան մեծ՝ որ կոչի
Եւփրատէս:

Եւ ուռուցեալ ի վեր ջուրն՝ խաղացոյց
զբազմութիւն փախստականացն իրրև ըզ-
բազմութիւն մարախոյ, և ո՛չ կարացին
յաւուր յայմիկ ճողոպրել բազումք: Բայց
թագաւորն մազապուր սրծեալ սակաւօր՝
ի փիղս և ի ձին ապաստան եղեալ փախ-
տական ընդ Աղձնիսն անդրէն ի կայանս
իւր երթայր:

Եւ նորա առին զբանակն ամենայն հան-
դերձ արքունական զանձիւքն: Եւ կալան
զբամբիշն և զբանակն, և թափեցին զՄա-
շապերճանն. ամենայն դեսպակն ոսկեղէն
բազմաբանբար, որ էր ակամբք պատուա-
կանօք՝ և մարզարտաւ յօրինեալ, որ ա-
նուանեալ կոչէր ի նոցունց դեսպակ փա-
ռաց:

Առաւ և Հրատն՝ զոր ընդ ինքեան շր-
ջեցուցանէր թագաւորն հանապազորդ յաւգ-

նականութիւն իւր՝ որ մեծագոյն համարեալ էր ըան զամենայն կրակ, որ կոչէր ի նոցունց Աթաշ. հեղձաւ ի գետն հանդերձ Մովսէստան Մովսէստաւ, և այլ բազմութիւն մեծամեծ աւազաց, Բամենայն ժամ աւրհնեալ է Աստուած » 1

Յովհան Կաթողիկոս. (էջ 83).

« Ի ժամանակի աստ խոսրով արքայ Պարսից զօր բազում զումարեալ՝ առաքէ հրոսակս Վարդանայ, և լինի պատերազմ սաստիկ ի դաշտին Խաղամախայ և ի մշտական ազօթից սրբոյն Ներսեսի, անհնարին հարուածովք մաշեն զօրքն Վարդանայ ըզ-Պարսիկան » 1

Եւագր Սըղաստիկոս իւր Ե գրոց է. գլուխը ամբողջապէս հայկական ապստամբութեան կը նուիրէ, սոյն դէպքը մեր պատմութեան մեծագոյններէն ըլլալով, հետաքրքրական կը համարիմ՝ Եւագրի վկայութիւնը հոս թարգմանել 1

« Ինչպէս Պարսիկ—Հայ կոչուածները՝ Քրիստոնեայներուն կողմն անցան, որուն պատճառաւ Պարսից դէմ պատերազմ ծագեցաւ 1

1. Ἀρμένιοι Πέρσαι.

Արդ ասոր (Գրիգորի եպիսկոպոսութեան
առաջին տարւոյն մէջ), բնակիչները այն
երկրին որ ի հնումն մեծն Հայաստան,
յետոյ Պարսկահայաստան կոչուեցաւ և որ
ի հնումն Հռովմայեցոց կը հնազանդէր,
բայց Գորդիանոսէն վերջ (եկող) Փիլիպ-
պոսէն՝ Շապհոյ մատնուեցաւ, — փոքր Հա-
յաստան կոչուածը Հռովմայեցոց հպա-
տակելով, միւս ամբողջ մնացածը Պար-
սից, — որովհետև քրիստոնէական կրօնքը
կը պաշտէին, կը շարշարուէին Պարսիկ-
ներէն, մանաւանդ այն բաներուն մէջ՝ որ
իրենց ներքին օրինաց կը վերաբերէին.
զաղտուկ պատգամաւոր զրկեցին առ Յուս-
տինոս, թախանձելով՝ զիրենք Հռովմա-
յեցոց հպատակ ընդունիլ, որպէս զի ան-
վախ Աստուծոյ պաշտամունքները կատա-
րեն, և ոչ որ իրենց արգելք ըլլայ. երբ
Յուստինոս ընդունեցաւ (պատուիրակու-
թիւնը) և կայսեր կողմէն զրուած նամակ-
ներով զաշինքներ կնքուեցան, և ահաւոր
երզումներով ապահովցան, Հայերը սպան-
նեցին իրենց վրայ իշխողները, և ամէնքը
միասին՝ հռովմէական իշխանութեան կողմը
անցան, թէ համազգի և թէ՛ այլազգի զը-
բացիներուն հետ՝ որ իրենց միացած էին.

ամենէն մեծը իրենց մէջ թէ՛ ցեղով, թէ պատուով և թէ՛ պատերազմական հմտութեամբ՝ էր վարդան¹։

Խոսքով այս բաներուս համար մեղադրեց (կայսրը). Յուստինոս ևս զրկեց (իր պատուիրակները) ըսելով թէ խաղաղութեան ժամանակը լրացած է և թէ անվայել էր մերժել բրիստոնեայները՝ որ պատերազմի ժամանակ բրիստոնեայներու կ'ապաւինին. նա այսպէս պատասխանեց. բայց պատերազմի չէր պատրաստուեր. այլ անձնատուր եղաւ իր սովորական հաճոյքներուն, որովհետև ամէն բան երկրորդ կը համարէր նկատմամբ իր հաճոյից »։

Փոսի Մստենապարտեիկե մէջ Photii Myriobiblon, sive bibliotheca, Rothomagi, MDCLIII) կը գտնենք կորուսեալ հեղինակ մը՝ Թեոփանէս Բիզանդացի կոչուած, զոր պէտք չէ շփոթիլ Թեոփանէս Խոստովանողի հետ, որուն պատմութիւնը հասած է մեզի։

Սոյն Թէոփանէս Բիզանդացի, ինչպէս

1. Շատ հետաքրքրական է Մամիլիոնեան տոմարի գովեստը՝ ստարազգիէ մը գրուած. Հարմալեցիք անգամ Հայոց ամենէն փայլուն ցեղը կը համարէի՞ զա՞ն. «Θθαρθάνου προσόχοντος παρ' αυτοίς γένει τεκκι άζζώσαι, χαί τη περί τούς πολέμους έμπειρία»։

Փռտէն կը տեղեկանանք, իր պատմութեան ծրագիր ունեցեր է զրեթէ ճիշտ այն՝ ինչ որ Թեոփիլակտոս Սիմակաստ, այսինքն է Մօրիկի գործունէութիւնը՝ իրր զօրավար և իրր թագաւոր. նա կը սկսէր ճիշդ հայկական ասպատակութեամբ:

Կուզենք հոս նաև սոյն Թեոփանես Բիւզանդացոյ վկայութիւնը ի մէջ բերել, տե՛ս Բիւրտանտեան, 78 էջ, (համար LXIV): Հայր, Սուրէնէն տանջուած՝ զլիաւորապէս բարեպաշտութեան համար, միաբանելով՝ սպաննեցին զՍուրէն ձեռամբ վարդանայ, որուն Մանուէլ եղբայրը սպաննած էր նա. և ձեռամբ այլոյ ուրումն¹ վարդայ՝ Պարսիկներէն բաժնուելով, Հռովմայեցոց կողմն անցան: Թողլով Գուրի² աւանը, ուր կը բնակէին, Հռովմայեցոց երկիրը եկան. զլիաւորապէս ասիկա եղաւ պատճառ Պարսից՝ Հռովմայեցոց հետ դրած դաշանց աւրուելուն: Քիչ վերջ ասպատակեցան նաև վիրք և Հռովմայեցոց կողմն անցան առաջնորդութեամբ Գորգէնի³. այս ժամա-

1. Վարդան, փոսի մէջ գրուած է, Θυαρθάνος և վարդ՝ Θυάρδος.

2. Τὸ Δούβιος τὸ πόλισμα և այլն:

3. Արագրեի է անշուշտ՝ Գուրգէն, որ սովորական էր վրաց՝ Ինչպէս նաև Հայոց մէջ:

նակ՝ Տփղիս (Τιφλίς) էր Վրաց մայրաքաղաքը:

Մարկիանոս Յուստինոս կայսեր հօրեղբորորդին, արևելքի զորավար սնտուանուելլով, խոսքովի դէմ պատերազմի գրկուեցաւ, Յուստինոսի թագաւորութեան ութերորդ տարին:

Յովհաննէս Հայաստանի զորավար և Միհրանէս, որ և Վառամանէս, Պարսից (զօրավար), զօրք կը ժողովէին. Հայոց զինակից էին Կողբիսեցիք, Ափիսազք, և Սարսէս՝ Ալանաց թագաւորը. Միհրանոց (նիզակակից էին), Սափրք, Դազանք և Տալմայինեան սզգր՝ »:

Մենանդր ալ կը խօսի Հայաստանի սոյն ապստամբութեան վրայ (էջ 313) սակայն զուրկ է թէ՛ տփանէսի մանրամասնութիւններէն, իրմէ միայն կ'իմանանք՝ թէ Սուրէնի սպանմանէն վերջ անոր յաջորդեց Սեպուխոս, բրիտանէասէր և խոչեմ, որուն հետ անմիտ խրոխտարանութեամբք վարուեցաւ Յուստինոս:

Լատին պատմիչներէն՝ սոյն ապստամ-

1. « Ἀρμενίους συναμάχουν Κόλχοι, Ἀβάργοι, καὶ Σαρδης ἢ Ἀλανθὸν Βασιλεὺς, τῷ δὲ μετάνη, Σάβιροι, καὶ Δαγάνης καὶ τὸ Δαλμαθῖνον γένος »

բութեան վրայ խօսած է գաղղիացի Գրիգոր մը, թուր բաղաբէն որ կ'ըսէ թէ երբ Հայոց հայրապետը Պարսից ղեմադրել կը յորդորէր, «Legati furore succenssi, actum conviciis caedunt» (1, 4):

Եւագր Սըսլաստիկոսի հրատարակիչն է մէջ կը բերէ Յովհաննէս Բիկլարիացւոյ ժամանակագրութենէն հետագայ խօսքը՝ նոյն կէտի վրայ. «Armenorum et Iberorum gens qui a praedicatione Apostolorum Christi fidem susceperant, dum a Chosdroa Persarum Imperatore ad culturam Idolorum compellerentur, renuentes tam impiam jussionem Romanis se cum Provinciis suis tradiderunt. Quae res Romanos inter et Persas pacis foedera rupit» զարձեալ «Anno quinto Justinus Imperator Armeniam et Iberiam, repulsis Persis, Romanas provincias facit».

Այսպէս Սերէոսի խօսքերը մինչև «Եւ Միհրանն սակաւուք պրծեալ գնացին յերկիրն իւրեանց» իրենց հաւատառմը կը գտնեն օտարազգիներէն, և թէ՛ տփանէս Բիւզանդացի մեզ խմացուց թէ Վահրամ

Չուպինը, — սպազայ մեծահոջակ սպրտամբր, — նաև Միհրան անունը կը կրէր, զոր գործածած է Սերէոս, Միհրանեղակ մականունով միասին, և յիրաւի ըստ օտարազգեաց ալ Միհրանեան ցեղէ էր վահարամ:

Կը մնայ ստուգել՝ Խոսրովի անձամբ գալը վարդանայ դէմ:

Մենանդր (էջ 395) կը յիշէ Խոսրովի սոյն արշաւանքն ի Հայաստան մինչև Թէոդոսուպոլիս, անցնելով Պատեան գաւառէն, զոր Բասեան մեկնեցինը:

Սերէոս կ'ըսէ. « Գնաց ընդ Բագրեանդ զանց արարեալ զկարնոյ բաղաբառ »:

Յիրաւի Մենանդր ալ կը յիշէ թէ Խոսրով մտաւ « ի գաւառն Մարրաւլանդեանց (= Բագրեանդ) և Տարանեանց (= Տարոնոյ), εν τῷ κλίματι Μακραβανδῶν καὶ Ταρσινῶν » (սրբագրելի ըստ իս, Ταρσινῶν):

« Զանց արարեալ զկարնոյ բաղաբառ », յոյն պատմչաց մեկնութեամբ կը նշանակէ թէ Խոսրով չկրնալով առնուլ զկարին, պաշարումը վերուց, Մելիտինէի վրայ երթալու համար:

Խոսրովի պարտութիւնն ալ ստոյգ է, գրեթէ Սերէոսի յիշած բոլոր մանրամաս-

նութիւններով. միայն ըստ Եւագրիոս Արարատիկոսի

1. Խոսարով Վարդանայ դէմ չգնաց, ինչպէս կ'ըսէ մեր Սերէոսը, այլ Յուստինիանոսի, Յունաց մեծ սպարապետին դէմ՝ որ արեւելեան բրիտանէից բոլոր բանակներով — Վարդան ալ անշուշտ կ'ընկերէր անոր — Խոսարովի դէմ կու գար¹ :

2. Խոսարովի յաղթուիլը, և Սրբազան կրակին գերի բռնուիլը շատ զանձերու՝ չեա՛ Եւագրիոս ալ կը յիշատակէ² բայց, ըստ Եւագրիոսի, անոր տիրողը Վարդանը չէ, այլ Քուրս անուամբ Սկիւրացի մը (հասկնալու է Գորացի, կամ Հսն) որ յանկարծակի յարձակմամբ Պարսից բանակը շփոթցուց :

Վարդան Պօլսոյ մէջ անգործ չէ մնացած. իր մասին՝ հետեւեալը կը պատմէ փոս առ Զարարիա գրած թղթի մը մէջ.

« Ի ժի. ամի Յուստինիանոսի կայսեր, յորժամ զուրբն Սոփի շինէր, ի տօնի

1. Եւագրիոս, Վեբք Ե. դասի ժ.Գ. « εἶδε τὸ Ῥωμαίων στρατεύμα ὑπὸ Ἰουστινιανῷ ταττούμενον ».

2. Քուրս Սկիւթացին « μεγάλων χρημάτων καὶ λαφόρων ἐγκρατῆς γενόμενος, τὰ τε σκευλοφόρα τῶν Ἱσίων σὺν καὶ αὐτοῖς φορτίοις φέρων, ἐν οἷς καὶ τὸ Χορρόου σεβαστόν πῦρ » (էջ 400) :

սրբոյ Խաչին՝ ի հաղորդութենէ ի բաց եկաց Վարդան՝ ասելով, թէ վարդապետք մեր ոչ հրամայեցին մեզ: Յայնժամ, ասէ, հրամայեաց թագաւորն ժողով լինել, և զալ եպիսկոպոսաց բազմաց և վարդապետաց, և ժողովեցան ի Կոստանդնուպօլիս ձէհարք. որում հինգերորդ ժողովն կոչի, և Հայր ընդ նոսին. և ձեռագրով ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի »:

Ինչպէս Չամչեան դիտել տուած է արդէն (հատ. Բ, էջ 521) մեծն Յուստինիանոս, շինող Ս. Սոփիայի և զումարող հինգերորդ ժողովի, հոս շփոթուած է Յուստինոս Բ. ի հետ՝ որուն ժամանակ Վարդան Պօլիս եկաւ:

Ասողիկ կ'ըսէ (տպ. Փարիզ, 1859, Բ գիրք էջ 84).

«Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին Յուստինիանոսի, որ զսուրբն Սոփիաց. և հաղորդի ընդ նմա օրինաց. և յիւր անունն անուանէ զաւագ դուռն Սուրբ Սոփիայ, որ մինչև ցայսօր կոչի դուռն Հայոց »:

Փարիզու ձեռագրատան մէջ կայ յունարէն Հայոց Պատմութիւն մը « Διήγησις από τοῦ αγίου Γρηγορίου μέχρι τοῦ νυν »

(այս գործս հրատարակած են Combéfis Auct. Bibl. Patr. Բ հտ. Migne, Pat. gr. t. 127, Լքրիէն Oriens christiana. Կալլանդի, Bibl. Pat հտ. ԺԳ). սոյն գրութեան մէջ ալ, որ գրուած է 677-703 տարեթիւերուն մէջ կը գտնենք Ս. Սոփիայի դրան աւանդութիւնը.

«Եւ յետ բազում ժամանակաց վարդան ոմն իշխան սպանեալ զՍուրէն բռնաւոր Պարսիկ, և ելեալ ի Հայոց՝ բաջ առնարար երթայր ի Կ. Պօլիս յամի զառասներորդի . Խոսրովու և երեսներորդի Յուստինիանու, որ զսուրբն Սոփիա շինեաց, բայց հրաժարէր ի հաղորդութենէ նորին ինքն և ընկերք իւր. զի ոչ ունիմք, աւեր, հրաման յառաջնորդացն մերոց առնել ընդ ձեզ հաղորդութիւն: Ապա հրաման ետ կայսրն վարդանայ՝ ժողով առնել եպիսկոպոսաց և վարդապետաց Հայոց: — Եւ եղև ժովովն մեծ ի Կ. Պօլիս ընդդէմ հերետիկոսաց ոմանց, որ և է ժողովն կոչեցաւ, և ի հաւանել նոցա՝ զսուրբ գրունս Ս. Սոփիայ յանուն նոցա կոչեցին, և կոչին մինչև ցայսօր դուռն Հայոց »¹:

1. Վարդան տարրեր աւանդութիւն մ'ունի:

Ս. Սոփիայի աւագ խորանին մօտ երեք դուռներ կային. Հայոց դուռեր՝ Չամչեան աստնցմէ մին եղած կ'ենթադրէ:

Վերոյիշեալ յունարէն պատմութիւնը կ'աւանդէ՝ թէ Մօրկայ ժամանակ Մուշեղ Մամիկոնեան իւր սպայներով հանդերձ կ. Պօլիս հասած ըլլայ՝ խաչին օրը, և յանձն չառած՝ Յունաց հետ հաղորդութիւն ընել. երբ Վարդանայ գէպըը յիշեցուցին իրեն՝ նա սատասխանեց թէ Վարդան գիջած էր հաղորդութիւն ընել՝ «Առ տգիտութեան կամ առ երկխօյի»:

Յետոյ հայ եպիսկոպոսները և Մովսէս կաթողիկոս՝ վէճի կանչուեցան Պօլիս. առնոնք վախնալով հրաժարեցան. միայն Տարօնոյ և Յունաց բաժնի եպիսկոպոսունք Պօլիս գացին, Յունաց հետ համաձայնեցան, բայց իրենց բերած վճիռները ընդունելի չեղան Մովսէս կաթողիկոսին և այլ եպիսկոպոսաց: (Այդ վարդապետներն էին, ըստ Կիրակոսի, էջ 28, Վրթանէս և Գրիգոր. Կիրակոս զՄօրիկ կարծէ Քաղկեդոնի ժողովին զումարողը):

«Իսկ սա (Մարիկ) եղ կաթողիկոս զՅովհաննէս ի Կոկոստայ (Կոզովտայ) յերկրէն Բագրատունեաց»:

Վարդան՝ այսպէս կը պատկերուի իբր ներկայացուցիչ և պաշտպան Հայոց՝ թէ՛ բաղաբաական և թէ՛ եկեղեցական իրաւանց։

Տ. — Մօրիկի հայրը բանջարանոցի մէջ. — Հանրածանօթ է Կիրակոսի այն զբոյցը՝ ըստ որում թագաւորոց Մօրիկի պատգամաւորները իր հայրը բանջարանոցի մէջ գտան (էջ 28), և իրմէն կառավարութեան խորհուրդ ուզեցին։

Ասիկա զուտ առասպել է։

Թեոփիլոստոս Սիմոկազա, Մօրիկի հայրը ներկայ կը զնէ՝ անոր հարսանեաց և զահակալութեան հանդէսին՝ ըսելով. օծուելէն առաջ «Ինքնակալն՝ իր Պաւղոս հայրը շքեղապէս և հանդիսով պալատ ընդունեցաւ» (Թէոփիլոստոս, Պատմ. Ա, էջ 51)։

Գ. — Կիրակոսի ուրիշ առասպելներ՝ գաւ-

1. Ասողիկ ճիշդ նոյն բանը կը կրկնէ։ Իսկ Յովհ. Կաթ. էջ 98)։

«Յեւ այսօրիկ ըստ հրամանի կոչուեան Մօրկայ զՅովհան օմն ի գաւառէ Կողայ ի Բաղարան գեղջէ, կացոյցանեն Կաթողիկոս յունական կողման»։ Նոյնը Կիրակոս (էջ 29)։ Տես նաև Վարդան (էջ 60)։

նակարարեան մասին. — Հոս ի մէջ կը բերենք կիրակոսի մի ժողովրդական աւանդութիւնը, թէ և առասպել:

«Ազրատութեամբ աղագաւ երթեալ (Մ. րիկ) ի կոստանդնուպօլիս, և անդ ի դիպուածէ իմերէ բարերախօսիկ եղեալ՝ թագաւորեաց այսպիսի պատճառաւ կը եզմեռանել Տիրերի կայսեր, և մեծամեծք ընդ միմեանս հակառակեալը ոչ հնազանդելով միմեանց, և էր մարտ անհնարին ի մէջ նոցա, որպէս թէ ո՞ յաղթիցէ և թագաւորեացէ. և պատրիարքն ի մէջ անցեալ համոզեաց զնոսա արկանել վիճակս, և ում հասանիցէ՝ նմա ունել զթագաւորութիւնն, և այլոցն հնազանդել, և զայս երդմամբ ամենեցուն մուրհակաւ. և էր վիճակն այսպիսի:

Ընդ լուսանալն բանալ զաւագ դուռն բաղարին, և զայր որ պատահեացի անդ, թէպէտ և կարի յանարգացն իցէ, ամել ի պալատն արքունի, և իշխանացն նստել ի միասին, և յոյր ի գլուխն դնիցէ զթագն՝ նմա լինել թագաւոր. հաւանեցան ամենեքեան և զաղարեցին ի խոսովութենէ: Կիրրև եհաս ժամն ժամադրեալ, բացեալ զբաղարին դուռն, և տեսեալ զՄուրիկ առ

զորան, ցօղուն ինչ առ ի վաճառել՝ և ընուլ զպէսս իւր . և յափշտակեալ զնա զօրականաց տարան ի բաղանիս, և լուացեալ զնա զգեցուցին նմա հանդերձս ազնիս, և տարան զնա յարբունիան:

Էւ իբրև ասացին նմա վասն որոյ կոչեցաւ, և նա պահանջեաց ի նոցանէ զիրս և երգմունս, զի մի՛ սպանցեն զնա մնացեալքն ի թագէն, և երդուան նմա սաստիկ, զի անհոգ լիցի յայնմանէ, բազմեալ էին ամենեքեան սնտոի յուսով (!) և իւրարանչիւր որ անձին իւրում ասէր թէ լիցի. կայր աթոռն և թագ ի վերայ նորա, և կօշիկքն հուպ առ նմին: Անց Մօրիկ ի մէջ և ա՛ռ զթագն ի ձեռն իւր, և սկսաւ շքեւ ընդ բազմեալսն. իբրև եկն առաջինն՝ ուրախացաւ նա, բայց տրտմեցաւ երկրորդն. և իբրև եթող զնա՝ կալաւ տրտմութիւն զնա, և զընկերս նորա ուրախութիւն, և այսպէս ըստ կարգի երկիցս և երկցս շքեցաւ նա, տրտմեցոյց զնոսա և ուրախացոյց:

Անց նստաւ նա ի վերայ աթոռոյն և եղ զթագն ի գլուխ իւր, և տեսեալ ամենեցուն սխրացան:

Բայց զի երդուեալ էին նմա թէ յոյր

և զիցես զլուսն՝ մեր հնազանդիմք նմա,
թոյլ հառուն նմա:

Մատուցեալ պատրիարզն ազոյց զկօշիկս
յոսա նորա և երկիր ևսյազ. նոյնպէս և
ամենայն մեծամեծքն երկիր պագինն նմա և
ասեն. Կեցցէ՛ արքայ Մօրիկ»:

10. — Մի բանի աննաւատայի կետեր
Մօրիկի պատմութեան մէջ. — Անհաւա-
տայի կը թուի Հայաստանի մէջ գետնա-
դաժբաններու գոյութիւնը, զոր պատմե-
ցինք Փիլիպպիկի պատերազմները նկարագ-
րած ժամանակ, և Հայերու բղխիլը...
գետնէն: Այս դէպքը սակայն բացայայտ
կերպով պատմուած կը գտնենք Թէոփի-
լակոսս, Բ, զրոյց մէջ, համար 7, (էջ 79),
ըստ Նիպոսի տպագրութեան: Մի և նոյն
զրոյց մէջ կը պատմէ նա Փիլիպպիկի պա-
տերազմէն առաջ զիշերային փախուստը, և
պատերազմները:

Իսկ դատապարտելոց փախուստը՝ Ան-
յուշ բերդէն, — մի բանաստեղծական սքան-
չելի նիւթ, — պատմած է նոյն Թէոփի-
լակոսս Գ, զրոյց, 5 համարին մէջ, (էջ
140): «Պարսկաստանի խորերը՝ կը զըս-

նուէր զգեալ զը Գեւորգեղոսն անուամբ,
 Պրգար կոչուած գաւառին մէջ, ոչ հետի
 Պենդոսապիրոսն քաղաքէն, ասոր մօտ կայ
 բանս զը՝ զոր Լերե կ'անուանեն բարբա-
 րսսը » 1

(Փրօժրիօն, Գիցիցերժօն օնօմա աւտօ, Էնժօտերօ
 ժէ տօտօ տից Միժիկից օիքօժօմիտի; Էն շօրշ
 Էօմիլեօմէնի Եւզաքօս օս քօրրօ ԵնժօսաՅի-
 րօն տից քօլեօց. քրօսէստի ժէ տօտիօ կա՛ տից
 Էիքտի. Լիցից ժէ օնօմաչօսի տաւտից օի Եար-
 Եարօ):

*

11. — Մօրիկի կենաց ժամանակագրու-
 բիւնր. — Այս մասին յանձնարարելով
 E. de Muraltի «Chronographie by-
 zantine», (էջ 243—262), հոս կը նշա-
 նակենը Մօրիկի կենաց գլխաւոր դէպքերը
 միայն՝ ըստ իրենց տարեթուին.

Մօրիկի Ննուշը 539

Արեւելը զրկուիլը 577

Մօրիկի դարձ ի կ. Պ. 582

Մօրիկ կեսար՝ և կայսեր փեսայ ընտ-
 րուած 582 օգ. 5

Մօրիկի հարսանիք և գահակալութիւն
 582 օգ. 13

Հրդեհ ի Պօլիս 583 ապրիլ

կախարդին սպանումը 583

Երկրաշարժ 583 մայիս 10

Միլյսթարոն Պարսից դէմ կը կռուի
583

Արշաւանը Աւարաց 583, 584, 586,
589, 592, 599, 594-600

Պարսկական պատերազմ 584 (Փիլիպ-
պիկ յԱրեւելս) 585, 586 (Սուլակոնի կրօն-
ւը) 587, ապր. 1 (Պրիսկոսի դէմ ապստ.)
589, 590 (Փիլիպպիկ Նփրկերտի բով)
591. (Գոմենզիոլ յԱրեւելս, Սմրատի
ապստ.) Վերջ պարսկական պատերազմին
592 (յորում զահ ելաւ Խոսրով, շնորհիւ
Ներսէս Հայկազնի)։

Ինունդ թէոդոս թագաժառանգի 585

Թէոդոս կեսար անուանուած 590, մարտ
26, կ'ամուսնանայ նոյնը՝ Գերմանոսի դրս-
տեր հետ 601 նոյեմբ.

Լոմպարտական պատերազմ 587

Ափրիկէի Մաւրիտանացւոց ապստամ-
բիւն և նուաճուիլ 588

Գատապարտեալը Անյուշ բերդէն կ'ա-
զատին 588

Երկրաշարժ յԱնտիոք 589 հոկտ. 31

Վահրամի ապստ. 591

Մօրիկ կ'ընդունի գիտարով 592 փետր.
 Ներսէս Խոսարովի հետ՝ Վահրամի դէմ
 կ'երթայ 592

Մօրիկի հօր մահը 593

Մօրիկի Պետրոս եղբայրը զօրավար
 ընտրուած՝ Պրիակոսի տեղ 594—600, 602

Մօրիկի գերիներուն ջարդը 600 յուլիս
 Յուզմունք և տխուր զուշակութիւնը ի
 Պօլիս 600, 601, 602

Բանակի ասպատամբութիւնը, փոկաս
 կայսր հրատարակուած 602

Ասպատամբութիւն ժողովրդեան 602,
 նոյեմբ. 22

փախուստ Մօրիկի 602 նոյեմբ. 23

փոկաս ի Պօլիս 602 նոյեմբ. 23

Մօրիկի զլխատումն 602 նոյեմբ. 27

12. — Մօրիկի Գրամները. — Մօրիկի
 բազմաթիւ դրամներ հասած են մեզ. ցու-
 ցակով, ընթերցմամբ և ստատկերով հրա-
 տարակուած են Corpus historiae by-
 zantinae ի վենետիկեան հրատարակու-
 թեան XXI հատորին 86—87 էջին մէջ.
 Ընդհանրապէս նա հոն կը ներկայանայ
 անձօրուս, մանկական դէմքով մը, ձեռքին

մէջ խաչապատակ զունս մ'ունենալով. վը-
րան գրուած է. Dn Mavri tib pp aug.
Հակառակ կողմը կամ յաղթութիւնն է
նկարուած (Victoria Avg. R.) կամ M
(= Mauritius) գիրը՝ խաչապատակ. յա-
ճախ M գրի տեղ K (Καίσαρ) տառը կը
զանենը կամ I (Imperator) միշտ խաչով
պատկուած :

13. — Մօրիկի զերդաստանը. — Մօ-
րիկի հայրն էր Պաւղոս, մայրը՝ Բովհան-
նա, որուն Ատելիխոս եղբայրը՝ Աբարիս-
տոսի եղբակոսոս էր՝ իսկ քոյրը մարա-
պետաց մեծաւորուհի :

Մօրիկ մէկ եղբայր ունեցաւ. Պետրոս,
զօրավար ընդդէմ Աւարաց. սպանուեցաւ
Փոկասէն :

Մօրիկի քոյրերն են .

1. Գորդիա, ամուսնացած ֆիլիպպի-
կոսի հետ, Արեւելից զօրավար :

2. Թեոկրիստա, Գրիգոր անուամբ իշ-
խանին հետ ամուսնացած :

3. Գամիանա, նախ ամուսնացած և Ա-
րեւոզեկեաի մայր եղած, ապա Կրուսաղէմայ
վանքի մը մեծաւորուհին եղաւ :

Մօրթիկի որդիքներն են.

1. Փրախոս թեւոյս, ծնած 585ին, չինոց տարեկան՝ թագաւոր պսակուած, 601ին ամուսնացած, 602ին զլխատուած:

2. Տիրեբ որ Արեւմուտքի թագաւոր պրախի ըլլար, ինչպէս թէւոյս՝ Արեւելքի, չօր չեա զլխատուած:

3. Պեարոս

4. Պաւզոս

5. Բուսաբնոս

6. Բուսաբնիանոս (ասոնք չօր չեա զլխատուեցան):

Մօրթիկի դստերքն են.

1. Անաստասիա

2. Թէոկոսիսաէ

3. Կղէոպատրա

Իրենց Կոստանդինա մօր չեա վանքի մէջ բանտուեցան՝ փոկասի հրամանաւ:

4. Սոպատրա

5. Մարիամ, զոր ըստ Արար և Պարսիկ չեղինակաց, կնութեան տուած էր Մօրթիկ՝ Պարսից Խոսրով թագաւորին:

*

14. Խոսրով ըրիստոսնեայ դարձաւ — թէ՛ յոյն և թէ՛ հայ պատմիչներ (Յովհ.

կաթ. Յովհ. Մամիկ. որ Քաղկեդոնական
ալ կը ղնէ զայն կայլն), զխոսորով գաճ
բարձրանալէն յետոյ՝ բրիտանէից բարե-
կամ և նոյն իսկ բրիտանեայ դարձած կ'ա-
ւանդեն: Եւագրիոս և Սիմոկատա կը յի-
շեն թէ Սիւրա անուամբ հռովմայեցի աղ-
ջիկ մ'ալ կ'նութեան տուին խոսորով:

Սոյն թագուհին՝ կը ճանչնայ նաև Սե-
բէոս (Գլ. Ե էջ 78):

«Իսկ տիկինն Ճիրինն յոյժ խոսվեալ
էր ի վերայ իրացն» կայլն:

Ճիրին, ըստ արեւելեան առասպելաց,
կովկասուհի մ'է. այնքան փառաբանուե-
ցաւ վէպերով, որ շիրին սկսաւ իրրև բառ
ալ գործածուիլ:

Այս կէտն անոր համար հետաբրբա-
կան է՝ որ զխոսորով բրիտանեայ դարձը-
նողը՝ է Գոմեաթանոս կաթսկոպոսը, զոր
Muralt կ'անուանէ «métropolitain de
l'Arménie»:

Սոյն անձին վրայ մեծամեծ գովեստներ
կու տայ Եւագր Սրուաօտիկոս, Գիրք Զ.
գլուխ ԺԲ, անուանելով զայն «Δομετιανός
Ἐπίσκοπος Μελιτινῆς αὐτοῦ συγγενή», ազ-
գական Մօրիկի:

Գիտելու է որ սոյն կաթսկոպոսն ալ

իրբ անդամ Մօրիկի գերդաստանին, հոռմէական անուն կը կրէ:

Կը թուի թէ հոռմէական մեծ գաղթականութիւն մ'եղած է դէպ ի փոքր Ասիոյ խորեր, կամ բնիկները չափազանց ենթարկուեցան հոռմէական սովորութեանց, այլապէս Մելիտինէ, յունական Հայաստանի մայրաքաղաքը, Գովետիանոս անուամբ եպիսկոպոս մը պիտի չներկայացնէր մեզ:

*

15. — Հայաստանի աշխարհագրութիւնը՝ Մօրիկի ժամանակ. — Անկարելի է գծել քարտէս մը, ուր Հայաստանը ներկայացուած ըլլար այնպէս՝ ինչպէս էր Մօրիկի ժամանակ: Խոսքովի պարտութենէն վերջ՝ ամբողջ Հայաստան և Միջագետք իրեն կը պատկանէին, բայց անկից յառաջ՝ սահմանները միշտ կ'եղծանէին՝ արշաւողներու քայլերէն: Հոռմայեցիք արևմուտքէն և հիւսիսի կողմէն միանգամայն կը յառաջէին. այսպէս Արծնի մէջ կոռւած ժամանակ, Միւնիքի մէջ (Սուանիա) մէջ ալ կոխ կ'առաջարկէին Պարսից: Այս գծին մէջտեղ թէոզուպօլիսը յունական սահմանի ցայտուն կէտերէն մին կը ներկայանայ:

Յիշենք հոս հայկական — աշխարհազր-
րական անունները, զորս կարելի է ու-
սումնասիրել թէոփիլականու Սիմոկատայի
մէջ, անոնց պատմական տեղը իմանալու
համար: (Թուերը՝ ըստ Նիպուհրի տը-
պագրութեան են):

Արարս էջ (125, 128). Բարբարոսները,
կ'ըսէ Սիմոկատա, Էրաս(ի) կ'ա-
նուանեն զայն:

Արդամն գեա 65, 68

Արձն 61, 78, 133, 148, 153

Գանձակ աւան 126, 223 (Վահրամ, Հոս-
մայեցիները իր ետեէն ձգելու համար
այս աւանը քաշուեցաւ):

Իդարս լեռ 59, 67, 85

Մոնկորա (Մանագկերա?) 62, 112

Սուանիս (Սիւնիք, քեռոագիր արձանագ-
րութեանց մէջ ալ այս գաւառը Սուա-
նիս կը կոչուի) 124, 154

Տիգրիս 49, 59, 150, 159, 215

Մասնաւորապէս Սիւնիք անունը յա-
ճախ կը կրկնուի՝ (հոն մղուած պատերազ-
մին մեծ նշանակութեանը համար՝) Մօրիկի
ժամանակակից պատմչաց մէջ, — Սիմո-
կատայէն զատ՝ Մենանդր, Եւագր:

Սերէոս կը յիշատակէ թէ Սիւնեաց

իշխանը Պարսից կողմն անցած էր . այս պարագայն կը լսեն յոյն պատմիչք . բայց արդեօք չի կրնար մեկնութիւնն ըլլալ այդ՝ Հոռմայեցւոց Սիւնեաց մէջ կեդրոնանալուն :

Յովհաննէս Կաթողիկոս (ԳԼ. ԺԶ, էջ 88) կ'ըսէ .

« Ապա կայսերն Մօրկայ ձեռներիցութեամբ իմն փոփոխումն արարեալ անուանց աշխարհացն այնոցիկ, որ ի մերոյն Աքամայ կարգաւ եղեալ էր : Եւ նախ զԱքմենին զայն որ Առաջին Հայքն անուանիւր, երկրորդ Հայք զնա Մօրիկ կոչեաց, յորում մայրաքաղաք է Սեւաստիա, իսկ ըզկապաղովկիա, յորում մայրաքաղաք Կեսարեա և երկրորդ Հայք նախ անուանեալ, կոչէ զնա երրորդ Հայք և առնէ զնա Եպարբի : Իսկ զՄելիտինէ՝ որ ունի զհամանուն իւր գաւառս, է և երրորդ Հայք, կոչէ զնա առաջին Հայք : Իսկ զՊոնտոս՝ յորում մայրաքաղաք է Տրապիզոն, կոչէ զնա մասն մեծ Հայոց : Եւ զչորրորդն կոչեցեալ Հայք՝ յորում մայրաքաղաք մարտիրոսաց պօլիս, այսինքն Նփրկերտ, Յուստինիանունիս զնա զրէ ի դիւան արքունի :

Գարձեալ զաշխարհն կարնոյ՝ յորում մայրաքաղաք է Թէոդոսիոս, անուանէ զնա մեծ մասն մեծ Հայոց: Եւ որ ի մեծ Հայոց մասն ինչ մնացեալ էր ի ձեռս Հռոմոց՝ ի կողմանց անտի Բասենոյ մինչև ի սահմանս Ասորեստանի, մեծ Հայք զնա կոչէ: Իսկ զկողմանս Տայոց սահմանօրն իւրովք հանդերձ՝ խորագոյն Հայք անուանէ, և զկողմն Գլին քաղաքի՝ ներքսագոյն Հայք: Այսպէս ամենեցունց սոցա փոփոխումն արարեալ Մօրկայ՝ զրէ ի դիւանս արքունի: Արդ այսօրիկ սակս այսօրիկ առ յինէն քեզ երկրորդեալ գրեցաւ, զի մի՛ տգիտութիւն ինչ ինձ վարցես զայն, զոր յառաջագոյն առ յինէն քեզ պատմեալ եղև առաջինն և երկրորդն և երրորդն և չորրորդ Հայք: Զի այն առաջինն ի մերոյն յԱրամայ քաջէ անուանեալ եղև, իսկ այս երկրորդ՝ ի Մօրկայ կայսերէ Հռոմոց»:

Վարդան պատմիչ (էջ 59) ընդօրինակած է սոյն ամբողջ հատուածը. «Որ (Մօրիկ) յանդգնեալ գեղեալ անուանան յԱրամէն փոխէ. զԱրմենին կոչեցեալ ի նրմանէ, որ է առաջին Հայք» և այլն մինչև «զրէ ի դիւանս արքունի»։ Կապուտկիս»

գրուած է վարդանայ քով՝ փոխանակ կապարովկոյ:

Չամչեանն Ք. հտ. Մանօթ. էջ 522 դիտել կու տայ թէ, ոչ Եւազրիոս, ոչ Թէոփիլակոս Սիմոկատա այսպիսի բան մը չեն ընծայած Մօրկայ: Սիմոկատա միայն կը յիշէ (էջ 221տպ. վենետկոյ կամ էջ 124տպ. Փարիզու, և զիրք, Գլուխ Գ) թէ խոսքով՝ Գարա քաղաքը Մօրիկի ընծայեց, և բանալին զրկեց անոր՝ Թամ-խոսքով նախարարին միջոցաւ:

«Իսկ բաժանումն աշխարհացն Հայոց — կ'աւելցնէ Չամչեան—զոր ի մէջ բերէ Յովհաննէս կաթողիկոս, հայելով ի պատմազրութիւնն Պրոկոպոսի, որ ի զիրս յազագս շինութեանցն Յուստինիանայ, ևս և ի Ա. հրովարտակ նորին կայսեր, երեւի թէ՛ ի նմին իսկ ի Յուստինիանեայ եղև յառաջ քան զՄօրիկ: Բայց և այն՝ այլազգ քան զոր գրէ Յովհաննէս կաթողիկոս. այլ և կոստանդին Պերփեռուժէն այլ և այլ բանս գրէ աստ (Գիրք. ա): Չայսցանէ գրէ և Միքայէլ Լեբէն յետին մատենագիր. (հատ. ա. 407, 419, բայց նորայն քանք առաւել ևս շփոթ են: Ի բանս խորենացւոյն հայելով՝ նոյնպէս և

ի հին պատմութիւնս ինչ, երևի թէ Կոյնը
 յառաջ քան զՄօրիկ և քան զՅուստինիա-
 նոս այլազգ կոչէին զանուանս աշխարհին
 փոքուն Հայոց՝ առաջին և երկրորդ Հայք:
 ... Իսկ Մաղաս ասորի անտիօքացի (Գիբր
 ժի.) զայլ իմն պատմէ և զբաժանումն
 աշխարհին Հայոց յառաջին և յերկրորդ՝
 ձգէ ի ժամանակս Մաքսենտեայ Գաղե-
 րիոսի, որ սպանաւ ի մեծէն կոստանդիա-
 նոսէ. յորժամ, ասէ, Հայք և Պարսիկը
 միաբանեալ յարձակեցան յիշխանութիւն
 Հռովմայեցոց, խաղաց Մաքսենտիոս ի
 վերայ նոցա և յաղթահարեաց զնոսա. և
 զգաւառս ի Պարսկահայոց յինքն զբաւեալ՝
 ընդ Հռովմայեցոց էարկ տէրութեամբ.
 զորս յառաջին և յերկրորդ Հայս Հռովմայ
 եցոց բաժանեաց »:

Խոսքովու և վահրամի պատերազմը
 բնականաբար Հայաստանի ճակատագրին
 համար մեծ նշանակութիւն ունէր. այս
 մասին Կովհան կաթողիկոս այսպէս կը
 խօսի.

« Խնդրէ Մօրիկ ի Խոսքովայ զՄիջա-
 գետս՝ Գարայիս և Մծբնաւ հանդերձ, և
 ի Հայոց զայն աշխարհ՝ որ Տանուտիրա-
 կան զունդն անուանէր, բաց յոստանէն

ի Գլինն քաղաքէ, և յերկուցն ևս գաւա-
ռաց՝ որ է Մասեաց ստն և կողմն Արա-
գածու:

Զայսոսիկ ի բաց զատուցեալ, զայլն
ամենայն թողու խոսրով ի Մօրիկ, ի լեռ-
նէն որ կոչի Ընծաքիսար մինչև ցԱռեստն
աւան և ցՀացիւն »:

Նոյնը բառացի Վարդան (էջ 59):

Աերէսս (Գ, Գպր. ԳԼ. Գ. էջ 75),
կ'ըսէ. «Յայնժամ խոսրով ետ ամենեցուն
ըստ իւրաքանչիւր շափուն՝ պարգեւս, և
արծակեաց յիւրմէ... ետ նոցա զԱրուսս-
տան զամենայն մինչև ցՄճրին, և զեր-
կիրն Հայոց՝ որ ընդ իւրով իշխանու-
թեամբն էր: Զտուն տանուաէրական մին-
չև ցգեան Հրազդան. և զգաւառն Կոտէից
մինչև ցաւանն Գառնի, և ցեզր ծովուն
Բզնունեաց և ցԱռեստ աւան և ցկողովիտ
գաւառ մինչև ցՀացիւն և ցՄակու: Եւ
կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծառա-
յութիւն Պարսից արքային: Եւ ի նախա-
բարացն բազումը ի Յունաց կողմանէ՝ և
սակաւը ի Պարսից »:

Մօրիկի ժամանակակից Հայաստանը՝
աւերակներու կոյտ մ'եղաւ երկար ժամա-
նակ. թէ՛ Յոյնը, թէ՛ Պարսիկը զայն կ'ա-

ւերէին. ինչ որ մին մտոցած էր բակել, ճոաքազն էր հակառակորդին:

Քնականարար վաճառականութիւն և այլ ամէն արհեստներ ընկած էին ճանապարհորդութեանց վտանգներուն պատճառաւ, կամ միայն՝ գերիններու տուրեւաոր ծաղկած վիճակի մէջ էր:

Չինուորական ոգին սակայն արթնցաւ հայ ազգին մէջ, որ երբ ինքնիրեն մինակ կը մնայ, երկպառակեալ է և անպատահ, բայց երբ նեցուկ մ'ունի, այնպիսի յատկութիւններ ցոյց կու տայ յաճախ՝ որմէ զուրկ է նոյն խակ այն՝ որուն կ'ապաւինի: 'Կերսէս Հայկազնը՝ որ Պարսից թագաւորը կը ծաղրածէ իրրեւ անտեղեակ պատերազմական գործերու, աչքերը ուղղած դէպ ի Պարսկաստան՝ որուն տիրելը մի վայրկենի գործ կը թուի իրեն, արժանի է նկարի մը՝ որ իր դարու ոգին պիտի պատկերէր միանգամայն:

Մօրիկ Հայաստանի համար ամենամեծ բաղդ մ'եղաւ, և ոչ որ լաւագոյն կերպով իրագործեց ինչ որ դարերէ վեր հպարտ Հոոմը կ'երազէր և Հայաստանը կը տենչար. — միութիւնը՝ Արեւելքի բրիտանեայ ազգերուն:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎՐԱՅ

16. Մը պատմիչներ խօսած են վարդանայ վրայ. — Սոյն կայսեր կեանքը պատմողներէն ամենէն աւելի ժամանակաւ մերձաւորներն են.

1. Թեոփանէս վանահայր և խոստովանող ծնեալ յամին 759, (տե՛ս Ա. հատոր էջ 569—578):

2. Ս. Նիկեփոր հայրապետ Կոստանդնուպօլսոյ և խոստովանող, մեռած 828ին. վարդանայ վրայ կը խօսի էջս 50—55:

Յետագայ ժամանակագիրներէն ամէնքն ալ խօսած են սոյն կայսեր վրայ, յիշենք կեդրենոս (էջ 690—707), Գլխկաս էջ 507), Զոնարաս, Էփրեմիոս, և այլք:

Հայ պատմիչներէն զայն կը յիշատակեն.

Սամուելի Անեցի (էջ 86). « Կ. Պօլսի՛
 փիլիկոս վարդան, ամս Գ »:

Վարդան (էջ 84) « փիլիպպոս վարդան,
 ամս երկու »:

Տես Յայամաւորք, Հոռի Զ, ժամա-
 նակագրական ցանկերք և այլն:

✱

17. Հայազգի՛ եր վարդան. — Չամ-
 չեան՛ հայ չի ճանչնար այս կայսրք. Պատ-
 մութեան Բ հատորին մէջ (էջ 1013 և
 էջ 561) կ'ըսէ նա.

« Որպէս երեւի՛ որ հայ կոչեն զնա՛
 շփոթեն զբառս բերդամենիսս, որ է պեր-
 գամոնացի, ընդ բառիս բերսարմինեսս »:

Չամչեանի սոյն կարծեաց հակառակ
 կ'ելնէ Ս. Նիկեփորի՛ Պօլսոյ պատրիար-
 զին և պատմչին խօսքը՛ որ յայտնապէս
 կ'ըսէ. (էջ 50).

« Զվարդան ազգաւ հայ ». καὶ Βάρδαγγ
 Ἄρμενίον.

Թէոփանէս խոստովանող դժբաղդարար
 չէ խօսած վարդանայ ազգութեան վրայ,
 զոր կ'անուանէ « որդի Նիկեփոր պատրի-
 կի »:

Եթէ բերսարմինեսս ըլլար վարդան՛

ինչպէս կրնար իւր հայրը պատրիկ ըլլալ
և յունական անուն մը կրող:

Այս վերջին կէտին զաւով՝ յունական
Հայաստանի մէջ սովորական բան մ'էր
թէ հայ և թէ՛ յունական անուն միանգա-
գամայն զործածել (Վարդ—Փոկաս, Աւերս
—Մուշեղ, Թէոփիլակտոս—Վաշտակ, Սմբատ
—Կոստանդին՝ որդի Լեւոն Հայկազնի) և
անհաւանական չէ՛ որ պատրիկ ըլլալէն
յետոյ՝ Վարդանի հայրը յունական անուն
մ'առած ըլլայ:

18. Հայոց հետ ինչ տղերս ունեցած և
Վարդան. — Վարդանի ժամանակ Հա-
յաստան արաբացի ոստիկաններէ կը կա-
ռավարուէր. 710—713ին՝ Հայաստանի գըլ-
խաւոր դէպքն եղաւ հայ կաթողիկոսին
վէճը Աղուանից Մովսէս կաթողիկոսին
հետ: Քիչ վերջ էր (717ին) որ Վահան
Գողթնացոյ նահատակութիւնն հանդիպե-
ցաւ: (Տե՛ս Չամչեան, Բ, էջ 384):

Մերազնեայ գրիչները կը նկատեն ըզ-
Վարդան՝ իբր Հայաստեաց: Հ. Ալիշան
կ'ըսէ (Յուշիկը).

«Նեղեց զՀայս՝ շատ զաղթական հա-

նեւ տալով ի մեծ Հայոց՝ Բշեց Գ և Գ Հայոց կողմերը, որ են Մալաթիա և Խարբերդ»:

Յետոյ նա կը յիշատակէ Յայսմաուրբի, Հոսի Չ, յիշատակածը.

«Հալածեաց զազգս Հայոց վասն ուղղափառ հաւատոյ յիշխանութենէ իւրմէ և ուրախացեալ Տաճկացն, բնակեցուցին զնոսա ի Մելտենի, ի Միջագետս Ասորւոց»:

Յոյն պատմիչներ՝ բոլորովին հակառակը կ'ըսեն. ըստ Թէոփանէսի՝ Արարացիք հալածեցին զՀայեր, և վարդան ընդունեցաւ զանոնք, «զՀայեր շահելու համար» կ'աւելցնէ Գեղցեր: «Յայսմ ամի (410) զՀայեր՝ որ հալածուած էին իրենց աշխարհէն, փլիխպպիկոս ի Մելիտինէ և ի չորրորդ Հայս բնակել ստիպեց». (Թէոփանէս, էջ 585):

Պէտք չէ այս դէպքը շփոթել՝ ու միացնել ուրիշ դէպքի մը հետ, ինչպէս ըրած է Չամչեան (Բ, էջ 583):

Թէոփանէս զայն ուրիշ տեղ պատմած է. տասը տարի առաջ տեղի ունեցած էր ան. վահան, եօրեպեւ կոչուած Հայք՝ զՉորրորդ Հայս Արարացւոց կը յանձնէ:

Աղսխմար (ղեւ կայսր շէ Վարդան), այս խնդրոյն համար՝ կեփալոնիա կը դրկէ զՎարդան (Թէոփանէս, էջ 569)։

*

19. Վարդան ինչպէս ձերբակոտուեցաւ.
— Վարդանի պալատէն տարուիլն և կուրանալը՝ հանդիպեցան պենտեկոստէէն օր մ'առաջ։

Գաւակիցներն էին, ըստ Թէոփանէսի, Գէորգ Բուրաֆոս, Օփսիկիոն բանակաթեմի զօրավար և Թէոդոր Միլյակիոս։ Ըստ կեղրենոսի կար նաեւ գաւակցաց մէջ Խուփոս, նոյնպէս Օփսիկեոնի բանակաթեմէն։

Կառարշաւը, Վարդանի շրջագայութիւնը Պօլսոյ փողոցներուն մէջ՝ և խնջոյքը տեղի ունեցած կը թուին առաւօտը. որովհետեւ, կայսրը կէսօր հանգչելու սովորութիւն ունէր.

Բնականաբար անտեղի է կարծել՝ թէ ցորեկուան լուսով կայսրը սաւաններու մէջ փաթթած՝ առած տարած ըլլան կըրկէսը. այնքան գինովցած էր Վարդան, որ կէսօր հանգչած ժամանակ՝ մինչև կէս

գիշեր շարթնցաւ, և անշուշտ այդ մթու-
թեան պահուն էր որ Ռուփոս և իր ըն-
կերները՝ իրենց յանդուզն՝ ծրագիրը գոր-
ծադրեցին:

Կրկէս հասնելէն յետոյ՝ դաւակիցներ
կայսրը կանաչ կառավարներու հանդեր-
ձատունը տարին՝ և հոն գինը կուրցու-
ցին:

Ճիշդ նոյն օր կանաչ կառավարներ
յաղթական ելած էին. կը թուի թէ կա-
սոյտ կառավարներու կուսակցութիւնը, իր
պարտութեանը վրայ դառնացած, վրէժ-
խընդրութեան զգացումը յագեցնելու հա-
մար մասնակցած ըլլայ դաւակիցներուն:

20. Ժամանակագրութիւն Վարդանի կե-
նաց. — Վարդանի ծննդեան տարեթիւն,
ինչպէս պատանեկան կեանքի մանրամաս-
նութիւնը՝ անյայտ են:

Գանակոծում ի Տիրերեայ և արտք
701.

Կը դրկուի Քերտոն 710.

Կայսր հռչակուիլ 711.

Ճամբայ կ'ելնէ Յուստինիանոսի դէմ
կուուելու 711. հոկտ. 24.

Մահ Յուստինեայ և իր որդւոց 711.
 Փիլիպպիկ գահ կ'ելնէ 711 նոյեմբ.
 Գահընկէց կ'ընէ Կիւրոս պատրիարքը
 712 յուն. 8

ժողովը, գատապարտութիւն 9 ժողովոյ,
 կոխ Հոռմայ մէջ 712

Փիլիպպիկ Հայերը Մեկտինէ կը փոխադրէ 712

Արարը կը տիրեն Ամասիոյ, Մալաթիոյ
 և Սպանիոյ 712

Բուլղարը մինչև Սսկեզէն զբան առջև
 կը հասնին 712

Աբաս Արարը Անտիոքայ կը տիրէ 713
 երկրաշարժ յԱսորիս 713 փետր. 28
 Փիլիպպիկի կուրանալը, Յունիս 3.

✱

21. Վարդանի դրամները. — Վարդանի
 դրամը աշխարհիս մէջ միակ վաւերական
 նկարն է՝ որ Մամիկոնեանի մը դեմքը կը
 պատկերէ:

Մեր պատմիչները միայն Մամիկոնեանց
 հոգին պատկերացուցած են:

Վարդան, իր դրամին վրայ, զօրավարի
 մ'երիտասարդութիւնն է. մէկ ձեռքին մէջ՝
 խաչապսակ երկրագունտ մ'ունի, միւսին

մէջ գաւազան մը՝ որուն ծայրը արծիւ մը
 հանգչած է: Արձանագրութիւնն է. DV
 Pilippicus multi an.

Գրամին միւս կողմը՝ մեծ խաչ մը կայ
 քառակուսի քարերու պատուանդանի մը
 վրայ, որուն շուրջը գրուած է լատիներէն.
 Victoria Augus. և տակը՝ Conob:

*

22. Վարդանի զերդաստանը. — Այս
 մասին կատարելապէս կ'անգիտանանք.
 ո՛չ եղբօր, ո՛չ որդւոյ յիշատակութիւն. կը
 թուի թէ ամուսնացած չէր: — Վերջաց-
 նենք Վարդանի կենդանագիրը ընելով՝
 ըստ օտար պատմչի մը. «Խօսքով ճար-
 տասան, հմուտ դպրութեանց մէջ, քաջ
 խորհուրդ տուող, դարձեալ բաւական ճար-
 տար մի քանի դէպքերու մէջ. կառավա-
 րելու մէջ անյարմար, ընդունայն լեզուա-
 նիութեամբ զարդարուած, իսկ գործերով
 բնաւ». (Եփրեմիոս, ոտանաւոր պատմու-
 թիւն, էջ 73, տող 1570):

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԼԵՒՈՆ ՀԱՅԿԱԶՆԻ ՎՐԱՅ

23. Մը պատմիչներ խօսած են Լեւոնի վրայ. — Թէոփանէս վանահայր, որ նոյն իսկ Լեւոն Հայկազնէն շարշարուելով իրեն պատկերապաշտ՝ Խոստովանոյ կոչուեցաւ, սոյն կայսեր վրայ կը խօսի իր Պատմութեան Ա հտ. էջ 774-785, Կեղրենոս Բ հտ. 45-71, Գլխկաս 533, Սիմէոն Մագիսարոս կրօնաւոր, Լեւոնի դէմ հակակրութեամբ գրող էջ 603-620, Գէորգ կրօնաւոր էջ 763-792, Թէոփանէս Շարայարեալ (Theophanes Continuatus էջ 3-40), Գենեսիոս «Գիրք Թագաւորաց» Ա էջ 3-50 «Յաղագս Լեւոնի Ամաղնկացայ» վերնագրին տակ:

Եփրեմիոս, իւր ուսանաւոր պատմութեան մէջ տող 2074, 2153, 9980, 10009:

Հայ հեղինակներէն զԼեւոն կը ճանչնան՝ Սամուէլ Անեցի էջ 91. «Կ. Պապի Լեւոն ամս Բ, Եկն թշնամին յոսկի դուռնն՝ և առան բազում քաղաքք, և գերեցամայր քաղաքացն Մակեդոնացւոց Ազրիանուպօլիս՝ և զպատկերան՝ ընկէց Լեւոն: Սա շինեաց զԲուզու և զԱրկադուպօլիսսա զկամախ էսո»:

Վարդան էջ 77 Լեւոնի թատերական մահը կը պատմէ. իսկ յէջ 84 «Լեւոն Հայ՝ ամս տասն»:

Կիրակոս (յէջ 43) զԼեւոն Բիւզուի և Արկատուպօլիսի շինող կը դնէ յիշելով զայն նաև յէջ 45:

Ստեփաննոս Ասողիկ (յէջ 131) կը խօսի Լեւոնի վրայ, բայց իր պատմածները 720 թուին տեղի ունեցած են, հետեւաբար Լեւոն Գ. ի կը պատկանին, ոչ Լեւոն Հայկազնի:

*

24. Լեւոն ճոյ էր, Արծրունեաց ցեղէն.
— Օտարազգիներ զԼեւոն Հայ տխորոսով

կը ճամնչնան միշտ (Léon l'Arménien),
բայց մեր մէջ սոսորութիւն է, Չամչեա-
նէն ի վեր, զայն Արծրունի ալ կոչել:

Քննենք ուրեմն, Հայագրի էր Լեւոն, և
Արծրունեաց ցեղէն:

Վեհեսթոս կ'ըսէ. «Այն ժամանակ թա-
գաւորոյն էր Լեւոն, որդի Վարդ պատրի-
կի, որ ազգաւ իւր էր»: Λέον δὲ τότε καί-
ρῳ τούτων ἦν Βασιλεὺς, ὁ Βάρδα μὲν τοῦ
πατρικίου ὄρος, ἐξ Ἀρμενίων δὲ καθ' ἄγων τὸ
γένος.

Կեղրենու «Լեւոն պատրիկին որ ի Հա-
յոց»: «τῷ πατρικίῳ Λέοντι τῷ ἐξ Ἀρμε-
νίων», Կեղրենու էջ 43:

Միրայեղ Փիլիթոս, ոչ միայն զԼեւոն
միշտ Հայ կ'անուանէ, այլ տեղ մը՝ պար-
զապէս Հայ, առանց անուան յիշատա-
կութիւնը հարկ համարելու. «Յետ Թան-
գապէի թագաւորեց Հայն»: «Κρατῆι οὖν
μετὰ τον Ρανγαβέ ὁ Ἀρμένιος»:

Կիրեւիթոս Լեւոնի համար կ'ըսէ. «Նոր
գազան ի Հայաստանէ» (Տող 2074):

Լեւոնի Արծրունեաց ցեղէն բնաւը՝ շատ
հետաքրքրական կերպով կ'աւանդուի:

Փեարդ կրօնաւորը, շարամիտ ու մտի-
նանդ արեղայ, «թագաւորութիւն Լեւոն

Հայկազնի» վերնագրով՝ այսպէս կը խօսի.

«Հայոց երկրէն եկած էր. անոր համար շար էր ու դժպէտ»:

Հեռաւոր և հին աւանդութիւնը, — ինչպէս կը պատմեն ծերերէն ոմանք՝ որ ասոր և իւր հայրերուն վրայ ի վաղուց աւանդուածները գիտեն, — կ'ըսէ թէ զուակերպով յառաջ եկած չէր անկից (= զուահայ չէր), ըստ որում ծնած էր Ասորեստանեայց (τῶν Ἀσσυρίων) ամենաչար շառախղէն, որոնցմէ առած էր իւր յայկական արիւնք, ինչպէս կը համբաւուի. վասնզի սերած էր յորդոցն Սենեքերիմայ, որ Ասորոց իշխեց երբեմն և մահացու վէրք ստացաւ անոնցմէ՝ զորս ինք ծնած էր. անոնք որ մարդասպան աջերնին դէպի հայրերնին ուղղեցին, և արատաւորուեցան արիւնհեղութեամբ, և նոյն իսկ իրենց ձեռքով հայրերնին սպաննեցին, իսկոյն դէպ ի Հայոց զաւառները փախչելով՝ ազատեցան. մինչև մեր օրեր՝ պահուեցաւ այդ հայրասպան սերմը, և բուսաւ անկից մարդասպան պտուղ մը» (Գէորգ Կրօնաւոր էջ 769, տպուած՝ Թէոփանէս Շարայարօղի և Սիմէոն Մագիստրոսի հետ):

Թեոփանես Ծարայարողը այսպէս կը խօսի, յէջ 6.

«Վերոյիշեալ Լեւոնի հայրենիքը՝ Հասատանն եղաւ, տոհմն ալ մասամբ Ասորեստանցիներէն (^{Արսարծն}), մասամբ ալ՝ րնիկ Հայերէն յառաջ եկած էր, որոնք եղեանաւոր մտածութեամբ՝ արիւնանեղ մասուն մատներով իրենց յատուկ ձեռքերը՝ գատապարտուեցան աքսորի »:

Սիմեոն Մագիտորսս կ'ըսէ. «Կայսրն Հոովմայեցւոց՝ Լեւոն Հայկազն... երկածին էր, յԱսորեստանեայց և ի Հայոց »:

Այս ամէն խօսքերը կը ցուցնեն թէ Լեւոն Արծրունի էր. Սենեքերիմայ զբոյցը ատիթ տուած է աւազակաց որդի կարծելու զինք, մինչդեռ գիտենք թէ նա Վարդ պատրկի որդին էր:

Արդէն եթէ Յոյներ Արծրունի բառը գրելու գէին, 'Արսարծնու պիտի գրէին, որ կը յիշեցնէ ճիշդ բիւզանդացի հեղինակաց գործածած «^{ἔξ Ἀρσαρδίων}» բառը:

Արեմն լիուլի իրաւունք ունինք զԼեւոն Հայկազն և Արծրունեաց ցեղէն ճանչնալու:

Լեւոնի հայկական ծագման վրայ՝ արդի գիտնականներէն ոչ ոք է տարակուսած:

25. — *Լեւոնի նայրբ. Լեւոնի հայրը՝ վարդ պատրիկ, նոյն է անշուշտ անոր հետ՝ զոր կը յիշէ թէոփանէս իւր փա. մանակագրութեան մէջ յէջ 703. (Βάρσαξ ὁ πότε στρατηγὸς τῶν Ἀρμενιάκων), զորս. վար հայկական զունդերու:*

Սա ուրիշ դաւակիցներու հետ՝ Նիկե. փորը՝ կայսր հռչակեց, բանուցաւ, և յետ գանակոծուելու՝ արսորուցաւ: (թէոփա. նէս, յէջ 703, Կեղրենոս, Լեւոն, և այլք):

Սոյն վարդը՝ 791ի Ապրիլին մէջ՝ Բուլ. դարաց դէմ պատերազմելով մեռաւ, Բագա. բատ հայազգի աստղագուշակին հետ՝ որ կայսեր յաղթութիւն մարգարէացիք էր:

26. *Լեւոն արսորուցաւ 808ին: — Չամ. չեան (պամ. Բ, 431) կ'ըսէ.*

«Յետ ամաց ինչ միւսանգամ միարա. նեցան բազումք ի մեծամեծաց, ընտրեցին կայսր զԱրշաւիր գանձապետ զհայ պատ. րիկ՝ զայր բարեկրօն և իմաստուն:

Այլ Նիկեփորոս փութով տեղեկացեալ

այսմ, նախ քան զդաւել նոցա զինքն՝
 ձերբակալ արար զԱրշաւիր, և ետ չարա-
 չար զան հարկանել զնա. և կտրեալ ըզ-
 ներս նորա՝ տարագրեաց ի Բիւթանիա՝
 կալ ի վանս կրօնաւորութեամբ. և զա-
 մենայն համախոհս նորա պատուհասեաց:

Յորոց մի էր և փեսայն Արշաւրայ
 Լեւոն որդի Վարդայ յաշխարհէ մեծին Հա-
 յոց՝ յազգէ Արծրունեաց, այր աչալուրջ
 և հնարագէտ, և ի բազուկ արութեան
 ձեռաց և քաջութեան սրտի անհամեմատ.
 զսա եւս հնարիւք դաւաճանութեան կա-
 լեալ՝ զան եհար, և խուզեալ զհերսն՝ ար-
 սորեաց ի մենաստան մի:

Յետ նիկեփորայ կայսեր նստաւ Մի-
 քայէլ Կիւրապաղատ՝ Բանգոսոյ ասացեալ,
 այր պարզամիտ և երկչոտ, և Պրոկոպիա
 թագուհին ունէր զհոգ կառավարութեան:
 Սորա երկորքին անդրէն հաստատեցին զիշ-
 խանութիւն իւրեանց, զորս ընկեցեալ էր
 նիկեփորայ. ընդ որս զարծուցեալ և զԼե-
 տն պատրիկ արծրունի՝ կացուցին զօրա-
 վար արեւելեան գնդին»:

Յոյն պատմիչներու մէջ ըսուած չենք
 զաներ՝ թէ Արշաւրայ դաւաղրութեան ժա-
 մանակ (808ին) արսորուած ըլլայ Լեւոն:

Թէոփանէս Խոստովանոյ (էջ 750) կը պատմէ թէ փետրուար ամսեան մէջ շատեր « զԱրշաւիր զանձապետ և պատրիկ, զայր բարեպաշտ և ամենազմուտ, կայսր անուանեցին » . (Αρσαβήρ τὸν κοινάστωρα καὶ πατρίκιον ἄνδρα εὐσεβῆ καὶ λογιώτατον ἐφίφριζοντο), անոր հետ պատժուեցան ոչ միայն աշխարհականներ, այլ և եպիսկոպոսներ և բազանայներ :

Լեւոնի անուան յիշատակութիւն չենք գտներ : Ինչո՞ւ ուրեմն զայն արտորուած զնկլ այդ դաւին առթիւ :

Եթէ 808ին Լեւոն արտորուեցաւ, ինչպէս կրնար 811ի փետրուար 22ին Աբարացւոյ դէմ կոռիլ Եւբայխտայի մէջ, որովհետեւ միւս կողմէն գիտենք՝ թէ Լեւոն յարսոր մնաց՝ մինչեւ Ռանգարէի զաճ ելնալը, որ հանդիպեցաւ 811ի օկտեմբեր 2ին :

Սուրեմն հաստատապէս կարող ենք հետեւեցնել՝ թէ Լեւոն Արշաւրի դաւին մասնակից չէր, Եւբայխտայի պարտութեանը առթիւ արտորուեցաւ 811ի փետրուարին, նոյն տարւոյ հոկտ. — յետ ինն ամսեայ արսորի — վերադարձաւ, Միբայէլ կիրճպաղատի զաշակալութեան առթիւ (811 հոկտ. 9) :

27. Լևոն նենգութեամբ գաւ հրաւ: —

Գէորգ Կրօնաւոր, Սիմէոն Մագիստրոս,
Թէոփանէս Շարայարող և այլ բուզան-
դացի պատմիչք կ'ըսեն թէ Լևոն կամաւ
թողուց որ Միքայէլ Ռանգարէ պատե-
րագմի մէջ յաղթուի, որպէս զի ինքը գահ
ելնէ:

Արդի պատմարաններէն ոմանք զԼևոն
աւելի անմեղ կ'երեւակայեն, և ըստ Գեյ-
ցերի, պարզ պարտուց զգացմամբ թագաւո-
րել յանձն առաւ:

Այս կարծիքը կը հաստատէ կերպով
մը՝ ժամանակակիցն թէոփանէս՝ որ Լևոնի
նենգաւոր զիտման վրայ չէ խօսած:

Ըստ մեզ՝ Լևոնի այս սրբացումը՝ բա-
ւական անտեղի է: Ժամանակակից վկա-
յութիւն մը՝ այստեղ արժէք չունի, ո-
րովհետեւ շատ զիւրին չէր՝ Լևոնի պէս
բռնաւորի մը արարքը պարսաւելով պատ-
մել: Եւ զրեթէ Բիւզանդիոյ բոլոր թա-
գապահանջներուն համար կարելի է ըսել՝
թէ հրաժարականը տուած պահուն՝ ուրիշ
զիտում չունէին, բայց եթէ իրենց ապա-
գայ պատիժը մեղմացնել, եթէ բաղդը զի-
րենք մատնէր:

Լեոն Հայոց հետ պատմական յարնչութիւններ չէ ունեցած :

Հայր, իր ժամանակ Արարացուոց ձեռքին տակ էին, կառավարուելով Խուզիմա (798-817) Հոյ (818-834) սատրկաններէն, և Գաւիթ Բ. (806-832) կաթողիկոսէն :

Նշանաւոր դէպք մը տեղի չունեցաւ Հայաստանի մէջ. իր ժամանակ Սահակ և Յովսէփ նահատակուեցան ի կարին :

*

28. — Ժամանակագրութիւն Լեւոնի կեանաց. — Լեոնի Նճնդեան և այլ պատանեկան կեանքի վերաբերեալ հանգամանքներն իրենց թուականներով անձանօթ են :

Վարդան թուրք կայսր անուանուած 803 յուլիս 19.

Կ'ատանձնանայ փոթի 803 սեպտ. 8
Վարդան կուրացած 804.

Արշաւիր կայսր ըլլալու պատրաստուած 808.

Եւրայիտայի մէջ Լեւոն կը յաղթուի 811 փետր. 22.

Լեւոն արսորէն ազատուած 811 դեկտ. 9
Պաուղիկեանք և Աթինգան (ἀθηνάγανος

Թէոփանէս յէջ 771) աղանդաւորը կը հաւածուին Լեւոնէն 812.

Լեւոն Թէպէթի դէմ կը կոտի 812 օգոստոս.

Լեւոն իր գունդերով Պօլիս կու գայ՝ Բուլղարաց դէմ երթալու համար 813 մայիս 1.

Բուլղարական պատերազմ. Լեւոնի փախուստը. հասարակաց պարտութիւնը. կըրումնոսի յաղթանակը 813 յունիս 22.

Լեւոն Պօլսոյ բով 813 յունիս 24.

Լեւոն իբր կայսր կը մտնէ Սսկեղէն դոնէն 813 յուլիս 10.

Լեւոն Ս. Սոփիայի մէջ կայսր կ'օծուի 813 յուլիս 11.

կըրումնոս Պօլսոյ զիմաց. իր վիրաւորութիւնը 813 յուլիս 16.

Լեւոն իր Սմբատ որդին զահակից կ'ընէ 813 զեկտ. 25.

կըրումնոսի մահ 814 ապրիլ 13.

Շարաթ կըօծաւորի նենգը 814 (յուլիս).

Պատկերամարտութեան խնդիրներ 814 (մայիս)—815 ապրիլ 1.

Արարաց կը յաղթէ 816.

Բուլղարաց կը յաղթէ 817 (յունուար).

Թէոփանէսի աքսոր 818.

Միքայէլ Թլուատ կասկածի ենթարկուած՝ Արեւելք կ'աքսորուի 820.

Լեւոնի սպանումն 820 դեկտ. 25.

Հմտ. այս մասին Muraltի Chronographie).

*

29. — Լեւոնի բնասերքը. — Լեւոնի հայրը կը կոչուէր Վարդ սատարիկ, իր կինն էր Թեոդոսիա դուստր Արշաւրի: Լեւոնի որդիքներն են.

1. Սմբատ կամ Կոստանդին.

2. Վասիլ (Եւստաթիոս, կրօնաւոր ըլլալէն յետոյ).

3. Գրիգոր

4. Թէոդոսիոս

Լեւոն մէկ աղջիկ ունեցաւ, որուն անունը շխշուիր, և զոր Ռանգապէի կինը սպաննեց՝ կատաղութեանը ժամանակ (զայս յիշած է միայն Լեւոն Գ. քահանայապետ, իր նամակին մէջ: — Կայսերաց զրամներու ցանկին մէջ Լեւոնինը չենք գտներ:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱՍՆԻ ՎՐԱՅ

30. — Մը ձեղինակներ խուսած են վասյի վրայ. — Մեծագոյն հեղինակութիւնը կը համարուի այս կէտին նկատմամբ՝ 1. Կոստանդին Պերսեկուսի ընծայուած և թեոփանէս Շարաշարեայ կոչուած վարք վասյի (տես Նիպուհրի սպագրութիւնը 211 էջէն մինչև 353):

2. Միմեռն Մագիստրոս Լոգոսեր (տրպուած թեոփանէս Շարաշարեայի հատորին մէջ (էջ. 686—700):

3. Գեորգ Կրօնաւոր (նոյն հատորի մէջ, «Βασιλεία Βασιλείου Μακεδόνος», յէջս 839—848):

4. Կեղրեմոս (Բ. հատոր էջ 180—373):

5. Գիլյիսս պատմիչ (էջ 545—553):

Տէ՛ս Դաւե Գենեսիոս , Եփրեմիոս ե
այլք :

Հարկ էր Վասիէն յետոյ ապրող բոլոր
բուզանդացի պատմիչներն յիշատակել՝ ե.
թէ ուզէինք Վասլի վրայ խօսող հեղինա-
կաց ամբողջական ցուցակը կազմել :

Հայ պատմիչներ՝ Վասլի վրայ համե-
մատարար աւելի ճոխարար խօսած են
բան այլոց . սոյն կէտը տե՛ս 32 երորդ
ճանօթութեան մէջ :

31. — Հայագրի էր Վասիլ . արշակու-
նեաց ցեղէն էր . —

Վկայներուն հնագոյնը , (Կոստանդին
Պերփեռուսէն իր հաւուն վրայ խօսելով
կ'ըսէ .

« Ինքնակալն Վասիլ ծագած էր Մակե-
դոնացոց երկրէն , իսկ ազգաւ՝ Հայոց ար-
շակունեաց ցեղէն » . Αυτοκράτωρ Βασίλειος
ὄρματο μὲν ἐκ τῆς Μακεδόνων γῆς, τὸ δὲ γέ-
νος εἶλκεν ἐξ Ἀρμενίων ἔθνους Ἀρσακίων :

(Տէ՛ս Կոստանդին Պերփեռուսէն , Հրա-
տարակեալ Եփրեմի շարքին մէջ Theopha-
nes continuatus վերնագրի տակ ,
Տէջ 212) .

Ապահովապէս, եթէ օտարազգի մ'ըլլար վասիլ, ոչ որ պիտի մտածէր յանկարծ հայ ընեւ զինք. բայց այնչափ ստոյգ էր իր ամենաազբատ հայ մ'ըլլալը՝ որ կը փորձէին իր ծննդեան խեղճութիւնը ազնուականացնել՝ արշակունի հայ մ'անուանելով զինք: Ահա Պերփեռութէնի այդ մասին ներկայացուցած զբոյցը.

«Վասնզի հին Արշակը, որ Պարբեւոց իշխեց, մեծապէս յառաջ երբարով փառաց և զօրութեան մեջ, ապագայներուն օրերը դրաւ՝ որ թէ՛ Պարբեւոց, թէ՛ Հայոց և թէ՛ ետե իսկ Մարաց վրայ ոչ որ պիտի բազաւորէ, բայց երկ Արշակայ տունմէն և յաշորդներէն եղող մեկը. այսպէս երբ վերոյիշեալ ազգերը կը կոտորարուէին իր սերունդին պատկանող բազաւորներէ, այդ ժամակակները՝ այն որ Հայոց կ'իշխէր, մեռնելով՝ երկզաւանկութիւն ծագեցաւ բազաւորութեան և սոյն իշխանութեան յաշորդութեանը նկատմամբ: Արդ Արտաւան և Կըզիենէս, ոչ միայն հայրենի իշխանութենէ զրկուած, այլ նաեւ կեանքը կորսեցնելու վրտանցի մեջ ըլլարով, այս բազաւորական բաղաբը՝ կոտորանեղևաբոյսիս եկան »:

Սոյն առասպելը՝ կը յիշեցնէ ճիշդ Բըղ-

դոխ և Մամգունի փախուստն ի ձե-
նաստանէ: Լեւոն Մեծն, որ ժամանակա-
կից էր Արտաւանի և Կղիկենէսի, սիրով
կ'ընդունի զիրենք և բնակութիւն կու տայ.
Արշակունի տոհմը վերջ ի վերջոյ Աղբիա-
նուպօլիս կը հաստատուի, հոն միշտ ա-
նարատ պահել ջանալով իր ցեղին ազ-
նուականութիւնը. «τὴν πατριον εὐγένειαν
διασώζοντες καὶ ἀσύγχυτον τὸ γένος διαφυ-
λάττοντες».

Լեւոն Ա. թագաւորեց 457-474: Ու-
րեմն, ըստ Պերսեկոսիժէնի ժամանակագր-
ութեան, շուրջ 460ին Բուզանդիոն եկած
են Արտաւան և Կղիկենս, երբ Հայաստան
դեռ վարդանանց պատերազմին յաջորդող
խռովութեանց և աղետից մէջ էր: Արշա-
կունեաց թագաւորական ցեղը դեռ չէր
սպառած. Եղիշէ, օրինակ իմն, կ'ըսէ. (Ե-
ղիշէ, 1852, վենետիկ, էջ 18).

«Գունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց զա-
զատ և զազատորդի, և յարքունի տանե
դաստանիկ մարդիկ». դարձեալ. (էջ 160).

«Բազում և այլ ազատ մարդիկ, զոր
աստանիկսն անուանեն՝ յարքունի տանէ»:

Վարդանանց պատերազմէն վերջ ոչ
միայն երկու, բազմաթիւ արշակունիներ

կրնային Պօլիս եկած ըլլալ. Պերփեռու-
 ժենի գրոյցէն՝ եթէ գանու խնդիրը զեղչուի,
 թէ գաղթականութիւնը, թէ ժամանակագր-
 րութիւնը ճշմարտանման երեւոյթ մը կը
 ստանան: Եղիշէի և Փարսեցւոյ մէջ յա-
 նուանէ յիշատակուած շենք գաներ Ար-
 տաշան և Կղիկեկս զոյգ արշակունիներ,
 մանրամասնութեանց ճշգրտումը սակայն
 կարեւորութիւն չունի Վասլի Նայկական
 խնդրոյն նկատմամբ: Պերփեռուժէն, խօս-
 քը շարունակելով, մեզ կ'իմացնէ թէ գաղ-
 թող արշակունեաց մէջ նշանաւոր հան-
 դիսացաւ Մայիրոս:

Չամչեան սոյն անունը՝ Մեղոսիս անուան
 հետ կը համեմատէ. Rambaud գաղղիա-
 ցին՝ իր Constantin Porpyrogénète
 գործին մէջ, աւելի յաջող կերպով զայն
 կը նոյնացնէ հայկական Հմայեակ անուան
 հետ, թէպէտեւ սա Մամիկոնեանցմէ գոր-
 ծածուած է աւելի քան Արշակունիներէն:
 Saint Martin, Լըպոյի «Histoire du
 Bas Empire»-ը ծանօթարանած ժամա-
 նակ՝ Մայիրոսիսը նոյնպէս Հմայեակի հետ
 համեմատած է:

«Շատ ժամանակ վերջ, երբ Կաստանդիև
 իր Իրեկե մօր մետ կը թագաւորէր, սոյն

Մայիքախար, ինքն ալ Արշակայ արիւնէն ըլ-
 րայով, պատգամաւորաբան՝ կամ նարիչ
 նարկի մը նամար կու գայ դեպ այս նշա-
 նաւոր բարաքը Կոստանդնուպօլիս, ուր կը
 նանդիպի դիպուածով՝ ձիւղ եոյն տունէն և
 դոյ մարդու մը, որ Լեւոն կը կոչուէր, և
 ձանչեայով արտաքին կերպարանքէն և զգես-
 տին մաքրութենէն՝ թէ ռամիկ և ստորին
 մարդերէն չէ, այլ ազնուատունիկ է, և նշա-
 նաւոր մարդ, նեար խօսակցութեան սկսաւ
 զինքը ստոր մէջ վարժ և ընտանի գանկով
 երբ ցեղն ալ խմացաւ, ուզեց միասին ընա-
 կիլ, օտարին տունը իրենինէն գերազանցե-
 լով՝ մարդուն առարկնութեանը պատճառաւ,
 նեար սիրով կապուեցաւ. կնութեան ստաւ իր
 աղչիկներէն մին՝ որմէ յառաջ ևկաւ նայրը
 այն մարդուն՝ որուն պատմութիւնը կը գրենք:
 Որ (նայրը) լաւ կրթուելով, գովելի վարքին
 և դաստիարակութեանը շնորհիւ՝ կատարեալ
 մարդկանց կարգը անցաւ. գերազանց էր աշ-
 ժով և առողջութեամբ մարմնոյ. զարդա-
 րուած էր սովէն տեսակ առարկնութեամբը.
 շատերը փափագեցան սովուսնութեամբ իրեն
 նետ միանալու: Աղբիսնուպօլիս մէջ՝ ազ-
 նուական և նարուստ կիսն մը կը ընակեր-
 իր սովուսինը մեռած ըլլալով, այրի մեռ-

ցած՝ կ'ապրէր սղջախո՞ւ կերպով. և վասնզի մեծ նամքաւ կ'ընթանար՝ թէ եւ մեծն Կոստանդիանուսէն սերած է, եւ խառնմեծարեցի երեւցաւ իրեն՝ թան գումէն սնունք՝ որսնց մօտ բնակած էր: Եւ սուր նամար կենտրեան առաւ սնոր սղջիկը՝ որ սղնշականտրեան նաւ սնէր մարմնոյ սնգուզական զեղեցկուրիւն մը, և գարդարուած էր պարկեշտութեամբ, որմէն բողբոջեցաւ սշտ սրբուհական տրմատը՝ Վասիլ, իօր կողմանէ յառաջ գորով Արշակայ սրեկակցութենէն, ինչպէս առաջ բուռեցաւ, իսկ մայրը՝ մեծն Կոստանդիանուս սղջակցութեամբը կը պարծենար»:

Գարձեալ նոյն Կոստանդին Պերփեռոս՝ մէն (Գիրք Ե, յէջ 230, համար 12) հետազայ նշանակալից բացատրութիւնը կ'ընէ.

«Կոստանդին պատրիկ, որ յոյժ բարեկամարար կը վերարեբուէր զէպ ի Վասիլ, վասնզի ինքն ալ ազգաւ նոյ էր»։ Κωνσταντίος πατρικός, σφόδρα φιλίως πρὸς τὸν Βασιλεῖον διακειμένος ἅτε καὶ αὐτὸς ἐξ Ἀρμενίων ἔλκων τὸ γένος.

Կեղրեկոս պատմիչ, Վասիլ ծագման վրայ՝ բառացի կերպով կը զուգընթանայ

Պերփեռուժէնի. (Տես Կեղրեկոսի ժամանակագրութիւն, Բ հատոր, էջ 183).

« Զինքը (Վլասիլ) Մակեդոնացւոց կրկիրքը ընծայեց, իսկ իր ազգութիւնը կ'անուոր ի Հայոց, սերելով ի պայծառափայլ տոհմէն Արշակունեաց, որոցմէ թագաւոր անլու օրէնք ունէին Պարթեւք, Մարք և Հայք, վասն փառաց առաջինն Արշակայ »:

Գլխկաս պատմիչ (էջ 560), որ մանրամասնօրէն կը յիշէ Հայաստանէն եկած հրէշ մը — սա երկու զուխ ունէք, մէկ իրան, չորս ոտք — իր հրէշին հետ զբաղած՝ կը մտնայ վլասիլի ազգութեան վրայ մանրամասն խօսիլ, և կ'անցնի « Βασίλειος ὁ μυχῆδων », կոչելով, ինչպէս կ'ընեն նաև ուրիշ յեանադարեան գրիչներ, տաղաչափ Եփրեմիտօսը, Գէորգ Ֆրանց, (յէջ 109), Գևորգ Կրօնաւորը որ Միքայէլի և Թէոդօրայի վրայ խօսած ժամանակ՝ (էջ 817) այսպէս կ'ըսէ. « վլասիլ ծնաւ ի Մակեդոնիա, Ազրիանուպօլսոյ գիւղի մը մէջ »: Նոյնպէս կը խօսի Սիմեոն Մագիստրոս (յէջ 655), որուն վկայութիւնը յետոյ պիտի տեսնենք:

1. Այս ամէն հեղինակները ուրիշ տեսակէտներով ալ խօսած են վլասիլի վրայ

(տես նախորդի տպագր. Corpus historiae Byzantinae, Թէոփանէս Շարայարոզ էջ 211 - 353, Սիմէոն Մագիստրոս Լագոթէթ, էջ 686-700, Գէորգ Կրօնաւոր, էջ 839-848, Կեղրենոս Բ. էջ 180-373, Գլխկաս էջ 543-555):

Այս տարեգրողները միայն անուղղակի կրնային վաստիվ զբաղիլ, և յամենայն դէպս առանձին հեղինակութիւն մը պիտի չունենային: Եթէ անոնք նոր փաստ մը չեն տար մեզի, զոնէ երբէք չեն հակասեր վաստի հայ ծագման, զոր այնքան բարձրաձայն կը հռչակեն Պերփեռուժէն և Կեղրենոս: Սիմէոն Մագիստրոս միայն (էջ 555) վաստի Արշակունեաց ցեղէն ըլլալուն կը հակառակի, և կը պատմէ.

«Փոտ, յետ եկեղեցիէն հալածուելու, և Ակեպեաց վանքը արտորուելու, այսպիսի կեղծիք մը մտածեց. ցեղարանելով զՎաստիլ արքայն՝ իրբև սերեւլ ի Տրդատայ, յիշխանէն Մեծին Հայաստանի, զիրբը արքայական գրատան մէջ զետեղեց ձեռամբ Սփեկոյեմոն կոչուած Թէոփանէսի, որ նոյն ժամանակ արքունի կղերիկոս էր և վաստի սիրելի՝ իր խմաստութեանը և հմտութեանը պատճառաւ»:

Միայն մէկ պատմիչ եղած է (Համբասարարացին) ամբողջ միջին դարու մէջ՝ որ սրաւական ծագում բնծայած է վասիլ Ա. ի: (Հմմտ. Rambaud, Constantin Porphyrogénète):

Իր խօսքը ինչ արժէք ունի եւրոպացի գիտնականաց առջեւ.

Գերցեր կ'ըսէ իր Բիւզանդական պատմարեան ուրուագծին մէջ. (էջ 974).

«Ի՞նչ նոր հարստութիւնը (— վասիլն յառաջ եկած) հայկական ծագում ունէր և ոչ իսկ տարակոյս կը վերցնէ». An der armenischen Herkunft der neuen Dynastie ist nicht zu zweifeln.

Rambaud կը ժպտի Համգասի վկայութեան վրայ և ինքզինքը կուսակից կը յայտարարէ Բիւզանդիոյ ժամանակակից պատմիչներուն:

Lebeau «Histoire du Bas-Empire»-ի մէջ լռութեամբ կ'անցնի այս խնդրոյ վրայէն, «մակեդոնացի» տիտղոսը գործածելով՝ զոր ծննդավայրին համար ըստացած է եւրոպացիներէն՝ վասիլ: Նստելի անփոյթ եղած է, քան անտեղեակ:

Saint-Martin նոյն գործը ծանօթարանած ժամանակ՝ կը բողոքէ այդ լռու-

թեան դէմ, ոչ միայն վասլի հայութիւնը դաւանելով ջերմեռանգօրէն, այլ նաև դիտել տալով՝ որ վասլի եղբայրը՝ Սմբատ հայկական անունը կը կրէր:

Գեղցեր՝ Գաղարեւակեա նոսժակսև զօրարեան՝ նայիսկսև նարստաբեան ևերբև փառապանժ վերնագիրը զնելէ զատ, շատ անտեղի չգտներ որ նոյն իսկ արշակունի եղած ըլլայ վասիլ, և կ'աւելցնէ. «Հայ ասպետներն և վարձկան զօրքերը, որ այս դարուն մէջ իրենց ըաջութեամբը՝ հոովմէական կայսրութիւնը միացած կը պահէին, այնչափ իրաւունք ունէին պահաւաներէն և Արշակունիներէն սերելու, որչափ մեր վաղեմի ազնուականութեան բազմաթիւ ընտանիքները՝ խաչակիրներէն կամ միջին դարու ասպետներէն»:

Saint-Martin դիտել կու տայ որ բազմաթիւ արշակունիներ կային արքունեաց մէջ՝ Յուստինիանոսէն սկսեալ, թէ Պօլսոյ ամենէն բարձր ընտանիքները՝ հայ ազնուականներէն կը բաղկանային, և թէ շատ հաւանականօրէն վասիլ կը սերէր այն Արտաւանէն՝ որ նշանաւոր հանդիսացաւ Խոսալոյ և Ափրիկէի պատերազմներուն մէջ:

Այսօրէս կը տեսնենք թէ Վասիլի հա-
յութեան վրայ տարակուսող ոչ ոք կայ ոչ
բուզանդացի և ոչ ալ եւրոպացի հեղինա-
կաց մէջ, թէ և զայն Basile le Ma-
cédonien կ'անուանեն:

*

32. — Վասիլի Հայոց նեա խնչ վերա-
բերութիւններ տեսցած է. — Վասիլի ժա-
մանակ՝ Հայաստան իր ամենէն երջանիկ
շրջաններէն միոյն մէջ կը գտնուէր: Կոր
դարազուտիս մը կը բացուէր: Մեծն Առա-
գաշու վրայ կ'ելնար, և հայկական թա-
գաւորութիւնը կը կանգնէր. Հայր՝ որ օ-
տարաց վրայ կ'իշխէր, ինքն իրեն վրայ
ալ սկսաւ իշխել:

Վասիլի մեծ Հայասէր, հայ իշխաննե-
րուն միշտ սէր և սաշտապանութիւն շնոր-
հեց, և բացի սալաւասական սաշտոններէ,
որ յաճախ Հայոց ձեռքն անցած են ուրիշ
ժամանակներ ալ, Ալեքսիս անուամբ Հայ
մը (στρατηγὸν Ἀλέξιον το γένος Ἀρμένιον)
կիպրոսի փոխարքայ դրաւ. նա եօթն տարի
իշխեց այս կղզւոյն վրայ: (Սոյն դէպք
մեզ կը սատմէ Կոստանդին Պերփեոսովե,
Բանակարեմերու գրքին մէջ Ա. Յաղագս
Կիպրոսի):

Յովնանեն Կարողիկոս (տպ. Երուսաղեմի 1867) կ'ըսէ մեծն Աշոտի վրայ խօսելով.

«Այլ և մեծ կայսրն Յունաց Բարսեղ ոչ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան և հաճութեան և սիրոյ հաստատէր ընդ արքային մերոյ Աշոտոյ, որդի սիրելի զնա անուանելով, և հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս թագաւորութեան իւրոյ» . (էջ 177) :

Սամուէլ Անեցի (Վաղարշապատ, 1893 յէջ 95).

«ԶՎասիլ ասնն ի Տարօնոյ, ի զեղջէթւայ. սա շինեաց զսուրբ Զօրավարսն» :
Ստեփաննոս Ասողիկ (տպ. Փարիզ, 1859, էջ 144).

«Նորոգումն Հայոց թագաւորութեանս ի ձեռն Աշոտոյ Բագրատունոյ, որ եղև յաուրս Վասլի՛ Յունաց թագաւորին, և կամակցութեամբ նորին յ336 թուին Հայոց» :

Գարձեալ յէջ 146 ցոյց կու տայ Ասողիկ թէ զիսէ Վասլի հայկական ծագումը.

«Լևոն (Խմաստասէր) որ թագաւորեաց ամս 26, այր խաղաղարար և բարեխորհ ամենայն երկրի, առատաձեռն ի սուրս,

և ի բաշխելն ոչ որպէս զՀոռոմ որչա,
 զի չէ սովորութիւն Հոռոմոց առատ լինել.
 և ոչ յիւրեանց լեզուն ասի առատ. այլ
 նա որդի Հայու էր և աւելի քան զՀայ
 առատատուր » :

Կիրակոս Պատմիչ (Վենետիկ, 1865),
 յետ յիշելու թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի
 և Հոսիփոսիմեանց նշխարքները տարուեցան
 Կ. Պօլիս, կ'աւելցնէ.

«Յաւուրս վասլի կայսեր և Աշոտոյ
 Բագրատունոյ յայտնի եղև այսպէս :

Պատանի մի ըմբռնեալ յոգւոյ չարէ
 մինչդեռ յաղօթս էր ի նմին եկեղեցւոջ՝
 ուր կային նշխարք սրբոց, վերացուցեալ
 դիւին զպատանին ընկէց ի վերայ սրբոցն,
 աղաղակէր և ասէր. Սուրբդ Գրիգոր Լու-
 սաւորիչ Հայոց՝ մի՛ տանջեր զիս, և դու
 տիկին Հոսիփոսիմէ եկիր տանջել զիս, և
 դու Վայխանէ տանջես զիս : Եւ զայս ա-
 ղաղակէր ի բազում ժամս, և լուեալ զայս
 բազմութեանն ազդեցին թագաւորին, և
 հրամայեաց բանալ զտապանն, և իբրեւ
 բացին, լոյս սաստիկ փայլատակեաց ի
 նշխարաց սրբոց : Եւ հրամայեաց կայսրն
 զմարմարիոնեայ տապանն ոսկւով պատել
 և գրել զանուանս սրբոցն ի վերայ, զի

ամենայն որ զիտասցէ թէ ո՛յր է տապանն :
 Զայս ամենայն, եկեալ ներքինի մի պատ-
 մեաց թագաւորին Աշոտոյ, և նորա լուեալ՝
 ետ փառս Աստուծոյ, և կարգեցին զօրն
 զայն տօն սրբոյն Գրիգորի, որ ի վեցե-
 րորդ շարաթու աղուհացիցն, շարաթ օրն
 կատարի, մինչև ցայսօր» :

Վարդան Պատմիչ (Վենետիկ, 1862
 յէջ 85.

« Գարձեալ ի նոյն կայսերէ վասլէ
 եկն ներքինի մի նիկիտ կոչեցեալ յերեք
 հարիւր քսան և հինգ թուին, խնդրեալ ի
 յԱշոտոյ թագ՝ բերեալ շատ պարգևս .
 քանզի վահան ոմն եպիսկոպոս Տարօնոյ
 ասէր նմա՝ թէ արշակունի իցէ, զի մայրն
 հայ էր, և կատարիլ թուէր տեսեանն
 սրբոյն Սահակայ՝ նստիլ թագաւոր ար-
 շակունի, և կամէր պսակիլ ի Բագրատուն-
 ւոյն : Զոր կատարէ Աշոտ, ընդ նմին ա-
 ռաքէ և տասն հազար արծաթ՝ ընծայ
 նորաչէն եկեղեցւոյն, որպէս Մամիկո-
 նեանքն հինգ գրիւ արծաթոյ ասեն գնել
 զդուռն արեւմտեան սրբոյն Սոփիայ ի
 Թուստիանոսէ, յիշատակ Հայոց :

Եւ պատմեաց նիկիտն թէ գտար նշխար
 սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ի յաղու-

հայան ի հինգերորդ շաբաթուն շաբաթ
օրն, զոր կարգեցին 7 :

Բուզանդացի պատմչաց քով շենք տես-
ներ զՀայեր՝ քաղաքական ո՛ր և է մեծ
յարնչութեան մէջ վասլի հետ. կը յի-
շուի յիրաւի անոր երթալն ի Տիւրքիկ,
Նֆուսնուկ քաղաքի տիրելն, Քուրդիկ Հա-
յազգոյն անձնատուր ըլլալն՝ Լորսեա բեր-
դին մէջ (Ողակուն), Մելիտանէի քով ա-
զատիլն՝ Ալատտակոսս (վաշտակ) հայ զի-
նուորին քաջութեամբը ինչպէս նաև հայ
և կապպաղովկացի զինուորներով՝ Խրի-
տիիքի յաղթելն: Այն միջադէպը, —
կապպաղովկացի և հայ զօրաց վէճը,
— պատմած է մեզ Կոստանդին Պերփե-
ուսէն Գիրք Ե, 41, էջ 73. — Բայց
ասոնք դիւսնադիտական դէպքեր չեն:

Միւս կողմէն սակայն՝ անկարելի է որ
վասիլ հայ ազգին նպաստած չըլլայ,
քանի որ ինքն այնքան հպարտ էր իբր
հայ ծագումով: Եւ մենք իրաւունք կու-
տանք Ասողիկի սա դիտողութեանը՝ թէ
վասլի ազդեցութիւնն և կամքն եղաւ՝
վերականգնիչ հայ թագաւորութեան:

Թէ վասիլ Տարօնի թիւ աւանին մէջ
ծնած էր՝ առասպել մ'է, թիւ աւանը Ե-

կեղեաց մէջ կը գտնուէր և արշակունեաց պաշտամանն զլխաւոր տեղերէն մին էր : Սերբն կրնանք ըսել թէ հայ աւանդութիւնը իր ընտանեաց նախնական բնավայրն ալ կը յիշէր. և հաւանօրէն վասլի գերդաստանը Տարօնէն գաղթած էր կամ յեկեղեաց : Չամշեան վասլի հանդիսող լեռն իշխանը՝ « Տարօնեցի » կ'անուանէ, բայց ենթադրութիւն մ'է սա, յոյն պատմչաց քով չենք գտներ :

✱

33. Ժամանակագրութիւն վասլի կեեաց. — վասիլ ծնած էր 812ին :

Ազրիանուպօլսի գերիներուն հետ Բուլղարիա տարուեցաւ կրօնաւնասէն 813ին (!) :

Պօլխս եկաւ 851ին :

Վասիլ Սմբատի հետ կը դաւակցի ընդդէմ վարդ՝ հայ կեսարու 866 փետրուար :

Վարդի մահը 866 ապրիլ 21 :

Վասիլ կայսերակից անուանուած 866 մայիս 26

Վասիլիսկիանոս թիավարը՝ կայսերակից 866

Սմբատ կուրացած 866

- Վասիլ կայսր կը հռչակուի 867 սեպտ.
23
Գահակալութեան հանդէս 867 սեպտ.
24
Միբայէլի թաղումը 867 սեպտ. 25:
Փոս գահազուրկ 867 սեպտ. 26
Պատերազմ սարակինոսաց յիտալիս
867, 868, 875, 876, 881, 886.
Իգնատիոս հայրապետական գահուն վը-
րայ կը բարձրանայ 867 նոյեմբ. 23
Գանիէլ այրին Պեղոպոնեսէն կը կան-
չուի վարձատրուելու՝ կայսերութիւն մար-
գարէացած ըլլալուն համար 868:
Կոստանդին գահակից կ'անուանուի 869
Սիղմայի Ս. Աստուածածնայ փլչիւն
և Լեւոնի ազատիւր մահուանէ 869 յուն.
9: 30 եպիսկոպոսներէ բաղկացեալ ժողով
մը՝ Փոսայ ժողովքը կը դատապարտէ
869 յունիս 10
Սւրիշ ժողովք Փոսայ դէմ 869 հոկտ. 5.
Սկլաւոնք կը մկրտուին 870 փետրուար
Վասիլ Աղեքսանդր անուամբ որդի մը
կ'ունենայ 871 նոյեմբ. 23
Տիվրիկի պատերազմը 872, 873
Խնունդ Ստեփան կայսերորդւոյն 872
դեկտեմբ.

Իր թեկուս քոյրը գանակոծել կու տայ
73 յունուար:

Հրեայները մկրտել կու տայ. 874

Ս. Գիտմեղեայ վանահայրն և իր եղ-
բայրները կը վարձատրէ. 874:

Զինադուլ կ'ընէ Ռուսաց հետ 875ին:
Ռուսաց դարձը 875:

Կապիտուլիս քաղաքը և Ս. Միքայէլ և
Կեղեցին կը շինէ 876

Ս. Իզնատիոսի մահն 878 հոկտ. 23

Վասիլ և Կոստանդին կ'արշաւեն Կապ-
պադովկիս, և մի քանի քաղաքներ կ'առ-
նուն: (880):

Կը տիրեն մինչև Մարաշ, Ատանա չեն
կրնար առնուլ (880):

Գերի բռնուած Քուրդերը՝ Կեսաբիոյ
մէջ կը սպաննուին (880 օգ.): Մահ Կոս-
տանդինի, որդւոյ վասիլի 880:

Մուշեղիկ ոմն զօրավար՝ Կեփալոնիս
կը զրկուի 881ին

Շանթարարէն վասիլի իր Կոստանդին
որդին կը ցուցնէ (882)

Լևոնի զրպարտիլն (885 ապրիլ) ա-
զատիլն (յուլիս 19)

Գուրգէնի դաւն և արսոր (886 մարտ
25)

Վասիլ եղջերուէ մը կը վիրաւորուի
886

Վասիլ կը հիւանդանայ և կը մեռնի
886 օգ. 29

*

34. — Վասլի բնտանիքը. — Վասլի հայրն էր Կոստանդին, ըստ Չամչեանի: Սակայն Կոստանդին Պերփեռուժէն՝ որ Վասլի վարբը գրած է՝ այսպիսի անուն չճանչնար, այլ կ'անցնի ըսելով՝ «հայրը այն մարդուն՝ որուն պատմութիւնը կը կը գրենք» (տես ըիչ մը վերը):

Տիւրքանժ վեկրաս կ'անուանէ Վասլի հայրը, սակայն այս անունը կասկածելի է՝ և փոտէն հնարուած:

Վասլի եղբայրն էր

1. Մարիանոս, կաղ, (ձիէն ընկած ըլլալուն պատճառաւ) որ եղբոր կայսերութեան ժամանակ՝ մեծամեծ պաշտօններու հասաւ:

Վասլի որդիքներ

1. Լեւոն իմաստասէր
2. Աղեքսանդր Արշակունի
3. Ստեփանոս

Վասլի անդրանիկ և վաղամեռիկ որդին

էր Կոստանդին, զոր ոմանք Միքայէլի որդի
կը համարին, սոյն կայսրը՝ Վասլի կնոջ
հետ ապօրինաւոր յարաբերութիւններ ու-
նեցած ԲԱԼԼՈՒՆ համար:

✱

35. - Վասլի դրամները. — Վասլէն
մեզի հասած դրամները կը ներկայացնեն
մեզ վսեմ կերպարանքով, առատ մորուօր
թիկնաւէտ անձ մը, որ մէկ ձեռքով խա-
չապսակ երկրագունտ մը վեր կը բարձ-
րացնէ: Ուրիշ դրամներու մէջ իր քով բաօ-
մած կ'երեւի նաև Կոստանդինը. ուրիշ դը-
րամի մը մէջ Վասլի բազմած է երկու
մանուկներու մէջտեղ. մին Կոստանդինն է,
միւսը Լևոն:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԼԵՒՈՆ Զ՝ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐԻՆ ՎՐԱՅ

36. — Ո՞ր ձեղինակներ խօսած են Լևոն խմաստասերի վրայ. — ժամանակակից կենսագիրն է Թեոփանես Շարայարեայ կոչուած անանուն հեղինակը, որ թերևս է ինքնին Պերփեռուժէն, որդի Լևոն խմաստասերի, ինչպէս յաճախ յիշեցինք:

Նա կը խօսի Լևոն խմաստասերի վրայ յէջս 353-377 ըստ Նիսի. տպ.

Կեդրենոս Բ, 237-270 էջերուն մէջ:

Գլխկաս էջ 553-556

Լևոն Սարկաւազ Զ էջ 122-484

Սիմէոն Մագիսարոս էջ 700-715

Գէորգ Կրօնաւոր էջ 848-871:

Գենեսիոս, Եւփրեմիոս, և այլն,

37. — Լեոն Բնչ աղերս ունեցած է Հայոց հետ. սր հայ հեղինակներ կը յիշեցան. — Լեոն Խմաստասէր (886-911) ժամանակակից եղաւ Մեծն Աշոտի (859-889) և Սմբատ Ա. Խոստովանողին (886-908), այսինքն այն ժամանակ՝ երբ Յուսուփ կ'աւերէր զՀայաստան: Մեր պատմիչներ բարեկամական յարնչութեան մէջ կը գնեն զԼեոն Խմաստասէր և զՍմբատ Խոստովանող, բայց այդ բարեկամութիւնը կարեւոր արդիւնք մը չունեցաւ Հայոց համար:

1. Յովհաննէս Կորոյիկոս ԳԼ. Խ. էջ 251 կ'ըսէ. «Ի վերայ այսոցիկ բարեբաստութեանց՝ թագաւորն Հոռոմոց Լեոն ոչինչ սակաւ նախախնամէր զարքայ Սմբատ իբրև զորդի սիրելի, անքակութեամբ ընդ նմա բերելով ուխտ միաբանական սիրոյ, և բազում ընծայս և պարգևս և պատիւս ամ յամէ առաքէր:

Իսկ և Սմբատ ի շնորհակալութիւն բարերարութեան արքային Հոռոմոց, առատաձիր պարգևօք հատուցանէր զվարձ փոխարինին Հոռոմոց, առատաձիր պար-

գեօր հատուցանէր զվարձ փոխարինին
տասնապատիկ յաւելուածով, իբրև վե-
հագունի քան զինքն՝ և հօր հարազատի” :

Յէջ 202. «Առեալ (յԱրարաց) զանձս
ոսկւոյ և արծաթոյ՝ առ կայսր Լևոն եր-
կաթի շղթայիւք զնոսա առաքէր” :

Իսկ յէջ 292.

« Բայց և արքայն Հոռոմոց Բարսեղ
իբրև լուա զայս ոճիրս շարի զմեօր մա-
ծեալ, բազում զօրու յորդան տուեալ գալ
յօզնականութիւն Սմբատայ. յանկարծակի
ժամանեալ նմա ելք հասարակաց կենաց
մարդկան, և վախճանեալ թագաւորէ ընդ
նորա եղբայր նորին Աղեքսանդր. և ապա
շփոթ ազմկի զնովաւ շուրջ պատեալ յա-
պրատամբողաց արանց և նա եւս ոչ կա-
րաց ժամանել յօզնականութիւն” :

Հոս սխալմամբ Բարսեղ դրած է Յովհ-
կաթողիկոս՝ փոխանակ Լևոնի, վասնզի
Աղեքսանդր՝ վերջնոյս եղբայրն էր, իսկ
Բարսեղի որդի :

2. Ստեփաննոս Ասողիկ, Բ, Գլ. Գ. էջ
146. «Լևոն, որ թագաւորեաց ամս 26-
այր խաղաղարար և բարեխորհ ամենայն
երկրի, առատաձեռն ի տուրս, և ի բաշ-
խելն ոչ որպէս զՀոռոմ սիշտ, զի շէ

սովորութիւն Հոսոմոց առատ լինել, և ոչ յիւրեանց լեզուն ասի առատ . այլ նա որդի Հայու էր, և առաւել քան զՀայ առատատուր” :

Ստեփանոս Ասողիկ, որ բաւական զիւանագէտ պատմագիր է Սմբատ խոստովանողի թշուառութիւնքը կ’ընծայէ՝ անոր՝ Յունաց հետ բարեկամանալուն, որ Արարացիները բարկացուց . « Զչարեալ ընդ բարեկամանալն Սմբատայ՝ Յունաց կայսերն” :

Յէջ 155 (ԳԼ. 9):

«Մնացեալ որդիքն Սմբատայ Աշոտ և Աբաս՝ Աշոտ փախստեայ երթայ ի Կոստանդնուպօլիս ի դուռն կայսեր Յունաց՝ Լևոնի: Իսկ Աբաս գնայ յաշխարհն վերաց, և փեսայացեալ նոցին դառնայ յաշխարհս մեր գկնի դառնալոյ եղբօր իւրոյ Աշոտոյ ի Կոստանդնուպօլսոյ:

Այս Աշոտ որ ըստ բաջապինդ արութեան իւրոյ երկաթ անուանեցաւ, բազում զործս արութեան ցուցեալ ի Կոստանդնուպօլիս՝ և յաշխարհին Յունաց՝ հրամանաւ Լևոնի դառնայ յաշխարհս մեր, և գտանէ զժառայս հօր իւրոյ թագաւորեալ . զինքն անուանեաց Շահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր” :

3. Սամուելի Անեցի Լեոնի պարզ յիշատակութիւնը կ'ընէ յէջս 95, 99:

4. Կիրակոս Գանձակեցի պարզ յիշատակութիւն մը՝ յէջս 47, 48:

5. Վարդան էջ 86. «Առնու զթագն Սմբատ... կամակեցութեամբ Լեոնի, որդւոյ վասլի, որ թագաւորեաց յետ Հօր իւրոյ ամս քսան և վեց, այր առատ ի դուրս և ոչ նման Հոռոմի (քանի մ'օրինակը կ'աւելցնեն. «որ ոչ կայ ի լեզու նոցա առատ, և շլինին ինքեանք, որպէս ասենն»), զի նա որդի Հայի էր, և յոյժ սիրէր ըզՀայս»:

Յէջ 87.

«Իսկ Աշոտ, որ և Երկարն կոչեցեալ վասն արիական քաջութեանն, անկանի առ Լեոն կայսրն Յունաց կոչեցեալն կոստանդին: ... Իսկ Աշոտ պսակեալ ի Լեոնէ դառնայ ի Հայս»: Տես և էջ 88:

✽

38. — Լեոն Հայոց յետ ինչ արեւսներ ունեցած է, քստ յոյն պատմչաց. — Տեսանք արդէն թէ երբ Բուլղարաց դէմ պատերազմ բացաւ Լեոն, իր զօրաց կ'առաջնորդէին երկու Հայեր. Քուրդիկ և Պր-

րսկոպիտս, որուն Քրիսեիտես մականունը (զոր Մուշեղ անուան բով կը գտնենք այն բան յաճախ) իր հայ ծագման՝ աներկ բայելի ապացոյցն է, մանաւանդ որ Քրիսեիտես (Կարնեցի ստուգարանուած բանասիրէ մը) մականունը կրող Մուշեղները յայտնապէս Հայ կ'անուանուին Կեղրենոսէն:

Քուրդիկ և Պրոկոպիտս յաղթուեցան, սպանուեցան, իրենց դաշնակից խազարներու բիթերը կտրեցին Բուլղարը՝ և դրկեցին զանոնք ի Պօլիս:

Կոստանդին Պերփեռուսէն՝ իւր Բանակարեմերու գրքին մէջ (Ա, 9) Միջագետքի վրայ խօսելով՝ կը յիշատակէ Բանդրատակաս, Փուրքիկաս և Թաւրուկաս, (Գաւթիկ) երեք հայ եղբայրներ, Πανγφατοῦχος ἐκείνος ὁ Ἀρμένιος καὶ Πουκρίκας καὶ Ταυτοῦχος:

Ասոնք Միջագետքի մէջ այլ և այլ բերդերու տիրացած ըլլալով՝ զանոնք Լեօն Խմաստասէրի յանձնեցին՝ և անկից մեծամեծ պարզեներ ստացան:

Հայկական բանակաթեմի այլ և այլ փոփոխութիւններ ըրաւ (Պերփ. Ա.):

Յունական Հայաստանի՝ իր կողմանէ զաւառապետ դրուած էր Լարակոս (Մամի-

կոն) անուամբ մին, որ կարնոյ Քարա-
բորսե իշխանին հետ Աքարացոց դէմ կը-
ռուեցաւ և Հայաստանը աւերեց 906ին
(Սմբատ Խոստովանողի ժամանակ):

Ամենէն հետաքրքրականը սակայն՝ հայ
իշխանաց մասին տրուած տեղեկութիւնըն
են:

Կոստանդին Պերփեռուսմէն իւր՝ Տերու-
րիւնը ինչպէս պետք է կոտորարել գրքին
մէջ, որ աշխարհագրութիւն կրնայ կոչուիլ,
ԽԳ գլուխը Հայոց կը նուիրէ. վերնագիրն
է.

« Արաբիստեակաց գաւառին, Մանգկերա
բերդաբաղաբին, Բերկրի, Խլաթ, Խա-
վաթ, Արճէշ, Թխլի, Խերդ և Սալամաս,
և Զերմաձու Կէրքաճն գաւառներուն վը-
րայ » .

Թխլի Կիթի Գուինն բաղաբն է ան-
շուշտ, Խերդ Ներշ Հեր մանաւանդ որ
անոր, Սարամաս կը յաջորդէ:

« Պէտք է գիտնալ՝ որ նախ քան զԱ-
շոտ իշխանաց իշխանը »:

(Պերփեռուսմէն 'Ασπίος կը գրէ և այս-
տեղ կը հասկնայ զՄեծն Աշոտ. իսկ զԱ-
շոտ Երկաթ՝ ընդհանրապէս Աշոտի կը
կոչէ 'Ασπυρίος, առաջնոյն հետ շշփո-
թելու համար):

«Ար հայրն էր իշխանաց իշխան Սմբատին, զոր զլխատեց Պարսկաստանի Ափասարսու ամիրայն:»

(Պերսիեռուժէն հոս կը տարբերի Յովհաննէս կաթողիկոսէն, և մեր միւս պատմիչներէն: Այս վերջիններու տուած տեղեկութեան համեմատ՝ Սմբատ խոստովանող զլխատուեցաւ՝ Յուսուփէն 914 թուականին. մինչդեռ Ապուսեբ իշխած է Յուզայէն ալ առաջ 848—850: Պերսիեռուժէնի ըսածը—զոր քիչ յետոյ կը կրկնէ՝ յայտնապէս սխալ է, եթէ զԱպուսեբ կըրկին ի Հայաստան եկած չիղնեներ):

«Ար և երկու որդի ունեցաւ, մին Աշոտ, որ իշխանաց իշխան եղաւ, միւսը՝ Ափասար:»

(Գիտելի է որ Յունաց պատմիչներ՝ միշտ տկ, իկ, կամ ուկ զգուական մասնիկներով կը ներկայացնեն հայ անունները, ինչ որ ժամանակի սովորութիւնն եղած կը թուի:

Հոս Ափասար ուրիշ բան չէ բայց եթէ Այսու անունն նուազականը. բը արդէն սկսած էր Հայոց մէջ՝ փի համապատասխանող ըլլալ):

«Ար այս դէպքերէն վերջ մազխատրո-

սուժեան պատիւն ստացաւ, սոյն երեք
բաղաբնները, Բերկըրի, Խալիաթ և Արճէշ,
Պարսից իշխանութեան տակն էին:

Իշխանաց իշխանը՝ մեծն Հայաստանի
մէջ կը նստէր, կարս բերդաբաղաբն մէջ,
և ունէր երեք վերոյգրեալ բաղաբնները,
Բերկըրի, Խալիաթ և Արճէշ, Թիվի, Խերթ
և Սալամաս»:

Ըստ նոյն Պերփեռուժէնի Աշոտ մեծն
Ափեկըսրդի տուած էր Բերկըրի, Խալիաթ,
և Արճէշ, Աշոտ Բ. զանոնք Ափսսերվա-
րին տուաւ. սա երկու եղբայր ունէր Ա-
փսսերվես ջերմաձուեցի, և Ափսրեաֆուեք,
որ Այրարատի հինգերորդ իշխան անուա-
նեցաւ:

Մեր պատմչաց մէջ կը հանդիպինք
Աղլիբըր, Ապրաստտ արարական անուննե-
րուն, բայց Պերփեռուժէնի յիշածները ան-
ձանօթ են մեր պատմչաց ընթերցողնե-
րուն:

Բազրատունեաց ճիւղ մը Տարօնոյ մէջ
հաստատուած ըլլալով ինքնագլուխ հռչա-
կեց ինքզինք, և թագաւորելու իրաւունք
կարծեց ունենալ. Լևոն Խմաստասէրի ժա-
մանակ սոյն ճիւղին աւելի բաղաբնական
կարևորութիւն կ'ընծայէր կ. Պօլսոյ ար-

բունիքը, բան նոյն իսկ Այրարատեանին,
յորում Աշոտ Երկաթ կը թագաւորէր:

Անոր համար Պերսիեաւոճէն՝ Հայաստա-
նի վրայ խօսած ժամանակ՝ նախ Տարս-
ւոյ վրայ կը խօսի, յետոյ Այրարատայ:

*

Գրիգորիկ, վաճան Բագրատունւոյ որ-
դին տարօնոյ իշխանը, կ'ըսէ նա, արտա-
բուստ Հոովմայեցւոյ բարեկամ, բայց
ճածկապէս Արարացւոյ դաշնակից, կը
ձերբակալէ յանկարծ Արքայիկ կոչուած
(ԱՐՄԱՆԱՅ) Գրիգոր պատրիկի որդիները, ո-
րոցմէ մին է նաև Աշոտ, որ մեծ դիրք և
վարկ ունէր նաև Պօլսոյ արքունեաց մէջ:

Արքայիկ կայսեր բողոքեց. Լևոն խմա-
տասէր միջամտեց՝ հայ իշխանները խա-
ղաղցնելու համար. Սմբատ անուամբ հայ
մը և Կոստանդին անուամբ յոյն մը՝ այս
նպատակաւ Տարսն գացին, ուր յաջողեցան
Գրիգորիկը իր ընդունայն խրոխտանքէն
ևս կեցնել և զինքն իր Աշոտ որդւոյն հետ՝
Պօլիս զրկել: Լևոն խմատասէր՝ յանդուգն
և ձեռնարկող իշխան մը Արարացիներէն
բաժնելու և սերտիւ իր հետ կապելու հա-
մար ոչ մէկ պատիւ չխնայեց. Գրիգորիկ

ճագխտորսս և Տարօնոյ զօրաւար տիտղոս-
ներն առաւ: Արքունիքը իրեն թոշակ կա-
պեց, այս առանձնաշնորհութիւնը ժառան-
գական եղաւ: Բոսմանսի ժամանակ՝ Գա-
ղիկ էր իշխան վասսալաւանի:

Պերփեռուժէն կը գրէ՝ Ἀρχὼν Βασπαρα-
κκᾶ, սրբազրեւի Βασπουρακκᾶν, հոս գի-
տելի կէտ մը կայ. վասսալաւանը՝ հայե-
րէն սեռականով ի մէջ բերուած է (վաս-
սալաւանայ), սրբիշ տեղ մը կ'ըսէ՝ μετὰ
τῶν δύο Ἀδελφῶν αὐτοῦ τοῦ τε Κρικορίκι
καὶ τοῦ Παζουνῆ, փոխանակ Կրիկորիկոս ք-
սելու՝ հայերէն սեռականով՝ Գրիգորիկի,
փաղակի կը գործածէ: կը թուի թէ Պեր-
փեռուժէն հայերէն գիտէր քանի որ, կը
պարծէր իր հայ ծագումով և հայերէ շըր-
ջապատեալ էր: Արդ սոյն Գաղիկ իշխանը
և Ատրնասիր (Ատրնեբուհ) կուրապաղատ
վրայ և Աշոտ Երկաթ, զոր Պերփեռու-
ժէն Աշոտիկ անուանած է իր գրոց մէջ՝
(Ἀσθητικός, իբր փոքրիկ Աշոտ, Մեծն Ա-
շոտի հետ չըփոթուելու համար), կը հարց-
նեն, Տարօնոյ իշխանը ի՞նչ քանի մէջ աւելի
օգտակար եղած է հասմէական տէրութեան.
Ինչու իրենք քան մը պիտի չընդունին,
իսկ նա կայսերական ծախքերով պիտի

վայելէ: Ռումանոս կայսեր պատասխանը՝
հետևեալն եղաւ. առանձնաշնորհութիւնը
իր նախորդէն զըուած ըլլալով, անկարող
էր ինքն այս մասին որոշողութիւն մ'ը-
նելու: (Պերփ. էջ 186):

Կիրակոս պատմչի համեմատ՝ Աշոտ
Երկաթ գացեր է առ կայսրն Լևոն զոր
կոստանդին: ալ կոչուած կը համարի:

Լևոն իմաստասէր մեռաւ 912ին, իսկ
Աշոտ Երկաթ՝ թագաւորեց 914ին, հե-
տևաբար կը սխալի Ասողիկ՝ զԼևոն դնե-
լով Աշոտ Երկաթի թագաւորելուն պատ-
ճառ: Սմբատ Խոստովանող 914ին նահա-
տակուեցաւ:

Կիրակոս, շսխալելու համար, հանձա-
րեղ մտածութիւնը կ'ունենայ՝ Լևոն իմաս-
տասէրը՝ կոստանդին Պերփեոսովէնի հե-
նոյնացնելու: Ուրեմն քննենք թէ Աշոտ
Երկաթ, ըստ յոյն պատմչաց՝ երբ գնաց
ի Պոլիս:

Ասոնք երկու Աշոտ կը ճանչնան, եր-
կուքն ալ վիթխարի և ուժեղ:

Ասոնցմէ առաջինին վրայ կը խօսի
Պերփեոսովէն՝ իւր Բանակարեմկոտ զրոյց
մէջ, (Գիրք, Ա, Լիւկանդոսի վրայ զբած
ժամանակ, յէջ 32):

«Այն մեծ և հսկայանման Հայր, Անկուրինէս Լեկաստրեայ փեսայն, երկայնածեան և յերկոցունց ձեռաց աջողակ, զոր Հայոց լեզուով Աշոտ Ἀζῶτας կոչեցին, սա զալով առ մեծահռչակ թագաւորն Լեոն, — իրրև փախստական թէ իրրև բարեկամ՝ չեմ գիտեր, — իրեն ծառայ ունեցաւ մեծահամբաւ Մելիթասը, որ նոր և բիշ առաջ փախճանեցաւ»։ Սոյն Աշոտ — Անկուրինէսը մեռաւ Բուլղարական պատերազմին մէջ, Լեոն Խմաստասէրի ժամանակ։

Սոյն Մելիթաս, ըստ Պերփեռուժէնի (էջ 33 Բանակաթեմ.) Հայաստան փախչելով Լիւկանդոս բաղաբը վերականգնեց, և Հայերով լեցուց, և նոյն իսկ Լիւկանդոս անունը, ըստ Պերփեռուժէնի Հայոց ազգէն և լեզուէն յառաջ կու գայ։ — Հայերէնի մէջ սակայն Լոզանք՝ բառէն մերձաւորագոյնը չկայ՝ Լիւկանդոսի (Լիւկանդոսի)։

Տերուրիւնը մատակարարելու (կամ կաստփարելու) մասին զբոց մէջ (յէջ 227) Պերփեռուժէն կը յիշէ Մելիթասի հետ նաեւ վստակ անուամբ հայ մը՝ Βασάκιος որ երկու եզրայր ունէր Գրիգորիկ և Փա-

զուն ուրիշ հայ մ'ևս իսմայել անուամբ,
(ὁ Ἰσμαήλ ὁ Ἀρμένιος):

Վասակ, Գրիգորիկ և Փազուն (անշուշտ
այս վերջինը նոյն է հայերէնի Բագունի
անուան հետ զոր կիլիկեան շրջանին մէջ
ալ ի գոյութեան կը գտնենք, տե՛ս Չամ-
չեան Գ, (18, 19), իշխեցին Լարիսսայի
վրայ, ուսկից յետոյ վասակ արսորուե-
ցաւ իրրեւ մատնիչ: Իսմայէլ Հայազգին
Սիյմիոզիոմի վրայ իշխեց, սակայն յետոյ
Մելիտինեցիք զինք սպաննեցին:

Մելիտաս ընդհակառակն մինչև վերջ իր
պաշտօնին մէջ մնաց, Լիւկանդոսը ծաղ-
կեցուց, հայ գաղթականութիւնը սքան-
չելի կերպով կառավարեց, և մեծապէս
գոհ ըրաւ հռովմէական տէրութիւնը: Լիւ-
կանդոս յառաջագոյն աննշան քաղաք մըն
էր, ի պատիւ իրեն բիւզանդական բանա-
կաթեմերուն կարգն անցաւ:

Թեոփանէս Շարայարեալ կը խօսի մեր
Աշոտ Երկարի Պօլիս գալուն վրայ, զոր
սակայն Պերփեռուժէնի ժամանակ եղած
կը զնէ, ոչ Լևոն իմաստասէրին (նոյնմ.
բեր, 920):

Ահա իր խօսքը. էջ 387 հմ. 8:

«Այս ժամանակ ի Պօլիս եկաւ նաև

Աշոտ, մարդ մը՝ իր ոյժովը ամենանշա-
նաւոր, որդի իշխանաց իշխանին. կ'ըսեն
թէ երկու ձեռքով երկաթեայ գաւազանի
ծայրերէն բռնելով, իր տարօրինակ ուժովը
զանիկա կը ծռէր և շրջանակի ձեւ կու
տար անոր, երկաթի պինդ բնութիւնը՝
տեղիք տալով անոր ձեռաց բռնութեանը.
երբ ինքը եկաւ (Չոյէ) կայսրուհին գինքը
շատ պատուով ընդունեցաւ, և դարձեալ
իւր երկիրը զրկեց»:

Կեդրեկոս, Թէոփանէս Շարայարեալէն
առնելով՝ գրեթէ բառ առ բառ, կը պատմէ
Աշոտի գալն ի Կ. Պօլիս (յէջ 284):

«Այս ժամանակ փախստեայ (Պօլիս)
եկաւ Աշոտ, նշանաւոր մարդ, որ իշխա-
նաց իշխանի որդին էր. կ'ըսուէր թէ սա
երկու ձեռքով երկաթեայ գաւազանի ծայ-
րերէն բռնելով, ձեռքերուն բռնութեամբ
զայն կը ճկէր և կը ծռէր, երկաթի պինդ
ոյժը տեղիք տալով ձեռքերու կորովին»:

Աշոտ երկաթի երթն ի Կոստանդնու-
պօլիս կը պատմէ նաեւ Յովհ. Կաթողիկոս
ՆԵ, ՆՉ գլուխներուն մէջ. Թէոդորոս
Վասիլիկոս պալատականը՝ կայսերական
հրաւիրագիրը կը բերէ Աշոտի՝ և Յովհան
Կաթողիկոսի. սա կը հրաժարի, վախնալով

գայթակղութիւն տալ՝ քաղկեդոնականն և
 րու հետ հաղորդակցութեան մտնելով,
 Աշոտ Երկաթ կ'երթայ, մեծ պատիւներ
 կ'ընդունի, յոյն զինուորներով կը դառ-
 նայ, կողքը կը նուաճէ և կը սկսի իրա-
 պէս թագաւորել:

Կրնանք ուրեմն եզրակացնել թէ մեր
 պատմիչները կը սխալին՝ Աշոտ Երկաթը
 լեոն խմաստասէրի հետ՝ հակաժամանա-
 կազրական յարնչութեան մը մէջ դնելով:

39. — Մեծն Աշոտ զացս՞ճ և Կոստանդ-
 նուպոլիս. — Չամչեան Գիրք Գ. Գլ. Գ
 (Բ հտ.) էջ 706 կ'ըսէ՝ Կոստանդին Պեր-
 փեոուժէնը իրեն աղբիւր նշանակելով:

«Իսկ Աշոտ արքայ Հայոց յետ ուղղե-
 լոյ և կարգելոյ զամենայն աշխարհ տէ-
 րութեան իւրոյ՝ զիմեաց ի կողմանս փոքուն
 Հայոց ի զնին աշխարհաց, առեալ ընդ իր
 և զՄեղրիկ կամ Մեղի իշխան զօրաւոր՝
 հանդերձ գնդաւ միով. և եկեալ ի Սե-
 րաստիա՝ գնաց անտի ի Կոստանդինուպո-
 լիս՝ ի յարգութիւն լեոնի կայսեր խմաս-
 տասիրի, որդւոյ Վասլի արշակունւոյ. (որ-
 պէս զրէ որդի նորա Պերփեոուժէն կայսր)

և պատուեցաւ ի նմանէ, և պատուեաց զնա:

Եւ քանզի յայնմ ժամանակի պատերազմ ունէր Լևոն ընդ Բուլղարաց, ի յորդորել Լևոնի զԱշոտ լինել նիզակակից ինքեան՝ եթող առ նմա զՄեղրիկ հանդերձ զօրօք. և ինքն դարձ արար իւրով առանձին զընդաւ յաշխարհն իւր:

Իսկ Մեղրիկ հրամանաւ Լևոնի զնացեալ ի պատերազմ հանդերձ զօրօք Յունաց ի վերայ Բուլղարաց՝ արար բազում քաջութիւնս. բայց յետոյ ի խորտակիլ յունական զօրուն՝ և նա ի փախուստ դարձաւ. և ապա զնացեալ ի փոքր Հայս՝ ժողովեաց քանի մի արս և եկեալ ի Լիւկանդիա գաւառ, ուր երբեմն էր նախարարութիւն Լիկանդեանց՝ յազգէ Հայոց, մերձ ի սահմանս Չահանայ՝ յերկիր բերրի և արգաւանդաճող, շինեաց անդ զղեակ յանուն Աշոտոյ. ուր եկեալ բազումք ի Հայոց բնակեցան անդ. և ի սակաւ ժամանակի լցաւ տեղին այն մարդկամբք. և զի այն երկիր էր ընդ իշխանութեամբ յունաց, կայսրն Լևոն կացոյց զՄեղրիկ իշխան գաւառին. և զսահմանս նորա որոշեալ կարգեաց ի գաւառապետութիւն:

Եւ յայնմհետէ Մեղրիկ իւրովը հայկական
 զօրօք նիզակակից էր կայսեր մինչև ցը-
 վախճանն իւր. զոր և յիշէ կեղրենոս իբրև
 զմի ի գլխաւոր զօրավարաց՝ յիշատակե-
 լով և զզօրս Հայոց՝ որք էին ընդ նմա
 յիմիք պատերազմի, որ եղև ընդ Բուլղա-
 րաց՝ յաւուրս կոստանդեայ Պերփեռուժէ-
 նայ կայսեր որդւոյ Լևոնի, որպէս է տե-
 սանել յերես 613 կամ 480 եւս և յայլ
 մատենագիրս :

Այլ Աշոտ արքայ ի դարձին իւրով
 իբրև մերձ եղև ի Շիրակ գաւառ, ի
 տեղն որ քարապառ ապառաժն կոչիւր,
 հիւանդացաւ ... աւանդեաց զհոգի իւր» :

Յովհ. կաթողիկոսի մէջ չենք գտնիք
 բնաւ թէ Մեծն Աշոտ կոստանդնուպօլիս
 գնաց : Նա կը յիշէ միայն թէ Քարապառի
 քով մեռաւ, ուրեմն երբ համբողջութեան
 մէջ էր : Բայց արդէն Աշոտ Մեծն՝ բա-
 րեկարգելու համար՝ Հայաստանի ամէն
 կողմ կը պտտէր, և անկից կարելի չէ
 ուղղակի հետևցնել՝ թէ Պօլիս գացած էր :

Ուրեմն Չամչեանի միակ աղբիւրն և
 զած է Պերփեռուժէն — որովհետև բիւ-
 զանդացի միւս պատմիչներ չեն խօսած

վերոյիշեալ կէտին վրայ, և Չամչեան իսկ զայն իրեն աղբիւր նշանակած է:

Սուրեմն Պերփեռուժէնի մէջ գտնուած Առտ Անկուրիներ՝ նա նոյնացուցած է Մեծն Առտի հետ, իսկ անոր Մելիաս ծառային անունը՝ Մեղրիկ ձեւով հայացուցած է:

Այս նոյնացումը ճիշդ չերևիր:

1. Նախ անհաւանական է որ Մեծն Առտ Անկուրիներ կոչուած ըլլայ և «Լեկաստրեայ փեսայ» եղած:

2. Պերփեռուժէն յայտնապէս կը յիշէ՝ թէ այդ Առտը Բուլղարաց ղէմ պատերազմի գնաց և սպանուեցաւ, իսկ իր Մելիաս ծառայն կրցաւ կեանքը ազատել և Հայաստան փախչիլ. «Երբ Հայն ընկաւ վերոյիշեալ պատերազմի մէջ (որովհետեւ, զօրավար էր եքսրոսլիտ կոչուած կայսերական գնդին) որ մղուեցաւ ընդդէմ ամենամբարիշտ Սիմէոն Բուլղարին . . Մելիաս ազատելով այս պատերազմէն և Հայոց երկիրը դառնալով» Լիւկանդոսը վերականգնեց», և այլն:

3. Պերփեռուժէն Հայոց թագաւորները յիշած ժամանակ՝ կանոնաւորապէս իշխանաց իշխան տիտղոսը կը գործածէ (տես

էջ 191 Մեծն Աշոտի համար զոր ծանուցանելու դիտմամբ «Սմբատի հայր» կ'անուանէ, յէջ 187, 193, Աշոտ Երկաթին համար), անկարելի էր որ առանց *ո՛ր* և է տիտղոսի յիշատակէր նաև «Աշոտ» Անկուրինէսը, որուն այնքան աւելորդ գովեստներ տեղացեր էր, եթէ նա յիրաւի իշխանաց իշխան մ'էր:

4. Աշոտ Մեծն, ըստ Չամչեանի մեռաւ 889ին: Իսկ Աշոտ Անկուրինէս, ըստ յոյն պատմչաց՝ մեռած է երեք տարի վերջ 892ի յունիսին. այս թուին եղաւ Բուլղարական մեծ պատերազմը:

Չամչեանը Աշոտ—Անկուրինէսի համար Մեծ հայր ըսուած տեսնելով և միանգամայն իր կարևոր անձ մ'ըլլալը նկատելով (— «իրբև փախստական եկաւ թէ իրբև բարեկամ, չեմ գիտեր» կ'ըսէ Պերփեոուժէն) հետեցուցած է՝ թէ «Աշոտ Անկուրինէսը՝» Մեծն Աշոտն էր:

Այս կարծիքը տեղաւորելու համար, Աշոտը Հայաստան դարձուցած է ողջանդամ, և Մելիքսար պատերազմի զրկած, հակառակ Պերփեոուժէնի:

40. — Հայ էր Լեոն Խմաստասէր. —
Լեոն Խմաստասէր հայ պէտք է անուա-
նուի եթէ իւր հայրը Վասիլ է:

Սակայն այս կէտը տարակուսի ենթար-
կուած է:

Վասիլ ամուսնացած էր յառաջագոյն՝
Մարիամ անուամբ կնոջ մը հետ: Միբա-
յէլ Արքշիռ՝ « Եւդոկիա—Ինգերինա » ա-
նուամբ կին մ'ունէր պալատին մէջ, որ-
մէն ձանձրանալով՝ հրամայեց Վասիլի՝ իր
Մարիամ կինը արձակել, Եւդոկիա Ին-
գերինայի հետ ամուսնանալ, իր Թեկղ
բոյրը սակայն՝ իրեն կնութեան տալով:

Վասիլ հնազանդեցաւ. իր բոյրը Արք-
շիռին յանձնելով՝ ամուսնացաւ Ինգերի-
նայի հետ՝ 865ի դեկտեմբերին վերջերը:
Ութ ամիս հազիւ անցած էր երբ որդի
մ'ունեցաւ (866 սեպտ. 1), զոր Լեոն
անուանեցին:

Նա ոչինչ ունէր իր հօր վսեմաշուր
կերպարանքէն: Բիւզանդացիք հետեցու-
ցին՝ թէ Լեոն (ասպագայ Խմաստասէրը)
Միբայէլ Արքշիռի որդին էր:

Արդի գիտնականներէն ոմանք ալ այս

կարծիքէն են. «Léon, fils de Michel, et d'Eudocie Ingérine» (Muralt, էջ 443):

Պատմիչներ կը յիշեն՝ թէ վասիլ ամենէն աւելի իր կոստանդին անդրանիկ որդին կը սիրէր (Մարիամէն ծնած), որովհետեւ իր որդւոց մէջ ամենէն աւելի իրեն նմանողն էր, և շատ սէր չունէր Լեւոնի, զոր հազիւ մահուանէ կրցան ազատեալ:

Զգացման տեսակէտով՝ «Լեւոն իմաստասէր» հարազատ հայ մ'էր:

*

41. — Ժամանակագրութիւն Լեւոնի կենաց. — իր ծնունդը, 866 սեպտ. 1. Երկրաշարժէն հազիւ կ'ազատի 869, յունուար 9:

Կայսր կ'անուանուի 870, յունուար 6: Լեւոն Եւդոկիա անուամբ աղջիկ մը կ'ունենայ 884:

Լեւոն կը բանտուի 885 Ապրիլ:

Լեւոն կ'ազատի 885 յուլիս 19:

Լեւոն Արքշիռի գերեզմանը Խրիւստոպոլսէն կը փոխադրէ Առաքելոց եկեղեցին, որ կայսերաց պանթէոնն էր 886 սեպտեմբեր 1:

Փոս գահընկէց և բանտեալ Հայոց Գորդոն վանքին մէջ 886. Ստեփան հայրապետ գահ կ'ելնէ նոյն տարին:

Հրդեհ ի Պօլիս, Ս. Թովմաս եկեղեցին այրուած 877:

Շանթարարէն կոյր և արսորեալ 887 Պարտութիւն յիտալիս՝ ի Լոմպարտաց 887 սեպտ.

Արեգական խաւարում. եօթն հոգի՝ շուկային մէջ շանթաւար 887 հոկտ. 20

Յոյներ Արարաց դէմ կը կոուին 888, 889

Ստիլիանոս կայսերահայր կոչուած 889 Ստեփան հայրապետի մահ. կը թաղուի Սիյրեան արուարձանի (Կալաթայի) վանքի մը մէջ 889 մայիս 17

Բուլղարական սպառերազմ 889, 892 Նաւական սարտութիւն Յունաց՝ յԱրարացոց 889

Բանգրատուկ, Փուրրիկ և Թաւթուկ Հայր՝ անձնատուր կ'ըլլան 890

Բանակաթեմերու փոփոխութիւն 890

Անկուրինէս Աշոտի մահը 892

Զոյէի ազգականաց դան՝ ընդդէմ Լևոնի 892 նոյեմբ. 1

Սմբատ Խոստովանող սպանուած 893 (ըստ Muraltի, 913, ըստ Չամչեանի):

- Թէոփանօյի մահը 894 զեկտ. 16
 Աքարացիք կը ջարդեն Գեմետրիաս քա-
 ղաքի Յոյները 896
 Զոյէ կայսրուհւոյն մահը 896 օգ.
 Ստիլիանոսի մահը 896
 Վասիլ Լփեյիքաէսի դաւը՝ Շամունայի
 հետ 896
 Նիկեփոր փոկասի յաղթանակներն՝ Ա-
 քարացւոց վրայ 896
 Լեւոն Եւզոկիայի հետ կ'ամուսնանայ
 897
 Ս. Դազար վանքի շինութիւնը 899
 Արքիեպիսկոպոս Ծաւրումենիումի կը տիրեն
 899
 Աքարացիք փախերմոյ և Լեմնոս կ'առ-
 նեն 900
 Գրիգորիկ Իշխան Տարօնոյ կու գայ Ի
 Պօլիս 901
 Մելիսաս Լիւկանդոսը կը կանգնէ 901
 Դաւ Լեւոնի դէմ՝ Թափօրի ժամանակ
 902 ապրիլ
 Զոյէ առանց հարսանեաց՝ պալատ ըն-
 դունուած 903
 Թեաադոնիկ յԱքարացւոց առնուած 904
 Լեւոն Տրիպօլսեցի 22,000 հոգի զերէ
 կը վարէ 904 օգ. 9

Ճամուռնա փախած ժամանակ կը ձեր-
բակալուի (905 մայիս)

Պիսաուսրի երեւում 905 մայիս 16

Կնուռնդ կոստանդին Պերփեռուժէնի 905
սեպտ. 1

Պերփեռուժէնի մկրտ. 906 յունուար 6

Լեւոն Զոյէի հետ կ'ամուսնանայ 906
յուն. 7

Նիկիտայոս Պատրիարզին արսորը 908
փետր. 1

Եւթիմիոս սպարիարգ 908

Հիմերիոս նաւական յաղթութիւն մը
կը տանի Աքարաց դէմ 908 հոկտ. 6

կոստանդին զահակից 911 յունիս 9

Ճամուռնա կրօնաւոր եղած 911 յուլիս
14

Նաւական սպարաութիւն Ֆունաց՝ յԱ-
քարացւոց 911

Լեւոն աղեաց հիւանդութիւն կ'ունե-
նայ 912 փետր. 24

Լեւոն կը մեռնի 912 մայիս 11

*

42. — Լեւոն Խմաստասէրի ընտանիքը.
— Լեւոն Խմաստասէր, ինչպէս տեսանք,
չորս անգամ ամուսնացաւ.

1. Թեոփանոյի հետ, որ Կոստանդին Մարդինակի դուստրն էր, տասուերկու տարի ապրեցաւ Լեոնի հետ, և ծնաւ աղջիկ մը որ քանի մ'օրէն մեռաւ:

2. Զոյե դուստր Ստիլլիանոսի, մէկ տարի և ութ ամիս կայսրուհի եղաւ, և ծնաւ Աննա անուամբ աղջիկ մը՝ որ մօրը մահուանէն յետոյ՝ իրրե տեղակալ-կայսրուհի ճանչցուեցաւ:

3. Եւդոկիա, որուն հետ մեռաւ նաեւ իր աղայն՝ ղեռ ի լոյս շընծայուած:

4. Զոյե Քարպոնոփսին որ երկու որդի ունեցաւ.

Ա. Կոստանդին Պերփեռուսէն

Բ. Եւդոկիա անուամբ աղջիկ մը, որ պատմութեան մէջ դեր չունեցաւ:

*

43. — Լեոնի դրամները. — Լեոն կը ներկայացուի իր դրամներուն վրայ, խաչաօսակ, մագաղաթ ի ձեռին. իր դրամներու մակագիրն է. Leon en teo Basilis Romeon.

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՔ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՎՐԱՅ

44. — Յուսաց սր հեղինակներ խօսած են Աղեքսան. վրայ. — 1. Թէոփանէս Շարայարեալ ժամանակակից էջ 377-380. հոս կարելի է մի առ մի ստուգել Աղեքսանդրի բոլոր յիմարութիւնները, որոնցմէ մեզ համար հետաքրքրականն է խոզի խորան կանգնելը, (Թէոփանէս Շարայ. էջ 379):

2. Սիմեոն Մագիստրոս Լոզորեք, յէջս 715-718:

3. Գեորգ Կրօնատր էջ 871-874

4. Կեղրենոս Բ 279-277, և այլն:

*

45. — Աղեքսանդր' հայ հեղինակաց մէջ

— Տեսանք արդէն Յովհ. Կաթողիկոսի վկայութիւնը սոյն կայսեր մասին. նա կ'ըսէ. «Վախճանեալ (Վասիլ!) թագաւորէ ընդ նորա՝ եղբայր նորին Աղեքսանդր. և ապա շփոթ աղմկի զնովաւ շուրջ պատեալ յապատամբողաց արանց և նա եւս ոչ կարաց ժամանել յօգնականութիւն» :
 յէջ 292 :

«Ստեփան Ասողիկ» Բ, Զ. էջ 156.

«Ալլ զկնի Լեւոնի՝ թագաւորէ Յունաց Աղեքսանդր, եղբայր նորին, ամ մի» :

«Սամուէլ Անեցի սխալմամբ Ալեքս» կը կոչէ զայն՝ պարզ յիշատակութիւն մ'ըրած ժամանակ (յէջ 98) :

«Կիրակոս» յէջ 91. «Վասիլ, և զկնի Լեւոն, և ապա Ալեքս» :

Վարդան էջ 47. «Յետ Վասիլի կայսեր՝ թագաւորեաց Լեւոն, և ապա Ալեքսն» :

*

46. — Ժամանակագրութիւն Աղեքսանդրի կենաց. — Աղեքսանդրի Մնուչղը 871, նոյեմբ. 23

Լեւոն խմաստասէր գահ ելած, Աղեքսանդր՝ իրեն գահակից 886.

Աղեքսանդր միայնակ կայսր 912

Աղերսանդր ծեծով կը մեռցնէ զԵթի-
միոս հայրապետ 912:

Միւս բոլոր զէպեերը՝ զոր պատմե-
ցինք, պատահած են 913 տարւոյն մէջ,
յորում և մեռաւ:

*

47. — Հայաստան՝ Աղերսանդրի ժամա-
նակ. — Աղերսանդրի պէս զուարճատէր
թագաւոր մը՝ ամենէն նուազ փափագելի
բանն էր՝ Հայաստանի համար: Հայոց իշ-
խանները, Յունաց զաշնակցելով պատ-
կառելի եղած էին Արարացոց: Յուսով՝
Աղերսանդրի անփութութենէն օգուտ ըա-
ղելով՝ ուզեց արեամբ վրէժ խնդրել Հա-
յոց Յունաց հետ ունեցած բարեկամութե-
նէն: Սմբատ Խոստովանողի նահատակու-
թիւնը Աղերսանդրի ժամանակ հանդիպե-
ցաւ (913ի վերջերք, 914ի սկիզբը):

Աղերսանդր, որ իր հպատակները կա-
րող չէր լաւ կառավարել, բնականաբար
ս'չ մէկ օգուտ պիտի չկարենար ընել օ-
տարաց:

Յովհ. կաթողիկոս ներքին խռովութիւն-
ներով կ'ուզէ արդարացնել Աղերսանդրի
անտարբերութիւնը, բայց այդ «խռովու-

թիւնները» պէտք է Աղեքսանդրի զուար-
ճութիւններն հասկնալ, վասնզի յոյն պատ-
միչներ ոչ մէկ ապստամբութիւն չեն յի-
շեր՝ իր երկամեայ թագաւորութեան ժա-
մանակ։

✱

48. — Հայ էր Աղեքսանդր. — Իբրև
հարազատ որդի Վասիլի, Աղեքսանդրի հայ-
կական ծագումը տարակուսի չենթար-
կուիր։

Քուզանդական կայսերաց մէջ՝ միակն
է, որ «Աղեքսանդր» անունը կը կրէ։ Եւ-
րոպացի գիտնականք ևս ոչ մէկ տիտղոս
չեն յատկացուցած իրեն։

Եթէ Մակեդոնացի անուանենք զինք՝
նա Մեծն Աղքսանդրի հետ կարող է շփո-
թուիլ. այս տեսակէտիւ նախամեծարելի
կը թուի մեզ՝ Արչակունի անուանել զինք։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԵՐ

*

49. — Բանակարեւերը. — Յաճախ սոյն պատմութեան մէջ առիթ ունեցանք բիզանդացւոց Բանակաթեմերուն վրայ խօսելու: Պատմութեան դէպքերը աւելի եւս լուսարանելու համար, հարկ կը համարենք մի քանի տեղեկութիւններ տալ անոնց վրայ: Նախնական աղբիւրը կոստանդին Պերփեռուժէնն է, որ թէ առանձին գրքով և թէ կայսերական պալատի Արարողութեանց վրայ գրած մատեաններուն մէջ՝ խօսած է անոնց վրայ: Բանակաթեմերու մասին գրած է նաեւ արարացի հեղինակ մը, իրն խորտատպէհ, որ հայկական բանակաթեմը «Էլ-Արշակ» կ'անուանէ:

Գեղցէր իւր «Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung» (Leipzig, 1899) գրքին մէջ, որ մասամբ

հայերէն ալ թարգմանուեցաւ (Տե՛ս Հակ. դէս Ամսօրեայ, ՎՋ տարի 1902 էջ 24) անվստահելի կը գտնէ զՊերփետուժէն՝ և նախամեծարելի զԻրն խորտաւայէն:

Սակայն Գեղցէր կ'անիրաւի բննադատելով իրմէ նախորդ հեղինակները, որոց մէջ և զՌամպոյ՝ իբր թէ Իրն խորտաւայէնի գրութիւնը ի նկատի առած չեն, մինչ Ռամպոյ (էջ 182) անոր ցանկն ի մէջ կը բերէ: Տեսնենք թէ ուստի՛ յառաջ կու գայ բանակարեմ անունը, և ինչ դասակարգութիւն կար բանակաթեմերու մէջ:

*

50. — Բանակարեմ սևուեր. — Թէլա կ'անուանէին Բուզանդացիք հստմէական տէրութեան գաւառները, և հոն բնակող բանակները: Ահա թէ Ռամպոյ ինչպէս կը ստուգարանէ զայն.

« Թէլա բառը, որ կու գայ յն. Թէս: բառէ, ինչպէս դիտել կու տայ Բանակաթեմերու հեղինակը, կը նշանակէ թէ՛ գաւառը և թէ՛ զայն պահպանելու պաշտօն ունեցող բանակը. ճիշդ ինչպէս հայերէնի մէջ՝ գունդ բառը, արաբերէնի մէջ ճուհա, գաղղիերէնի մէջ՝ division militaire.

նա կը նշանակէ միանգամայն թէ՛ զուն-
դեր, և թէ՛ զինուորական կառավարու-
թիւն մը. ինչպէս զաղղիերէն միւս poste
բառը կը նշանակէ հաւասարապէս թէ՛ տե-
ղը զոր կ'ուզենք պահպանել, և թէ՛ զի-
նուորները՝ որ զանոնք կը պահպանեն :
Սի գիտցուիր թէ նախ որո՛ւն համար գոր-
ծածուած է թեմա բառը, գաւառի՝ թէ՛ զի-
նուորական գունդի» :

Թէ և Ռամպոյ կը սխալի, չափազանց
ընդարձակ իմաստ մ'ընծայելով Գունդ բա-
ռի, բայց բանակաթեմերու տուած բացա-
ւորութիւնը՝ շատ որոշ է և ճիշդ :

51. — Բանակարեւերու դասակարգու-
թիւնը. — Իրենց կարևորութեան համե-
մատ, բանակաթեմերը այլ և այլ կարգի
բաժնուած էին, և իրենց զօրավարները՝
մեծագոյն սոճիկ կը ստանային :

Առաջին Բանակարեւեր

Արևելեան կամ Անաթոլեան
Հայկական կամ Արմէնիարի
Թրակեսեանք

Բ կարգի

Օփսիկիոն
Բուկելլարեան

Գ կարգի

Կապպադովկիա
Խորձեան
Պափլագոնիա
Թրակիա
Մակեդոնիա
Կոլոնիա
Խաղտիք

Դ կարգի

Սամոս
Ելլադայի այլ գաւառները

Ե կարգի

Սերաստիա
Լիւկանդոս
Սելեկիոս
Լէութոկոմէս

2 կարգի

Եւրոպայի գաւառներ

Միջագետք

*

52. — Բանակարեմերու բաժանման սկզբնաւորութիւնը . — Բանակաթեմերու սկզբնաւորութիւնը եղաւ Հերակլի ժամանակ (610—640) : Եօթն բաժանում կը գտնենք արդէն իր օրով .

1. Սպսիկիոն, բաղկացած Բիւթանացւոցմէ, Միւսիացիներէ, Տրովացիներէ. իր պաշտօնն էր կայսրը և մայրաքաղաքը պաշտպանել . այս գունդը կայսեր առջևէն կ'ընթանար, այն պատճառաւ ալ Սպսիկիոն կոչուեցաւ (ὠψὶ γν. կը նշանակէ դեմք, տեսիլ, երևոյթ) . հրամանատարը կը կոչուէր Կոմս Սպսիկիոնի : Այս բանակաթեմը — իբր գաւառ նկատուած — իրեն մայրաքաղաք ունէր զՆիկիա :

2. Արեւելեան բանակարեմ . իր հրամանատարը՝ պատրիկ և զօրավար տիազոսները կը կրէր :

3. Հայկական Բանակարեմ

4. Թրակեան բանակաթեմ

5. Խաալիոյ և արեւմտեան բանակաթեմ

6. Ափրիկէի բանակաթեմ

7. Մոսկային զօրքեր, որոնց հրամանատարը կը կոչուէր Գրուեզարիոս (= Սոփակալ):

(Տես այս մասին Գեւեքեր, Հանդէս Ամսորեայ, 1902, էջ 26):

*

53. — Արեւելեան բանակարեմ. — Կոստանդին Պերփեռուժէն՝ հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ այս բանակաթեմի մասին, որ ամենէն մեծն էր, և որուն զօրավարութիւնը զինուորական մեծագոյն պատին էր: (Տես Պերփ. բան. էջ 16).

«Երբ Հոովմայեցոց տէրութիւնը սկսանորէն Հազարացիներէն աւերիլ, կրճատուիլ, բիշ առ բիշ փոքրնալ, արեւելքի ազգերը՝ առանձին բանակաթեմերու բաժնուեցան, մինչդեռ առաջ, Յուստինիանոսի և Մօրիկի ժամանակ ամէնքը մէկ իշխանութեան տակ էին, և ասոր ապացոյց ինքնին Բեզիսարիոս, որ ամբողջ արեւելքի միակ զօրավարն եղաւ: Բայց երբ Հազարացիք սկսան պատերազմ բանալ Հոով-

մայեցւոց զէմ և անոնց քաղաքներն ու
 գիւղերը աւերել, նոյն ժամանակի թագա-
 ւորները բռնադատուեցան միակ իշխանու-
 թիւնը այլ և այլ փոքրներու բաժնել. զայն
 յանձնեցին իշխանի մը, և նա Անարոյիբուն
 (արևելեան) կոչեցաւ, վասնզի, ինչպէս
 ըսինք, մեզի՝ Բիւզանդիոնի մէջ կեցողնե-
 բուս համար՝ արևելեան կողմը կ'իյնայ:

✱

54. — Կրստակոյի Պերփետուսէն՝ հայ-
 կական բանակարեմի մասին. — Հետա-
 քրքրական կը համարինք հայ ընթերցո-
 ղաց՝ Պերփետուսէնի այն զլուխը՝ որ ամ-
 բողջապէս նուիրուած է Հայկական բանա-
 կարեմին, և որ ամբողջական թարգմա-
 նութեամբ, կարծենք, զեռ ծանօթացած չէ:
 (Տես Բանակարեմեր, Գիրք Ա, էջ 17):

«Երկրորդ բանակաթեմ, Արմենիարուն
 (կոչուած.

« Արմենիարուն կոչուած բանակաթեմը
 մասնաւոր անուն մը չունի. վասնզի այս
 յորջորջումը հին չէ, այլ սահմանակից և
 դրացի Հայերուն պատճառաւ՝ այդ անունն

յառաջ եկած է. կարծեմ թէ Հերակլ կայսեր ժամանակ և կամ աւելի յետոյ այս անունով կոչուեցաւ: Վասնզի ոչ Սարարոնն աշխարհագիրը զայն յիշած է — ինքը՝ որ կապպաղովկացի էր ազգաւ, Ամասիա քաղաքէն. — ոչ ալ Մենիպպոս, որ բոլոր աշխարհս չափերով նկարագրած էր, ոչ ալ Սըիւլաքս Քարիյանդինոս, ոչ ալ Պաուսանիաս Դամասկացի, ոչ ալ ուրիշ պատմագիրներէն մէկը:

Կ'երևի թէ շատ նոր է այս յորջորջումը. վասնզի ոչ Պրոկոպիոս, ոչ Ագաթիաս, ոչ Մենանդը, և ոչ մեծահռչակն Խալսիոս այս անունը յիշեցին, իրենք՝ որ Յուստինիանոսի թագաւորութեան ժամանակագրութիւնը կը գրէին: Վասնզի հիները կապպաղովկիան երեք մասի բաժնեցին, այսինքն Քարսոնիա, որ կը սկսի Մելիտինէէն, Թափրիք (այժմեան Տիվրիկ) Տարոսի անուամբ այսպէս կոչուած, և միջերկրեայ գաւառը՝ որուն մէջ կը գտնուի կեսարիա քաղաքը, կապպաղովկիոյ մայրաքաղաքը. հիները դարձեալ՝ կ'անուանեն Մեծ և Փոքր կապպաղովկիա. մեծը կը սկսի կեսարիայէն և Տարոսէն՝ և կ'երթայ մինչև Պոնտական ծովը. իր

ասհմանն է՝ արևմուտքէն՝ Ալիւս գետը,
 արևելքէն՝ Մելիտինէ: Մեծ կապապողով-
 կիան աս է: Ասոր վկայ՝ Պողիւրոս, Հոով-
 մայեցոց պատմութեան գրողը, որ կապ-
 պաղովկիան կը դնէ Տաւրոսէն և Լիւկատ-
 նիայէն՝ մինչև Պոնտական ծովը. վասնզի
 նէտկեսարիան ալ, Կոլոնիան ալ, Մելի-
 տինէն ալ, ամէնքը միանգամայն կապապ-
 ղովկիա կը կոչուին: Այս անունը պարս-
 կական է: Վասնզի Պարսիկ մարդ մը՝
 Քսերքսեսի ժամանակն է, թէ ուրիշ մէկու
 մը՝ չեմ գիտեր, — առիւծ մը որսի ժա-
 մանակ ընդառաջ ելաւ և թագաւորին ձիուն
 վրայ յարձակեցաւ: Դիպուածով հոն Պար-
 սիկ մը գտնուելով, զազանին դիմաց ելաւ,
 դաշոյնը քաշելով փրկեց թագաւորը՝ —
 որ քիչ մնացած էր՝ պիտի մեռնէր, — և
 առիւծը սպաննեց: Արդ այս Պարսիկը՝ ա-
 մենարարձը լերան մը վրայ ելնալով և
 որչափ մարդուս աչքը կը կտրէ նայելով
 չորս դին՝ դէպ ի արևելք, արևմուտք, հա-
 րաւ, հիւսիս, բոլորը թագաւորէն ընդու-
 նեցաւ: Այս բանս կը պատմէ Պողիւրիոս:

1. Պերսիկոս մէնի գրութիւնը՝ սոփորական իտասկ-
 ցութեան բնականութիւնը՝ և յաւաի անկանոնութի-
 ւնը՝ կը պարունակէ:

(Կապպադովկիոյ մէջ) կը բնակին, Կո-
լոնիայի կողմերը՝ Հայեր, իսկ մէջտեղը՝
ուր կայ Ամասիա և Գասիւմոն կոչուած
(քաղաքը), Ճերմակ-Ասորիք (Լեւոն-Սիյ-
րի) կոչուածները. սակայն Հերոդոտոս
բոլոր Կապպադովկացիները և մինչև Պոն-
տական ծովը բնակողները՝ Ճերմակ-Աս-
որիք կ'անուանէ, զանազանելու համար
Տարսուէն անդին և Կիլիկիոյ մէջ բնակող
Ասորիներէն որ Սև-Ասորիք (Մեւանոսիյ-
րի) կը կոչուին:

Իսկ փոքր Կապպադովկիան, որ այժմ
բանակաթեմ անուանուեցաւ, սահմանակից
է Լիւկաոնիոյ և կը հասնի մինչև Կեսա-
րիա, կը տարածուի Բուկելլարեան (բա-
նակաթեմի) սահմանները. արևելքի կողմէն
կը յանգի ի Ռոդէնթոն, Լուլոն զղեակը,
փոտէնթոն: Անկից անդին՝ Կիլիկիոյ մասն
է, որուն կ'իշխեն Տարսոս, Մոփսուես-
տիա և Ատանա: Աս է փոքր Կապպա-
դովկիան, որ դեռ նոր բանակաթեմի ա-
նուն ստացաւ: Բայց հին ժամանակները,
կամ Յուստինիանոսի կամ ուրիշ կայսր-
ներէն մէկուն ատենը՝ Կապպադովկիա ե-
րեք մասի բաժնուած էր. Միջին մասը՝
Քարսիան (Խորձեան) կը կոչուէր, Քար-

սիոս իշխանի մ'անուամբ, որ նշանաւոր
 հանդիսացաւ Պարսից դէմ մղած պատե-
 րազմներով, անոր համար բանակաթեմի
 և կուսակալութեան կարգը անցաւ՝ մինչև
 հիմա: Սակայն ստորին մասը, ծովուն
 կողմ եղածը, Արմենիոսը կը կոչուէր,
 վասնզի մօտ է Հայոց, իսկ վերին մասը,
 սահմանակից է Լիկայոնիոյ և Տարսուի:
 փոքր կապաղաղովկիա, որ նոր՝ ինչպէս
 ըսինք, բանակաթեմերու կարգ անցաւ, իր
 առանձին թագաւորներն ունէր մինչև Ա-
 զոստոս կեսարու ժամանակ. վասնզի Պար-
 սից իշխանութեան տակն էր, նախ քան
 Հռովմայեցւոց տէրութեան զօրանալը:
 Ինքնիշխան ալ եղաւ, երբ Արխարաթէս
 թագաւորը կ'իշխէր իր վրայ, որուն ա-
 նուամբ այն լիճը որ աղ յառաջ կը բերէ,
 և զոր աղաւաղելով Քարաքիա կը կոչեն,
 Արխարաքիա կոչուեցաւ: Արխարաթէսէն
 վերջ անոր վրայ թագաւորեց Արքեղայոս,
 Հերովդէսի՝ Հրէաստանի թագաւորին՝ խը-
 նամին, և երբ թագաւորութիւնը դադա-
 րեցաւ, Հռովմայեցիք (կառավարութեան)
 կերպը՝ եպարքոսութեան փոխեցին, և փոխ-
 հիւպատոսը հարկերը կը ժողովէր և զայն
 կը կառավարէր: Առաջին եպարքոսութեան

մէջ՝ նշանաւոր քաղաքները երեք են. կե-
սարիա մայրաքաղաքն, որ այսպէս կոչուե-
ցաւ մեծն Յուլիոս կեսարու անուամբ,
իսկ առաջ Մոզարս (Մաժար) կը կոչուէր՝
կապպաղովկացւոց նախահօր՝ Մատիսի ա-
նուամբ. երկրորդ քաղաքն է Նիւսա, եր-
րորդը՝ Թերմա, չորրորդը՝ Ռեդէփոսան-
ոսս. երկրորդ կապպաղովկիոյ իշխանին
տակ կը գանուին ութ քաղաքներ.

Տիանա

Փաւստինոպոլիս

Փիլիվիսթրա

Նազիանզ

Էրէյսիմա

Պառնասոս

Ռեդէզորա

Մոքիսոս

և Քարսն կոչուած զղեակը. իսկ երրորդ
կապպաղովկիոյ՝ որ հիմա Ալմենիարն կը
կոչուի, քաղաքներն են Եօջն. —

Ամասիա

Իվորա

Չալիխոս

Անտրաքա
 Ամինսոս
 Նէոկեսարիա
 Սինոպ

Կապպադովկացւոց ազգին նենգութիւնը՝
 արդէն ծանօթ է ամենուն . այնպէս որ՝
 իրենց վրայ այս առածն ալ կայ . «Երեք
 կ կայ, ամենագէշ . «Կապպադովկիա, կը-
 բետէ, և կիլիկիա» և վերտառութեանց
 մէջ . —

Կապպադովկացիք չար են միշտ . բայց
 (երբ քսակի հանդիպին՝
 Չարագոյն . երբ շահ փնտռեն՝ ամենաչար-
 իսկ եթէ երկու կամ երեք անգամ մեծ
 (կառքի մը մէջ նստին,
 Այն ժամանակ կը դառնան ամենաչարա-
 (գունեղ :

ուրիշ կերպով .

«Ատենօք իժ մը սաստիկ կերպով՝ Կապ-
 պադովկացի մը խածաւ . իժն ալ միասին
 մեռաւ՝ թունաւոր արիւն ծծելով» :

Սակայն այս վատաշամբաւ ազգէն բող-
 բոջեցան, կամ թէ ըսենք, ծագեցան իր-

րեւ պայծառափայլ աստղեր, ականաւորքն
 իմաստութեամբ, ախոյեանք ըրխտոնէա-
 կան հաւատոց, Գրիգոր Սքանչելագործ,
 եպիսկոպոս Նէոկեսարիոյ, և Փետիմոս Ա-
 մասիոյ, և ամենանշանաւոր արքայն՝ որ
 Լիկինիոսի ժամանակ մարտիրոսուեցաւ՝
 ըրխտոնէական հաւատոց համար, և Բա-
 սիլիսկոս արքեպիսկոպոս Կոմանացոց, որ
 և մարտիրոսական մահ ընկալաւ, որուն
 հետ թաղուեցան՝ Ս. Զովհան Սսկերերանի
 նշխարները, և Բարսեղ Մեծն՝ Կեսարիոյ
 եպիսկոպոս, և աստուածարանն Գրիգոր
 որ Նազիանզու եպիսկոպոս ընտրուեցաւ,
 և հիմա Առաքելոց տաճարին մէջ կը հանգ-
 չի սոյն քաղաքի պատրիարզներուն հետ-
 հոն զեռեղեց զինք՝ բարեպաշտ և ըրխ-
 տոսասէրն Կոստանդին, և եղբարք Մեծն
 Բարսղի, աշխնըն Պետրոս, Գրիգոր, և
 Նեւկրատիոս և Կեսարիոս, եղբայր՝ Գրի-
 գոր Աստուածարանի:

« Կապպադովկիոյ վրայ, համառօտիւ,
 այսչափ »: (Պերսի. 22):

Յ Ա Ն Կ Գ Ր Ո Ց Ս

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

ՆԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ. Յայկական բիզանդագիտութիւն կամ Յունական — շայաստանի պատմութիւն. գիտելիք. իր ծրագիրը. պատմական, աշխարհագրական, զեղեցկագիտական կարևորութիւնը. — իր յունական աղբիւրները. — Արդի գիտնականաց գործերը. — Թիւ և ժամանակ Յայագգի կայսերաց

Ա. ԲՕՐԻՍ

Ա. — Կենդանագիր Բորկայ. Ծննդագագայր	25
Բ. — Պատերազմի շարժանիքը.	28
Գ. — Պատերազմի բազըր փոխուած. — Հրդեհներ՝ լիբան մը ծայրէն գիտուած	33
Դ. — Որմիզդի գաշակալութիւնը, նոր պատերազմներ. Ներսէս Հայկազն	36
Ե. — Փոսքի անակնկալներ. — Բորիկ՝ կայսեր փեսայ. — Բորիկ՝ կայսր.	40
Զ. — Հարսանիք և գաշակալութիւն, Արեւելեան զրոյց մը	44
Է. — Բորկայ նկարագիրը. — Բորկայ քաղաքագիտութիւնը. — Ասոր թերի կողմերը.	47
Ը. — Բիջագէտներ՝ Բորիկի կայսերութեան ժամանակ. — Հրդեհ ի Պոլիս, ջրհեղեղ ի Հոսմ, երկրաշարժ յԱնտիոք. — Ո՞ն՞ գիտուն ըլլալուն պատճառաւ կախազան հանուած. — Եզրակոտոր մը՝ որ յարութիւն կ'անուս. Անյուշ բերդը.	53

- Թ. — Պարսկական պատերազմը. — Միջաթաքինն
սպարապետ. — Զաւերու մասնութիւնը 50
- Ժ. — Լայկան սպարապետ մը. — Երկնքի մայր
պատերազմի մասմանակ. — Պիշերային փա-
խուստ 63
- ԺԱ. — Գեանէն մարդիկ կը բզկին. — Սպարէ
կազմուած բանակը. — Ընդհանուր սպա-
րապետ մը՝ որ պատերազմէն առաջ կը
փախչի 73
- ԺԲ. — Գիւտնուր բանակ մը. — Զորավար մը՝
ձեռով բնարուած. — Փիլիպպիկի վերա-
դարձն և պաշտնանկութիւնը 82
- ԺԳ. — Պատերազմ Սիւնեաց գաւառի մէջ. —
Սմբատ Բագմայազթ. — Իր ձերբակա-
լուսն. — Իր քաջութիւնքը 87
- ԺԴ. — Պարսկական յեղափոխութիւն. — Գիւտ-
նուգիտական նոր շրջան. — Արքայից ար-
քայն՝ Մորկայ սարը. — Վերջ պարսկա-
կան պատերազմին 93
- ԺԵ. — Արեմուարի գիճակը՝ Մորիկի մասմանակ.
— Լոնպարաք և Գազգիացիք յիսալիտ. 101
- ԺԶ. — Աւարաց պատերազմը 107
- ԺԷ. — Հանճարեկ նախատինք մը. — Սարսափեցը,
նոյ գուշակութիւնք. — Արհաւարայից զի-
շերք. — Մորիկի մաշը. 116

Բ ՎԱՐՅԱՆ ՓԻՒԻԿ

- Ա. — Իր նկարագիրը. — Հմայոյ երազ մը. — Ա-
լիգարդ մարգարէն. — Յուսախարութիւն. —
աքսոր 129
- Բ. — Քերտնի կոստումը. — Նաւարեկ տարմիզը.
— Վարդան կայսր Հոջակուած. — Գէոյ ի
Պոլիս 134
- Գ. — Վարդան արքունեաց մէջ. — Իր կկեղեցա-
կան գործունէութիւնը. — Արարք ի Պանաս 141
- Դ. — Վարդան քնարներով և գրոշակներով Պոլ-
սոյ փոզոցներէն կ'անցնի. — Կայսր մը՝ ան.

կայնով ժխտելն զողջուած. — Վարդան՝ զաշ.
 բնկէց և կոյր 148

Գ. ԼԵՈՒՆ Ե՛ ՀԱՅՈՒՅՆ

- Ա — Լեանի սուհմբ. — Իր զէմքն և հոգին. —
 Հայ թագապաշանէ՛ մը՝ Պօլսոյ առջև. —
 Լեան՝ զօրափար Արեւելից 155
- Բ — Լուսնասի մը զուշակութիւնը. — Արուեստա-
 կան հրաշք մը. — Լեանի նենգութիւնը. —
 Լեան կայսր հրատարակուած 162
- Գ — Բուլղարական պատերազմը. — Պօլիս պա-
 շարուած. — Կրուսնասի մաշը 171
- Դ — Կրկին յազթանակներ՝ Բուլղարաց վրայ.
 — Լեանի բշտը 174
- Ե — Լեանի ներքին կառավարութիւնը. — Իր
 Սմրաս որդին զաշու վրայ. — Խարեհայ
 կրօնասորներ 179
- Զ — Պատկերներու հալածանքը. — Հանճարեզ
 նենգութիւն մը. — Ոտքեր, ականջներ, փո-
 զոցի վրայ կախուած. — Անգթութեանց
 ցուցանանդէսը 184
- Է — Միքայէլ Թուրան մաշուանէ ազատած. —
 Անքնութեան զիշեր մը. — Կայսրը ճրագով
 բանախն կ'այցելէ. — Գաւակիցներ կրօնա-
 սորի զգեստի տակ. — Լեան սպանուած 191

Դ. ՎԱՍԻԼ ԲԱՍԵՐՈՆԱՍԻ

- Ա — Վասիլի պատանեկութիւնը. — Փառքի զու-
 շակութիւններ. 199
- Բ — Վասիլ կը մեկնի զէպ ի Պօլիս 203
- Գ — Վասիլի քաջութիւնքը 205
- Դ — Թիափար մը՝ կայսր բնարուած. — Միքայէլի
 մաշը. — Վասիլ կայսր. 208
- Ե — Վասիլի նկարագիրը. 211
- Զ — Պատերազմ Երուսալի մէջ 213
- Է — Արեւելեան պատերազմը 215

Ը. — Արուեստական հրաշք. — Վշտալի մահը . . . 219

Ե. ԼԵՆՆ Զ. ԻՄԱՍԱՍԷՐ

Ա. — Իր նկարագիրը. — Թուփակի մ'հասուցները 215

Բ. — Լենն Զ. գաշու վրայ, գաւաճանութիւնը Բ. բնն ղէմ 229

Գ. — Լենն Իմաստասէրի կոխներ՝ չորբորդ ա. մուսնութեան առթիւ 233

Դ. — Պատերազմներ Լեննի մամանակ. — Արաբը և Բուլղարը 238

Ե. — Լեննի վերջին գործերը. — Իր մահը. 243

Զ. ԱՆԲՈՒՆԻԳ ԱՐԵԱԿՈՒՆԻ

Ա. — Իր նկարագիրը. — Իր գաշակաւութիւնը . . . 249

Բ. — Աղեքսանդրի կատակերգական գործունէութիւնը. — Իր մահը 152

Յ Ա Ն Կ

Ի Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ե Ա Ն Ց

1. Յանայ սր պատմիչներ խոսած ևն ՄԹԻԿԻ	261
վրայ	263
2. Հայ էր Մօրիկ	
3. Սմբատ Բագմայագթի բնծայուած քաջութիւն- ները առասպել ևն թէ իրականութիւն. — Թէո- փիլակոսոս Սիմոկատայի վկայութիւնը այս մասին	269
4. Համեմատութիւն Սերէոսի և Թէոփիլակոսոսի.	271
5. Յովհաննէս Միլիթաքիանը և Չամչեանի Մու- շեց Տարօնեցին	274
6. Մ.ր ծնած է Մօրիկ	278
7. 570ի Հայկական ապստամբութիւնը	282
8. Մօրիկի Հայրը բանջարանոցի մէջ.	297
9. Կիրակոսի ուրիշ առասպելներ՝ Մօրիկի գաշա- կալութեան մասին	297
10. Մի քանի անհաւատարի կէտեր՝ Մօրիկի պատ- մութեան մէջ	300
11. Մօրիկի կենաց ժամանակագրութիւնը	301
12. Մօրիկի զբանները	303
13. Մօրիկի զերգասանքը	304
14. Խաբով քրիստոնեայ գարձաւ.	
15. Հայաստանի աշխարհագրութիւնը Մօրիկի մա- մանակ	
*	
16. Սր պատմիչներ խոսած ևն ՎԱՐԿԱՆԱՅ վրայ	315
17. Հայ էր Վարդան	316

18.	Հայոց Հեա Ինչ ազերս ունեցած է Վարդան .	317
19.	Վարդան Ինչպէս մերրակալուեցաւ .	319
20.	Ժամանակագրութիւն՝ Վարդանի կենաց .	320
21.	Վարդանի գրամները .	321
22.	Վարդանի զերդաստանը .	322

*

23.	Ո՛ր պատմիչներ խոսած են Լեւոն Ե. Հայկազնի վրայ .	323
24.	Հայ էր Լեւոն. Արժուանեաց ցեղէն .	324
25.	Լեւոնի հայրը .	328
26.	Լեւոն արարուեցա՞ւ 808 ին. Չամչեանի կարծիքը .	328
27.	Լեւոն նկնդութեամբ գաւ հլաւ .	331
28.	Ժամանակագրութիւն Լեւոնի կենաց .	332
29.	Լեւոնի ընտանիքը .	334

*

30.	Ո՛ր հեղինակներ խոսած են Վասիլի վրայ .	335
31.	Հայազգի էր Վասիլ. Արշակունեաց ցեղէն .	336
32.	Վասիլ Հայոց Հեա Ինչ վերաբերութիւն ունեցած է .	346
33.	Ժամանակագրութիւն Վասիլի կենաց .	351
34.	Վասիլի ընտանիքը .	354
35.	Վասիլի գրամները .	355

*

36.	Ո՛ր հեղինակներ խոսած են Լեւոն Իմաստասէրի վրայ .	357
37.	Լեւոն Ինչ ազերս ունեցած է Հայոց Հեա. ո՛ր հեղինակներ կը յիշեն զայն .	358
38.	Լեւոն Հայոց Հեա Ինչ ազերսներ ունեցած է, ըստ յոյն պատմչաց .	361
39.	Մեծն Աշոտ գացած է Կոստանդնուպոլիս .	372
40.	Հայ էր Լեւոն Իմաստասէր .	377
41.	Ժամանակագրութիւն Լեւոնի կենաց .	378

42. Լինն Խմաստաւորի բնութիւնը	251
43. Լիննի գրասեւերը	252

44. Յոնաց սր շեղինակներ խոսած են Աղերսան, գրի վրայ	253
45. Աղերսանցը Հայ շեղինակաց մէջ	254
46. Ժամանակագրութիւն Աղերսանցի կէնաց	255
47. Հայաստան՝ Աղերսանցի ժամանակ	256
48. Հայ էր Աղերսանցը	257

49. Բանակաթեմերը	258
50. «Բանակաթեմ» անունը	259
51. Բանակաթեմերու գաւակարգութիւնը	260
52. Բանակաթեմերու բաժանման սկզբնաւորութիւնը	261
53. Արեւիկեան բանակաթեմ	262
54. Կրասնոգին Պերֆեկտովն՝ Հայկական բանակաթեմի մասին	263

